

חרדיות מודרנית

מעמד ביניים חרדי בישראל

חיים זיכרמן, לי כהנר

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

Modern Ultra-Orthodoxy:
The Emergence of a Haredi Middle Class in Israel
Haim Zicherman, Lee Cahaner

עריכת הטקסט: דפנה שופי
עיצוב הסדרה: טרטקובר עיצוב גרפי - טל הרדה
עיצוב העטיפה: יוסי ארזה
על העטיפה: *Tel-Aviv Skyline*, צילום: Slidezero (dreamstime.com)
Hole in the Wall, צילום: Tsiumpa (dreamstime.com)
סדר: נדב שטכמן, אירית נחום
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

מסת"ב 978-965-519-114-1 ISBN

אינן לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:
טלפון: 1-800-20-2222, 02-5300800 ; פקס: 02-5300867
דוא"ל: orders@idi.org.il
אתר האינטרנט: www.idi.org.il
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 9104401

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ג
Copyright © 2012 by The Israel Democracy Institute (R. A.)
Printed in Israel

כל מחקרי המדיניות וכן פרק נבחר מכל ספר ניתנים להורדה חינם מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במנהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משוקת ומפיצה את פירות עבודתם בכמה סדרות: ספרים, מחקרי מדיניות, מדד הדמוקרטיה, פורום קיסריה, כתבי עת ודברי ימי עיון.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

תוכן העניינים

9	תקציר
17	1. מבוא
17	1.1. מטרת המחקר
22	1.2. מיקוד אוכלוסיית המחקר והגדרתה
32	1.3. שיטת המחקר
36	1.4. סיכום
38	2. חרדיות ליטאית: חברת לומדים
38	2.1. רקע
41	2.2. תהליך ההתבדלות החרדית
51	2.3. סדיקת חומות הבדלנות החרדית: מפנה העשור האחרון
61	2.4. סיכום
62	3. התפתחותו של מעמד הביניים החרדי-מודרני
65	3.1. מאפייני מעמד הביניים החרדי-מודרני
116	3.2. המגוון הפנים-קבוצתי
121	3.3. אל מול הקבוצות האחרות
129	3.4. סיכום: האם מדובר בחרדים?
131	4. מיחידים לקבוצה
131	4.1. מבוא
131	4.2. היעדר מוקדי כוח
136	4.3. היקף התופעה
140	4.4. דרוש מנהיג!
144	4.5. סיכום

145	5. משמעותה החברתית של קבוצת החרדיות המודרנית
145	5.1. דיון בהגדרת המושג "מעמד ביניים"
155	5.2. השפעת מעמד הביניים החרדי על הקהילה החרדית
156	5.3. השפעת מעמד הביניים החרדי על החברה הישראלית
158	5.4. קשרי הגומלין בין החברה החרדית למעמד הביניים החרדי
161	5.5. סיכום
iii	Abstract

תקציר

מאפייני מעמד הביניים החרדי המודרני

על רקע התפתחויות הנהגתיות, תרבותיות וכלכליות, המחלישות את חברת הלומדים ומחזקות את הפרט החרדי, נראה כי בישראל מתפתחת בעשור האחרון תת-קבוצה של מעמד ביניים חרדי, רלוונטי ומשמעותי, הדומה במהותו לחרדיות הנהוגה במקומות רבים בארצות הברית, בקנדה ובמדינות מערב אירופה. מעמד ביניים זה מורכב מצעירים שמרביתם בוגרי ישיבות חרדיות, העובדים ומשתכרים היטב (יחסית לקהילה החרדית ובמקרים רבים אף יחסית לכלל האוכלוסייה), רובם בעלי השכלה אקדמית או מקצועית. השכירים שבהם הם אנשי היי-טק, עורכי דין, רואי חשבון, בנקאים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים וכדומה. אליהם מצטרפים עצמאים בעלי עסקים.

לקבוצה זו שני מאפיינים עיקריים: הראשון – כלכלי: מדובר בגברים ובנשים חרדים, מרביתם בעלי השכלה אקדמית או מקצועית, שעבודתם והשתכרותם (בדרך כלל שני בני הזוג) דומות לאלה של כלל האוכלוסייה, והמוגדרים במבחנים הכלכליים מעמד ביניים, ולעתים אף מעמד בינוני-גבוה. המאפיין השני – תרבותי: אלה חרדים המקיימים קשר רצוף והדדי עם רשות הרבים הישראלית והתרבות המערבית. שלא כמו הקבוצה החרדית הקלסית, חברי הקבוצה הזאת אינם ממדרים את עצמם מן התרבות החילונית ואינם חוששים מהתערות בישראליות העכשווית. גברים רבים מקבוצת מעמד הביניים החרדי המודרני אף משרתים בצה"ל באחד המסלולים הייחודיים המותאמים לבוגרי הישיבות החרדיות.

החרדי המודרני חי בהיברידיות תרבותית. הוא מזהה את עצמו עם הציבור החרדי ומרגיש חלק ממנו, אך הוא בעל מאפיינים מערביים מובהקים: חברי הקבוצה צורכים את התרבות המערבית על בסיס קבוע, הם ניזונים מכלי התקשורת הכללית ולא מזו החרדית, והם משתמשים באינטרנט. התפיסה המודרנית של מעמד הביניים החרדי אינה פוסחת גם על מעמד האישה. לימודים

אקדמיים, משרה ייצוגית וקריירה משגשגת, רישיון נהיגה ומכונית צמודה, ירידה בשיעור הילודה, בילוי נשי ומודעות לטיפוח עצמי – כל אלה הם חלק ממהפכה תפיסתית של שכבה גדולה בציבור החרדי, המתרחשת מתוך שמירה על כללי צניעות והפרדה מגדרית.

מאידאולוגיה חרד-גונית של "או או", שעליה מתבססת החרדיות הקלסית, פונה מעמד הביניים המודרני לתפיסה אקלקטית של "גם וגם". קבוצה זו חיה על קו התפר שבין שני העולמות ויונקת הן מן ההוויה החרדית הן מן ההוויה הישראלית. בה בעת חבריה מגדירים עצמם חרדים ומרגישים בשר מבשרה של החברה החרדית. במובחן מהתפיסה החרדית המסורתית, חברי מעמד הביניים החרדי אינם פוחדים מהמודרנה אלא מעורים בה. ואולם הם סבורים כי התערות ברשות הרבים הישראלית, גם אם היא מחייבת להסיר את חומת הבדלנות המרחבית והתפיסתית, אינה מחייבת אותם בהכרח להיפלט מהקהילה החרדית ולהיפרד ממנה. עם זה יש להם מסלול חיים ייחודי המתבטא במוסדות לימוד שונים מהמוסדות החרדיים הקלסיים. חברי המעמד הזה מעניקים לילדיהם השכלה רחבה שיש בה גם לימודי ליבה ותעודת בגרות.

כאשר בוחנים את המאפיינים הקהילתיים של התנהלות הבית החרדי המודרני ושל שילובו בקהילה ייעודית רלוונטית, מתברר כי מדובר בעיקר בבחירת מקום המגורים על קו תפר גאוגרפי בין יישובים חרדיים לחילוניים, כמבנה תעסוקתי מיוחד שבו שני בני הזוג נמצאים במסלול קריירה מקצועי המשלב גם ציפייה לקידום, בתרבות פנאי הכוללת גם בילוי "חילוני" ובהתנהלות קהילתית השומרת על ההגדרות החרדיות הקלסיות, לרבות חברות בבית כנסת חרדי ושמירה על סגנון התפילה החרדי. אשר להצבעה בבחירות: חברי מעמד הביניים החרדי נותנים את קולם למפלגות החרדיות. אכן, ההימצאות על קו התפר מחייבת מערכת איזונים ובלמים תמידית ומאמץ מודע לצעוד על "שביל זהב" שבין המותר לאסור.

במובחן מאורח החיים המערבי של חברי הקבוצה, שאינו עולה בקנה אחד עם אופייה של הקהילה החרדית הקלסית, מפתיע לגלות כי הזיקה החזקה ביותר של חברי הקבוצה לחרדיות הקלסית טמונה דווקא במאפיינים הפנימיים והאידאולוגיים. כלומר, חברי מעמד הביניים החרדי, כעמיתיהם מן הקהילה החרדית המסורתית, משמרים זיקה לגדולי התורה החרדים. הם נועצים בהם

בצומתי הכרעה מרכזיים בחייהם ומתברכים מפייהם, והם מחזיקים בהשקפת עולם חרדית קלסית בכל הנוגע ליחסי דת ומדינה. אף שהם אינם בני תורה, הם מכירים בעליונותם הדתית והרוחנית של חברת הלומדים בכלל ושל לומדי התורה האברכים בפרט (ובתנאי שהם אכן מגשימים את תכליתם). אמנם הם אינם מתבטלים בפניהם (כפי שנוהגים "בעלי הבתים" החרדים) ואינם כרוכים בחברתם, אך הם מוקירים אותם ובמידת היכולת אף תומכים בהם כלכלית. בהתאמה, הם מעודדים את ילדיהם להיות מלומדי התורה, בתנאי שזהו רצונם הפנימי והאמיתי של הילדים, שאינו תוצאה של אילוץ חברתי או תרבותי.

האם מדובר בחרדים?

צורת החיים המודרנית מציגה דפוס התנהלות שונה מאוד מאופי החיים החרדיים המוכרים בישראל ומובילה לזניחת ההתבדלות מרשות הרבים הישראלית וההתכנסות במתחמים גאוגרפיים ותרבותיים סגורים. לנוכח השוני התרבותי המובהק בין מעמד הביניים החרדי ובין החרדיות הקלסית נכון לשאול כבר בשלב זה אם אכן מדובר בחרדים, או שמא אלו יחידים הפורשים מהמחנה החרדי ואין להכלילם בו. רבים יאמרו כי אין זה אלא כינוי נוחות הנובע מהיעדר האומץ להחליף מסגרת. יש שיטענו כי מדובר בתהליך של "פיחות זוחל", שאף אם כיום ניתן לזהות בו קווים חרדיים, סופו היפלטות מוחלטת מן המסגרת החרדית. אנו סבורים כי החרדיות המודרנית היא חרדית במהותה, משלושה טעמים:

ראשית – ההגדרה העצמית. חברי מעמד הביניים החרדי מגדירים את עצמם חרדים. הם עוטים עליהם מרצון סממנים חרדיים חיצוניים, כגון כיפה שחורה או פאה נכרית, המבחינים אותם מן הסביבה שבה הם שוהים רוב היום. במידה רבה הם משלמים מחיר חברתי יום-יומי על השתייכותם לזרם החרדי בגלל הזרות הטבועה המשודרת מחזותם וממנהגיהם.

שנית – החזקה באידאולוגיית המעטפת החרדית. מרבית חברי מעמד הביניים החרדי מחזיקים בהשקפת עולם חרדית בסוגיות הליכה החברתיות. הם מתנגדים לאידאולוגיה הציונית, הם מזדהים עם העמדה החרדית בענייני דת ומדינה, ורובם המכריע נותנים את קולם בבחירות לכנסת למפלגות החרדיות.

שלישית – קיום קשר רצוף עם הקהילה החרדית. חברי מעמד הביניים החרדי חיים את רשות הרבים החרדית. הם מתעניינים בנעשה ברחוב החרדי וכפופים, אף אם חלקית, לגדולי התורה החרדים.

נראה כי די במאפיינים אלו כדי להשתכנע כי אין מדובר ב"תחפושת" או ב"תחנת ביניים" בדרך אל פריקת העול. לפנינו עמדה מוצקה ויציבה שאוחזים בה רבים מחברי הציבור החרדי, אשר בוחרים להישאר חלק מן הקהל והקהילה החרדיים בלי שייאלצו להתנתק מן המערכות החילונית.

מיחידים לקבוצה

תופעת התגבשותו של מעמד הביניים החרדי איננה תופעה מאורגנת ומוסדרת. זו התגבכות יחידים, חסרת הנהגה רבנית והכוונה פוליטית, של אוסף פרטים הנעים בשוליה של המסגרת החרדית. קשה להצביע על זהות מלאה בין הפרטים. השוני היחסי בולט, למשל, במידת ההקפדה ההלכתית, ברמת הקרבה לרבנים החרדים, בחינוך הילדים ובמצב הכלכלי. השוני הזה הוא תוצאה הכרחית של מלאכת האיזון שעושה כל אחד ואחד בינו לבין עצמו בין שתי התרבויות – החרדית והמערבית – המשמשות מצע לחיים. ברם חברי מעמד הביניים החרדי חסרים שלושה פרמטרים עיקריים: מוסדות חינוך משלהם בקטעים השונים של המסלול החינוכי, הנהגה רוחנית כריזמתית והנהגה פוליטית משפיעה.

היעדרם של מוסדות חינוך מתאימים. משפחות מעמד הביניים החרדי נדרשות לבחור בין בתי ספר חרדיים (ואף זאת רק אם יתקבלו אליהם) – המחייבים אותן לעשות שינוי של ממש באורחות חייהן ולהתפשר על איכות לימודי החול – ובין בתי ספר המסונפים לזרם הדתי-לאומי – המחנכים לערכים שאינם עולים בקנה אחד עם ערכי הבית החרדי המודרני. המחסור במוסדות חינוך מתאימים לאורך כל המסלול החינוכי אינו מאפשר יצירת מסגרת השקפתית בת קיימא אצל הדור הצעיר, שתמשיך את תפיסת העולם של החרדיות המודרנית.

היעדר הנהגה תורנית. תופעה בולטת אחרת היא היעדרה של רבנות כריזמתית המסוגלת לשאת על כתפיה את המשא ההנהגתי-הלכתי של חברי הקבוצה. בשביל קבוצה זו מדובר בצורך קיומי. קודם לכול, הצורך המיוחד בהנהגה רבנית

נובע דווקא ממלאכת האיזון המורכבת שמעמד הביניים החרדי נדרש להתמודד עמה. נדרש "כוח דהיתרא" שייתן לגיטימציה רוחנית לקבוצה המתגבשת ובו בזמן יציב לה קווים אדומים הלכתיים. שנית, נראה כי בהיעדר הנהגה רבנית משפיעה וכריזמתית לא תוכל הקבוצה בשלב מאוחר יותר לעמוד כנגד התקפה מצד החרדיות הקלסית.

היעדר הנהגה פוליטית. נכון להיום הפוליטיקה החרדית המודרכת בידי ההנהגה הרוחנית איננה מכירה במעמד הביניים החרדי כמגזר רלוונטי המחייב התייחסות ומוסדות קהילתיים ייחודיים, נוסף על המוסדות החרדיים הקלסיים. באין כוח וארגון פוליטי, אם של המפלגות החרדיות הקיימות ואם על ידי הקמת מסגרת פוליטית נפרדת, תתקשה הקבוצה להתאגר ולהתפתח, למשל להשיג תקציבים חברתיים ולקבל הקצאת קרקעות למוסדות ציבור ייעודיים. ואולם אף על פי שחסרים מוסדות כלל-ארציים, נעשה ניסיון להקים מסגרות מקומיות. ובכל זאת – הנהגה פוליטית מסייעת להקים מוסדות חשובים לתפקוד הקהילתי וחשובה מאוד לגיבוש הקבוצה, כיוון שהיא מציעה מצע חברתי שסביבו אפשר להתלכד ולרקום את הזהות הקבוצתית. היעדרה של מסגרת פוליטית, רוחנית וחינוכית עלול להותיר את חברי מעמד הביניים החרדי כפרטים חסרי זהות, שאינם חלק מקבוצה נבדלת.

משמעותה החברתית של קבוצת החרדיות המודרנית

מעמד הביניים החרדי מייצר אלטרנטיבה תרבותית פנים-חרדית שאינה מחייבת דחייה חברתית של ה"אחר" הישראלי. קיומו והתרחבותו יצמיחו חברה חרדית סובלנית ופתוחה יותר, המקיימת דיאלוג שוטף עם המדינה והחברה הישראלית כולה. נראה כי חיזוקו של מעמד ביניים חרדי עשוי להוביל לשינוי חיובי משמעותי, הן בחברה החרדית הן בחברה החילונית.

1. השפעת מעמד הביניים המודרני על הקהילה החרדית. קיומה של המסגרת המודרנית תסייע לחברה החרדית, בעיקר הליטאית, לתת מקום וזהות לפרטים שאינם ממשיכים ללמוד בחברת הלומדים, ללא תחושת דחייה שתרחיק אותם מן הקהילה. כבר היום, עם פריחתם של מוסדות הלימוד האקדמיים והמקצועיים המיועדים לציבור החרדי, אלפי חרדים לומדים מקצוע יישומי במטרה להתפרנס

מחוץ לחברת הלומדים. דחייתם של אלפי חרדים אלו ואי-הכרה בהם תדחק אותם אל מחוץ למחנה החרדי.

אבל אימוצה של הקבוצה אל תוך המסגרת החרדית עשוי לא רק לסייע לתרמית החרדית אלא אף לשמש עוגן כלכלי לחברת הלומדים. מעמד הביניים החרדי, המונהג בידי המודרנים, יוכל לתרום להמשכיות של העילית החרדית – חברת הלומדים – כפי שנוהג הציבור החרדי בארצות הברית ובאנגליה, המחזיק את לומדי התורה מתוך הסכמה עם האידאולוגיה החרדית ש"תלמוד תורה כנגד כולם". החזקת התורה איננה משפיעה רק על רווחתם הכלכלית של לומדי התורה. לא פחות מזה היא תורמת למעמד הביניים עצמו. היא מצדיקה את קיומו ונותנת ממד של שליחות רוחנית לפועלו הגשמי. תחושת ההחמצה שחש החרדי שנטש את ספסלי הישיבה וה"כולל" עשויה למצוא מזור בהיותו "מחזיק תורה", כל אחד על פי יכולתו הכלכלית.

2. השפעת מעמד הביניים המודרני על החברה הישראלית. מעמד ביניים החרדי, כחלק מהציבוריות החרדית, יועיל לקשר עם החברה הישראלית בכללותה. החברה החילונית מונעת מתחושות פחד ורתיעה מהחברה החרדית, ולמעמד הביניים החרדי פוטנציאל מאזן ומקרב בין הקטבים – בשל מעורבותו והיטמעותו ברשות הרבים הישראלית, חרף הסממנים החרדיים, ובזכות התנהלותו הסובלנית המתחייבת מתרבות ה"גם וגם". מעמד הביניים החרדי יקטין את ממדי העוני של החברה החרדית ויקים חברה חרדית משולבת בשוק העבודה הישראלי, במגוון מקצועות ותחומים.

טיפוח הקבוצה ואי-הדרתה מן החרדיות הקלסית יביאו – בעת ובעונה אחת – לממשק הולך וגדל בין החרדיות לחילוניות ולשמירה על האידאולוגיה ואורח החיים החרדיים, אף אם מודרניים יותר. מאפייניה של קבוצת מעמד הביניים החרדי טומנים בחובם פוטנציאל להפיכתה לקבוצת "ראש חץ" לשילוב האוכלוסייה החרדית בחברה ובכלכלה הישראלית. עם זה יש לומר כי תהליך הגיבוש של מעמד הביניים החרדי וצבירת הכוח שלו בתוך העולם החרדי עושים את הדיון באפשרות הזאת למוקדם מדי.

סיכום

ימים יגידו אם החברה החרדית הקלסית, שיסודותיה הם חברת הלומדים ובני התורה, תקבל את מעמד הביניים החרדי המודרני. ייתכן שהתגובה למעמד זה, ההולך וגדל, לא תהיה אחידה ותשתנה מזרם לזרם ומקהילה לקהילה. כך למשל, ייתכן שלקהילות החסידיות הבנויות על הייררכיה ברורה ומוסדרת שבראשה האדמו"ר, שבדרך כלל אף מכיר את כל חברי הקהילה היכרות אישית, יהיה קל יותר לעכל את הישארותם של חברי מעמד הביניים בתוך הקהילה. לעומתן ייתכן שבקרב הציבור הליטאי התגובה תהיה ביקורתית יותר בשל הכרסום שבמרכזיות של לימוד התורה. אלו עלולים לגרום לדחיקתו של מעמד הביניים החרדי לשולי המחנה, או אף אל מחוצה לו. מעמדו של מעמד הביניים החרדי בתוך הקהילה החרדית עשוי אף להיגזר מכוחה הפוליטי, החברתי והכלכלי של הקבוצה הנרקמת. לדעתנו, שתי הקבוצות הפנים-חרדיות – מעמד העילית הלמדני (חברת הלומדים) ומעמד הביניים החרדי – יכולות בהחלט להזין ולהשלים זו את זו בעתיד, הן כלפי פנים הן כלפי חוץ.

האם זו ציפור זרה ויחידה או סנונית ראשונה המבשרת את בואה של להקה? אענה לך ב"דבר תורה": ביום הבריאה הראשון נכתב בתורה "ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד" ואילו היום השני הוא "יום שני". אם זה יום שני, היום הראשון היה צריך להיקרא "ראשון" ולא "אחד", אלא שכל זמן שאין שני, הראשון הוא "אחד", יחיד, אבל כשאני מדבר על ה"ראשון", פירוש הדבר שהוא איננו היחיד, ובלי ספק, יש היום הרבה "ראשונים" ואפשר למצוא אותם בפקולטות לא מעטות באקדמיה.

(מתוך אחד הראיונות)

1. מבוא

1.1. מטרת המחקר

דומה שבעשור האחרון פילס העיסוק בציבור החרדי את דרכו למרכז הזירה הציבורית. החברה החרדית, לגווניה ולמאפייניה, נמצאת במוקד השיח האקדמי, החברתי, התרבותי והפוליטי. ניתן להצביע על שני גורמים עיקריים לכך: דמוגרפי וכלכלי. על פי הערכות המבוססות על קצב הגידול החרדי הנוכחי, בעוד כעשרים שנים תוכפל האוכלוסייה החרדית, וכל ילד רביעי בישראל יהיה חרדי.¹ מקבוצה קטנה, החיה בסגירות יחסית, החברה החרדית תהפוך בהקדם לגורם כבד משקל בדמוגרפיה הישראלית ותהווה כחמישית מכלל האוכלוסייה בישראל. לגורם הדמוגרפי חובר הרכיב הכלכלי. שיעור העוני בקרב הציבור החרדי עומד על יותר מ-50%, והכנסה ממוצעת של משפחה חרדית נמוכה במחצית מהממוצע הישראלי (למרות מספר הילדים הגבוה ביחס לשאר האוכלוסייה). משמעותו המקרו-כלכלית של נתון העוני התחדדה עם קבלתה

1 ראו עוזי רבהון וגלעד מלאך, מגמות דמוגרפיות בישראל, ירושלים: מרכז מציל"ה למחשבה יהודית, ליברלית והומניסטית, תשס"ט, עמ' 39; אלי הורביץ, ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי, תל אביב: מכון ראות, 2008, עמ' 201.

של מדינת ישראל כחברה בארגון OECD. דוח שהוציא הארגון מדרג את ישראל במקום הנמוך ביותר במדד העוני מתוך כלל המדינות החברות, עוני הנובע הישר מהדפוסים הכלכליים באוכלוסייה החרדית והערבית.²

חברתם של שני גורמים אלה – הדמוגרפי והכלכלי – מצביעה על סוגיה חברתית בוערת, הדורשת כבר עתה דיון של ממש. ואכן, גורמים רבים העוסקים בעיצוב האסטרטגיה של החברה הישראלית, מפנים את הזרקור אל החברה החרדית. כך למשל, נעשה בכנס קיסריה ה־19 בשנת 2011, בכנס ישראל 2021 של העיתון 'דה־מרקר' ובכנסים רבים נוספים. גם גופי מחקר, ממשלתיים וחוקי־ממשלתיים, עוסקים נמרצות בסוגיה החרדית ובהם מינהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת וארגון הג'וינט. אליהם מצטרפים גופים העוסקים בהשמת חרדים בעבודה.³ אף הזירה הפוליטית והמשפטית עסוקה לאחרונה בסוגיות שעיקרן יחסי החרדים והמדינה כגון גיוסם של החרדים לצה"ל וחובת לימודי הליבה בישיבות החרדיות.

בד בבד, בעשור האחרון עוברת על החברה החרדית טלטלה פנימית של ממש, וניתן לסווגה לשלוש קטגוריות מרכזיות: שינויים הנהגתיים – היעדר מנהיגות רוחנית דינמית ומשמעותית, לצד פריחתה של הנהגה מוניציפלית פרקטית; שינויים תרבותיים – כגון חדירתו של עולם התוכן באינטרנט, מגמת התמקצעות ואקדמיזציה והתחזקות תרבות הצריכה; שינויים כלכליים גלובליים ומקומיים המעיקים ומקשים את מצבם הכלכלי של החרדים. שינויים אלה מרחיבים את הסדקים ומערערים את חומת הסגירות והבדלנות החרדית.

במחקר זה אנו מבקשים להפנות את הזרקור אל תת־קבוצה הולכת וגדלה בתוך הקהילה החרדית בישראל – החרדים המודרנים, חברי מעמד הביניים.

2 ראו *OECD*, 2010: www.oecd.org/dataoecd/0/40/44394444.pdf (כל אתרי האינטרנט בספר זה אוחדו לאחרונה בנובמבר 2011 או לאחר מכן). ראו גם אליהו בן משה, שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה לפי מגזר תרבותי־דתי בישראל בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2011.

3 לסקירת הגופים העוסקים בהשמת חרדים ראו ראובן גל, "מפת דרכים" לתוכנית לאומית להאצת שילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלה הישראלית, תל אביב: מוסד שמואל נאמן, 2010, נספח 2 לדוח.

לקבוצה זו שני מאפיינים עיקריים: הראשון – כלכלי, גברים ונשים חרדים, רובם בעלי השכלה אקדמית או מקצועית, שעבודתם והשתכרותם (בדרך כלל של שני בני הזוג) דומות לאלה של כלל האוכלוסייה, והם מוגדרים במבחנים הכלכליים "מעמד ביניים", ולעתים אף מעמד בינוני-גבוה.⁴ המאפיין השני – תרבותי: חרדים אלה מקיימים קשר רצוף והדדי עם רשות הרבים הישראלית והתרבות המערבית. שלא כמו הקבוצה החרדית הקלסית, חברי הקבוצה הזאת אינם מדירים את רגליהם מן התרבות החילונית, ואינם חוששים מהתערות בישראליות העכשווית.

מאידך גיסא, קבוצה זו חשה שהיא בשר מבשרה של החברה החרדית ולה מאפיינים חרדיים רבים, חיצוניים, קהילתיים ואידאולוגיים, שיפורטו להלן. בדומה מעט לציבור הדתי-לאומי, קבוצה זו חיה בשניות תרבותית. היא ניוונה בד בבד משני גורמים רבי כוח והשפעה: התרבות החרדית והתרבות המערבית. אך במובחן מהציונות הדתית ובדומה לתפיסה החרדית הקלסית, חכריה אינם ציונים ואינם רואים במדינה כלי רוחני אידאי. ככל הנוגע ליחסי דת ומדינה, החרדי המודרני מושפע מהאידאולוגיה החרדית ואף חי ופועל על פיה. חוקרי החברה החרדית עמדו זה כבר על המגוון החברתי החרדי.⁵ "החרדים החדשים", "החרדים המודרנים", או "החרדים הישראלים" הם מעט מן הכינויים לקבוצה לא מבוטלת החיה בתוך הציבור החרדי והמאמצת דפוסי חיים מערביים ונחשפת לזליגה "רכה" של התרבות החילונית ומושפעת ממנה. כדי להגדיר את הקבוצה ולהבחינה מקבוצות או תופעות אחרות, שאינן מענייננו, נציג ארבע משפחות טיפוסיות בהקשר זה, ומחקרנו יתמקד באחרונה שבהן:

4 לדיון בהגדרת מעמד הביניים, ראו להלן פרק 5.1.

5 ראו, למשל, דיון על אודות "החרדי החדש – שינויים בחברה החרדית" אצל יאיר שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים: כתר, 2000, עמ' 136-161; דיון בתהליכי ה"ישראליות" של החברה החרדית-אשכנזית ניתן למצוא בספרו של קימי קפלן, בסוד השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2007, עמ' 245-261. נסים ליאון ממשיג בספרו את המושג "חרדיות רכה" ודן בחברה החרדית בישראל (בהדגשת החברה המזרחית) הנמצאת בין חרדיות קשיחה לחרדיות רכה תוך ניתוח תהליך התנועה מהיבדלות להתחככות. ראו נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים: ידי יצחק בן צבי, 2009, עמ' 147-171, 197-204.

הטיפוס המשפחתי הראשון הוא של משפחה בעלת מאפיינים חרדיים קלאסיים, המתגוררת באזורים חרדיים וילדיה מתחנכים במוסדות חרדיים. המביט מהצד עשוי לזהות מאפיינים מערביים "רכים" בתוך ההתנהלות המשפחתית. מאפיינים אלה מתיישבים עם ההלכה היהודית, אך עלולים לסתור את "רוח החרדיות". כך למשל, חדירתה של תרבות צריכה חומרנית ומערבית; שיטוט בקניונים ובמרכזי כילוי חילוניים; רישיון נהיגה לנשים; הנאה מחיי מותרות. לצד אימוצם של מאפיינים מודרניים אלה, המשפחה תמשיך להקפיד על שמירת הקוד ההלכתי המחמיר ועל הוראות הרבנים החרדים.

הטיפוס המשפחתי השני אינו שונה מקודמו באופייה החרדי הקלאסי של המשפחה, אולם במשפחה זו אחד מן ההורים מפתח פער תרבותי בין מנהגיו והליכותיו האישיים ובין ההתנהלות המשפחתית. מציאות זו רווחת בקהילה החרדית. חרדים רבים מחוברים לאינטרנט, צורכים תקשורת חילונית או חשופים דרך קבע לרשות הרבים החילונית בעיקר בשל צרכים תעסוקתיים. חרדים אלה מקפידים ליצור חיץ בין החשיפה האישית, הנחשבת למזיקה, ובין ההתנהלות המשפחתית. בשל כך הם יקפידו להותיר את החשיפה הרחק מהמסגרת המשפחתית, ויתנהלו באופן אחר כאשר הם נמצאים בביתם.

הטיפוס המשפחתי השלישי הוא של משפחה בעלת מאפיינים חרדיים מודרניים יותר המתגוררת בריכוזים החרדיים וילדיה מתחנכים במוסדות חרדיים. ניתן לזהות פער בין ההתנהלות ההורית בתוך הבית ובין דרך חינוך הילדים. בית זה יהיה חשוף לאינטרנט, ואולי אף לתכניות טלוויזיה הנצפות באמצעות המחשב ועוד כיוצא באלה, ואולם לילדים לא תהיה גישה לתכנים הללו, ולרוב התנהלות זו אף תוסתר מהם, בשל תפיסתה כמזיקה לחינוכם. בשולי המחנה ניתן לראות זוגות המנהלים "חיים כפולים" לחלוטין, המוסתרים לחלוטין מעיני הילדים, וכמובן מעיני הסביבה המשפחתית והקהילתית.

הטיפוס המשפחתי הרביעי הוא של המשפחה החרדית המודרנית, ממעמד הביניים. משפחה זו – המהווה את מוקד מחקרנו – אינה מסתירה את חריגתה מן החרדיות הקלאסית. ראשי המשפחה בעלי מקצוע, המפתחים קריירה ומתפרנסים היטב בדומה למעמד הביניים החילוני; ילדיהם מתחנכים במוסדות "חרדיים לייט" המשלבים לימודי קודש וחול וחשופים לתכנים טלוויזיוניים; הם אינם חוששים לומר שהם מחוברים לרשת האינטרנט; הם אינם מחזיקים בטלפון כשר,

הנחשב לפריט חובה בקהילות החרדיות, אינם מקפידים על חומרות חרדיות הלכתיות כגון הכשרים מהודרים ועוד.

רוב המחקרים העוסקים בציבוריות החרדית המודרנית מתמקדים בשני נושאים עיקריים: השתלבות חרדית בשוק העבודה,⁶ וזליגתה של התרבות המערבית והשפעתה על החרדיות הקלסית.⁷ במובחן ממחקרים אלה, יתמקד מחקרנו במשפחה החרדית המודרנית. אנו מבקשים להציג תופעה של התחזקות מעמד ביניים חרדי, תוך סדיקת מעמדה של חברת הלומדים, כ"יחידת העילית" הדומיננטית. זהו תהליך חברתי ותרבותי, הנמצא בראשיתו, אך הוא מתחזק באופן מפתיע. תופעה זו עשויה לשמש זרז לשינוי של ממש בציבוריות הפנים-חרדית. חשיבותה של קבוצה זו נעוצה בכך שהיא עשויה להציג חלופה תרבותית פנים-חרדית לאורח החיים המקובל בליבה החרדית, חלופה הדוגלת בהשתלבות בחברה הישראלית הכללית תוך שמירה על המאפיינים החרדיים. בה בעת סביר שקבוצה זו, שכאמור מחשיבה את עצמה חרדית, היא שתממן את לומדי התורה, לפי מודל יששכר וזבולון. מחקר זה מציג את התופעה המורכבת של מעמד הביניים החרדי המודרני: חרדים אך לא בדלנים; ישראלים אך לא ציונים; שמרנים אך לא פונדמנטליסטים; כפופים להנהגה החרדית אך נמנעים מציות עיוור.

6 ראו, למשל, דיון אצל עמירם גונן בספריו על אודות מאפייני התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית בניו יורק ובלונדון: עמירם גונן, **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקאי ולקחים לישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2000; הנ"ל, **בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005. לדיון נוסף ראו יעקב לופו, **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003; יוחאי חקק, **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדים לומדים מקצוע**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004; בצלאל כהן, **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005; אסף מלחי, **בצלאל כהן ודן קאופמן, חרדים לעתידם: עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008; חגי לויך, **המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה**, ירושלים: המועצה הלאומית הכלכלית משרד ראש הממשלה, 2009.

7 ראו, למשל, באופן כללי שלג (לעיל הערה 5); קפלן (לעיל הערה 5); ליאון (לעיל הערה 5).

1.2. מיקוד אוכלוסיית המחקר והגדרתה

מחקר זה יעסוק בחרדים המודרנים, חברי מעמד הביניים. במהלך המחקר נעמוד על הרקע להתפתחותה של הקבוצה, ונבחין אותה מקבוצות חברתיות אחרות. נתאר את מאפייניה הייחודיים, וננסה להעריך את היקפה העכשווי, ואולי אף להציג מגמות גידול של הקבוצה בעתיד.

1.2.1. מיהו חרדי?

סוגיית "מיהו חרדי" מעסיקה זמן רב את הציבור החרדי עצמו⁸ ואת חוקרי החרדיות.⁹ שלא כמו בשאלת "מיהו יהודי", שיש לה תשובה הלכתית ברורה ומוגדרת,¹⁰ גבולות החרדיות רחבים ומקומקים. האם מדובר בהגדרה דתית, שלפיה חרדי הוא מי שמקפיד על קלה כחמורה¹¹ ("החרד לדבר ה'"),¹² או אולי בהגדרה חברתית המאפשרת תפיסה רכה יותר, שלפיה חרדי הוא מי ששולח את ילדיו למוסדות החינוך החרדיים או מי שמכפיף עצמו לדבר ההנהגה החרדית? ואולי זו הגדרה סובייקטיבית, שלפיה חרדי הוא מי שרואה בעצמו חרדי?

- 8 ביטוי לכך ניתן למצוא בפורומים החרדיים כגון פורום "בחדרי חרדים", שבו שבה ועולה אחת לתקופה שאלת "מיהו חרדי". ראו, למשל, www.bhol.co.il/forums/topic.asp?topic_id=2922384&forum_id=771
- 9 ראו, למשל, מן העת האחרונה Naftali Rothenberg, Shlomo Tikochinski, Nissim Leon, and Lee Cahaner, *The Haredim in Israel: Background and Recommendations for a Philanthropic Strategy*, Submitted to the UJA–Federation of New York by The Van Leer Jerusalem Institute, 2010
- 10 יהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה, או מי שהתגייר. אכן, אף במקרה זה ניתן להצביע על מחלוקות בהגדרת הגיור, אך אין מחלוקת על המסגרת ההלכתית בשאלת מיהו יהודי.
- 11 לפי הגדרה זו ניתן לומר שחרדי הוא מי שמעיד על עצמו שהוא מהדר בקיום המצוות, ומקפיד על שמירת המנהגים ההלכתיים שהונהגו על ידי פוסקי ההלכה המחמירים, בעיקר במאות האחרונות. לפיכך חרדי זה יכניס לפיו הכשרים מהודרים בלבד, יתרחק מרשות הרבים המערבית חסרת הצניעות, ויסגל לעצמו אורחות חיים סגפניים.
- 12 המונח "חרדי" שאוב ככל הנראה מן הפסוק בישעיה סו, ה: "שמעו דבר ה' החרדים אל דברו" (וראו אף ספר עזרא ט, ד: "ואלי יאספו כל חרד בדברי אלוהי ישראל", וספר עזרא י, ג: "והחרדים במצוות אלוהי-ינו").

הקושי להגדיר איננו סמנטי בלבד. ההגדרה קובעת את גודלה של הקבוצה ואת אופייה המשתנה.¹³ הברלי ההגדרה עשויים להשפיע על מעצבי המדיניות החברתית,¹⁴ ויש להם היבטים משפטיים מורכבים.¹⁵ כמה הגדרות הציעו החוקרים במהלך השנים,¹⁶ ובמקרה אחד אף בית המשפט

13 בהיעדר הגדרה מדויקת ומוסכמת לסוגיית "מיהו חרדי", הדיון בגודל האוכלוסייה החרדית בישראל הניב בעשורים האחרונים כמה מחקרים שמסקנותיהם נבדלות שהתיימרו להציג נאמנה את מספר החרדים. רובם ככולם בוצעו על ידי מכוני מחקר, ובראשם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ועל ידי חוקרים מתחום הדמוגרפיה, הסטטיסטיקה ושאר מדעי החברה. ההברלים בין מסקנות מחקר אחד למשנהו באשר למספר החרדים בארץ נובעים כאמור מהיעדר הגדרה מקובלת הן על הציבור החרדי הן על החוקרים. בלא פתרון לסוגיה זו, ספק רב אם תימצא תשובה חד-משמעית מוסכמת לשאלה כמה חרדים חיים בישראל. פרסום של הלמ"ס מחודש מרץ 2011 הציג כמה שיטות לאמידת גודלה של החברה החרדית: זיהוי לפי פריסה גאוגרפית המבוסס על דפוסי הצבעה; זיהוי על פי סוג בית ספר אחרון בסקר כוח אדם כאשר אחת האפשרויות היא "ישיבה גדולה"; זיהוי לפי הגדרה עצמית בסקר חברתי כאשר אחת האפשרויות היא "חרדי"; וזיהוי לפי סוג פיקוח של מוסדות חינוך בהסתכלות במוסדות בפיקוח חרדי עצמאי. ראו מנחם פרידמן ואחרים, שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011, עמ' 4-59.

14 ראו, למשל, אבי בלום, "מיהו חרדי?", בחרדי חרדים, 4.9.2008: www.bhol.co.il/Article.aspx?id=6599

15 כך למשל, ניתן להציג את הצעת החוק המבקשת לקבוע שיש להנהיג העדפה מתקנת לאוכלוסייה החרדית, בדומה להעדפה המונהגת כלפי נשים וכלפי ערבים, דרוזים, צ'רקסים ואתיופים. ראו מן העת האחרונה הצעת חוק לייצוג הולם של יהודים בני המגזר החרדי בשירות הציבורי (תיקוני חקיקה), התשע"ב-2011, הצעתו של חבר הכנסת גפני וחברי כנסת נוספים, פ/3751/18. ואולם הצעה זו אינה מתמודדת עם הקושי המעשי הנובע ממנה: מיהו חרדי? בטרם יינתן פתרון מעשי לסוגיה, יישומה של הצעת החוק מוטל בספק. ראו גם פרוטוקול ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, kneset.gov.il/protocols/data/html/huka/2000-07-31.html :31.7.2000

16 ראו, למשל, יוסף שלהב ומנחם פרידמן, התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1985; מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991. שלהב ופרידמן סבורים שהגדרת הדתיות החרדית מאופיינת במחויבות להלכה תוך

העליון.¹⁷ ואולם היעדרה של הגדרה אחת בפי כול מציג תמונה רכגונית באשר לחרדיות. האם ניתן לזהות מכנה משותף חברתי או תרבותי בין חסידי ברסלב לליטאים מבני ברק או בין החרדי הניו-יורקי לתושבי מאה שערים? במחקר זה אנו מקפידים לאמץ הגדרה רחבה בשאלת הזהות החרדית. הקבוצה הנחקרת מזוהה לדעתנו עם החרדיות, בשל תחושת הזהות החרדית שהיא נושאת בגאוה, ובשל מאפיינים חיצוניים, פנימיים וקהילתיים שהיא חולקת עם החרדיות הקלסית. אכן, לא מן הנמנע שיהיו מי שיטענו כי הקבוצה הרלוונטית – החרדיות המודרנית – איננה חרדית כלל, או למצער חרדית ככסות עיניים, משיקולי נוחות והיעדר אומץ לחצות את הקווים, לצאת מן הקהילה החרדית השמרנית. ביקורת זו איננה חסרת בסיס ונעסוק בה בהרחבה בהמשך מחקרנו. ואולם ייתכן שהביקורת נובעת מתפיסה צרה וקיצונית של המונח "חרדי", תפיסה שאנו מתקשים לקבל.

בטרם נפתח את העיסוק בקבוצה שבמוקד מחקר זה, נבהיר את מיקומה הקבוצתי במטריצת הזרמים החרדית, המורכבת מצירי הקהילתיות ומצירי השמרנות.

זיקה עמוקה למסורת הדתית שהתפתחה בקהילות מזרח אירופה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, ובנטייה להעדיף את הפסיקה המחמירה שבספרות ההלכה. בתרגומה לאורחות חיי היום-יום, חרדיות זו מתבטאת בהחשבת תלמוד תורה ועבודת ה' לערך עליון; במתן מקום חשוב ביותר להקמת משפחה ולחינוך ילדים; במעמד הפרט כחלק מקהילה מובחנת, בלבוש, בשפה, ביחס לזולת ולאחר ובבחירת מקום המגורים. ראו עוד מיכאל קרן, **חרדים בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1998; קימי קפלן, "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2003, עמ' 224-277; קפלן (לעיל הערה 5).

17 בג"ץ 4346/92 מעלה, המרכז לצינונות דתית נ' שר החינוך והתרבות, פ"ד מו(5) 590, 593 (1992): "חרדים", לעניין תמיכה במוסדות ציבוריים המבצעים פעולות תרבות ל'חרדים', הינם יהודים שומרי מצוות, אשר ייחודם בהקפדה הדתית שהם נוהגים בדרכי חינוך, באופי קהילה ובאורחות חיים המבחינים בינם לבין שאר היהודים שומרי המצוות".

1.2.2. על הציר הקהילתי – התמקדות במגזר הליטאי

הקהילה החרדית איננה הומוגנית. יש בה שלושה זרמים מרכזיים: חסידים, ליטאים וספרדים.¹⁸ בין הזרמים יש מתח מתמיד, הנובע מפרשנות הלכתית נבדלת, הנהגה רבנית ופוליטית שונה ומנהגים נבדלים. לעומת כור ההיתוך של החברה הישראלית, החברה החרדית נוהגת לשמור על זהות קהילתית, ומקשה את הערכוב בין הזרמים. כך למשל, החברה החרדית מטפחת מוסדות חינוך נפרדים לכל זרם וזרם (בעיקר לאוכלוסיית הבנים), בכתי הספר ובישיבות. פרשת עמנואל, שהתעוררה בשנת 2010, חשפה טפח מההפרדה הנוהגת בחברה החרדית על רקע עדתי.¹⁹ אף במוסדות האשכנזיים, הליטאיים בעיקר, המקבלים ספרדים לשורותיהם, נהוג לקצוב זאת במכסה, שאין לחרוג ממנה.²⁰ בערים החרדיות הצעירות יחסית מוקמים מתחמים נפרדים לחסידים, לליטאים ולספרדים בעקבות התארגנויות של קבוצות רכישה נפרדות והומוגניות.²¹ לפיכך כמעט למותר לציין שגם נישואים בין בני הקהילות אינם דבר שבשגרה.

18 אין נתונים מדויקים באשר לגודלם של שלושת המחנות, ואולם נהוג לומר כי מדובר בחלוקה פחות או יותר שווה. ראו דוח המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה, שילוב המגזר החרדי בתעסוקה (להלן: דוח טרכטנברג), עמ' 21. לאינדקסיה מסוימת על גודל הקהילות ראו להלן הערה 68.

19 עתירה שהוגשה לבג"ץ טענה כי בעיר עמנואל יש הפרדה על רקע עדתי בין תלמידות בתי ספר חרדיים (אשכנזיות לחוד וספרדיות לחוד). בית המשפט הורה לבטל את ההפרדה, פסיקה שעוררה עימות חריף בין בית המשפט העליון ובין האוכלוסייה החרדית. ראו בג"ץ 1067/08 עמותת נוער כהלכה נ' משרד החינוך (טרם פורסם, פסק דין מיום 6.8.2009). ראו בעיקר החלטות מיום 17.5.2010, 15.6.2010, 17.6.2010, 14.9.2010). עמותת נוער כהלכה, העותרת בעתירה הנזכרת, עוסקת בהתמדה באפליה על רקע עדתי בקרב הציבור החרדי. ראו: www.frenkim.co.il/ (במפתיע, שם המתחם [Domain name] של העמותה הוא "פרנקים", כינוי גנאי שהוצמד ברחוב החרדי לחרדים הספרדים).

20 ראו, למשל, מוטי לוי, "מדוע בכירי ש"ס שולחים את הילדים ללמוד אצל האשכנזים?", אתר וואלה, 6.10.2010: news.walla.co.il/?w=/94/1739732.

21 כך למשל, בשכונת הדר גנים (גני הדר) בפתח תקווה, באלעד ובביתר עילית. ראו לי כהנר, התפתחות המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2009.

הזרמים המרכזיים מתפצלים אף הם לתת-זרמים. כך למשל, הקהילות החסידיות מפוצלות למספר רב של חצרות חסידיות, הנבדלות זו מזו במראה, בהנהגה, במוסדות החינוך ולעתים הן אף אוהזות בתפיסת עולם נבדלת. כל חצר מונהגת בידי אדמו"ר²², נשיא החסידות, ושומרת בקנאיות על מוסדותיה, מאפייניה וקהלה. הציבור הליטאי אף הוא נחלק בשנים האחרונות, לאחר פטירתו של הרב שך שהיה מנהיגם הבלתי מעורער של הליטאים, לקהילה הירושלמית ולקהילה הבני-ברקית.²³

במובחן משתי הקבוצות הראשונות, הנחשבות לאשכנזיות בשל המוצא האירופי של חבריהן, הקהילה הספרדית התפתחה אחרת. פריחתה של תנועת ש"ס בשנות השמונים, לצד טיפוח הנהגה רוחנית ומוסדות חינוך ייחודיים כגון רשת בתי הספר "אל המעיין", הביאו בעשורים האחרונים להעמקת השורשים של הזהות הספרדית, וליצירתו של זרם קהילתי עצמאי, שאינו נסמך על המוסדות הליטאיים והחסידיים.²⁴ יתרה מזו, באין טראומה היסטורית של התמודדות עם המודרנה, החילון והרפורמה שחוותה יהדות אשכנז במדינות אירופה במאות הקודמות, אופי החרדיות הספרדית האותנטית מתון יותר.²⁵

מבין שלושת הזרמים המרכזיים יתמקד מחקרנו בזרם הליטאי. שלוש סיבות עיקריות לכך: ראשית, הזרם הליטאי מהווה אליטה דתית וחברתית, פנים-חרדית, הסוללת את הדרך – בעיקר בהקשרים רוחניים – לקהילות האחרות. מובן אפוא ששינוי תרבותי ניכר בקהילה החרדית הליטאית עשוי להשפיע מן הפן האיכותי על הציבור החרדי כולו, ומכאן חשיבותו המיוחדת. שנית, חברת הלומדים, שמנעה את כניסתם של החרדים למעגל העבודה, עוצבה על

- 22 אדמו"ר (אדונו, מורנו ורבנו) – כינויו של רב הקהילה העומד בראש החצר החסידית.
 23 ראו בנימין בראון, לקראת דמוקרטיזציה ביהדות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010.
 24 להבדיל מעשוריה הראשונים של מדינת ישראל, שבהם עבר על החרדיות הספרדית תהליך "השתכנוזות", שנבע אף ממדיניות הקליטה של עולי המזרח בשנות החמישים והשישים, ששיברה את תרבותם המסורתית המקורית. חלק ממאפייני החרדיות המזרחית הישראלית היום הוא חיקוי והטמעה של דפוסי החרדיות האשכנזית.
 25 לדיון נרחב בחרדיות המזרחית ראו ליאון (לעיל הערה 5).

ידי מנהיגי החברה הליטאית, החזון איש ולאחריו הרב שך. האידאה המרכזית בחברה זו, במובחן מהקהילות האחרות, היא לימוד התורה ויגיעה בה, להבדיל מן הציבור החסידי והספרדי, שבמשך כל השנים נהג לצאת לעבוד.²⁶ לפיכך, שינוי בדפוסי ההתנהגות בקהילה הליטאית הוא חידוש הראוי לבחינה. שלישית, תופעת האקדמיזציה החרדית, המאפיינת את מעמד הביניים החרדי, היא תולדה של הרצון לעבוד ולהתפרנס באמצעות מקצוע מכובד, מתוך פיתוח קריירה על כל משמעויותיה הנלוות שיידונו להלן. תופעה זו תואמת היטב את הלך הרוח הליטאי המודרני, שמקורו השילוב שבין תורה למדע, שילוב שהונהג על ידי הייקים ויהדות מערב אירופה. החסידות, לעומת זאת, שמקורה במזרח אירופה ובמרכזה, סיגלה לעצמה הרגלי עבודה שאינם דורשים הכשרה במסלול לימודים ארוך. בהכללה אפשר לומר שנדיר לראות אברכים ליטאים היוצאים לעבוד במלאכת כפיים, תופעה הנחשבת למקובלת ביותר במגזר החסידי.²⁷

אולם אין לומר שתופעת החרדיות המודרנית להיבטיה מוצאת את מקומה בקהילה הליטאית בלבד. ניתן להצביע על ספרדים וחסידיים רבים שיזדהו עם מאפייני החרדיות המודרנית, ומחקר זה איננו פוסח אף עליהם.

1.2.3. על ציר השמרנות: התמקדות בחרדיות המודרנית

עמדנו לעיל על ההטרונגניות הקהילתית החרדית, אולם אף ברמת השמרנות החרדיות אינה עשויה מקשה אחת. יש בה מגוון אמונות, תפיסות עולם ומיתוסים הבאים לידי ביטוי ברמת ההקפדה וההידור בקיום המצוות, במידת ההקצנה החברתית והפרישות מן הגשמיות הארצית. עזיבת המעגל הלימודי – חברת הלומדים – והיציאה לשוק העבודה, בעיקר בקרב הציבור הליטאי, היא

26 מנתונים המבוססים על הפונים למרכז מפת"ח בירושלים (מרכז פיתוח תעסוקה לחרדים), עולה ש"הסיכוי שגבר השייך לזרם החסידי יחפש עבודה הינו גדול פי 2.8 מהסיכוי שגבר השייך לזרם הספרדי יחפש עבודה, וגדול פי 3.7 מהסיכוי שגבר השייך לזרם הליטאי יחפש עבודה. כמו כן, אפשר להסיק כי 71% מהגברים החסידים היו מעוניינים לעבוד, לעומת 25% מהגברים הספרדים, ורק 19% מהגברים הליטאים". ראו דוח טרכטנברג (לעיל הערה 18), עמ' 22, ובנספח 6.2 לדוח.

27 ראו על כך גונן, בין לימוד תורה לפרנסה (לעיל הערה 6), עמ' 18. ראו גם גונן, מהשיבה לעבודה (לעיל הערה 6), עמ' 55 ואילך.

אחד הנושאים הבולטים ביותר בהקשר זה. את ציר השמרנות החרדית, בהיבט התעסוקתי (ובמובחן מהיבטים אידאולוגיים למשל), ניתן לסרטט על פי המדרג הבא:

האברכים. חרדים רבים ממשיכים ללמוד תורה שנים רבות לאחר נישואיהם, תוך פרישות מרבית מחיי המעשה. חרדים אלה מכונים "אברכים"²⁸. האברכים אינם עובדים למחייתם ומתפרנסים ממלגת קיום מצומצמת, שמקורה תקציבים ממשלתיים ותרומות של נדיבים. במרוצת השנים חיזקה ההנהגה הליטאית את ההשקפה שלפיה לימוד התורה איננו רק אמצעי לדעת את קנייני התורה ולהביא לידיעתה ולהבנתה, אלא הוא ערך כשלעצמו, קרי: חובת הידיעה לחוד וחובת היגיעה לחוד.²⁹ תפיסה ייחודית זו חורגת מהחשיבה התכליתית המודרנית, הרואה את הלימוד כאמצעי לרכישת ידע.

השקפה זו מרוממת את חשיבות לימוד התורה, גבוה מעל לכל האידאות האחרות. העולם תלוי בה: "אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתי";³⁰ חיי כל האדם תלויים בה: "כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה";³¹ ומעמדה ההייררכי גבוה מעל לכל מצווה אחרת: "ותלמוד תורה כנגד כולם".³² וגדול לימוד התורה מתוך הדחק, שכן "אין התורה מתקיימת אלא במי שממיתין עצמן עליה".³³

- 28 מקור המושג בבראשית מא, מג. על פי המדרש (בראשית רבה, צ, ג) אברך פירושו אב – רך, כלומר אב בחוכמה בשל לימודו הרב, ורך בשנים.
- 29 כך למשל, סבור הרב סולוביצ'יק, בעל "הבית הלוי", המבאר שיש שני עניינים בלימוד התורה: הידיעה והיגיעה: "והנה ידוע שלימוד התורה הוא משני פנים: אחד – כדי לידע היאך ומה לעשות, ואם לא ילמד היאך יקיים, ולא עם הארץ חסיד [...] (והשני) הווי הלימוד גם מצוות עשה מעצמו, וכמו הנחת תפילין וכדומה. ונמצא הווי שתי בחינות: בחינת מבוא להמצוות, וגם תכלית בפני עצמו" (שו"ת בית הלוי, בדברי הקדמה. וראו אף בית הלוי על פרשת משפטים).
- 30 ירמיהו לג, כה.
- 31 מתוך תפילת ערבית.
- 32 משנה, פאה א, א.
- 33 כך נפסק להלכה בשולחן ערוך. ראו שולחן ערוך, יורה דעה, רמו, כא. וראו אף דברי המשנה במסכת אבות: "כך היא דרכה של תורה. פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל, ואי אתה בן חורין להיבטל

הנער החרדי מחונך על ברכי אידאולוגיה זו, וכיחוד בני הציבור הליטאי. השקפה זו אף מועברת לבנות החרדיות, האמורות ליטול את עול הפרנסה על כתפיהן, באופן שיאפשר לבעליהן להמשיך ללמוד.³⁴

ואולם למרות האידאל המקודש של לימוד התורה, רבים אינם מחזיקים בו כל ימי חייהם והם פונים אל שוק העבודה. שתי סיבות עיקריות לכך: הראשונה – כלכלית. האברכים נידונים לחיי עוני וקיום דחוק. הם חיים על קצבה חודשית, שמקורה תקציבי המדינה ותרומות נדיבים. קיצוץ התקציבים הממשלתיים והמשבר הכלכלי הגלובלי הביאו בעשור האחרון לפגיעה קשה במלגות שניתנו לאברכים, בהשוואה למלגות הנדיבות יחסית שניתנו אך עשור קודם לכן. חיי הרוחק הפכו לקשים יותר ואף בלתי נסבלים. על כך יש להוסיף את סל הצריכה המתיקר³⁵ ואת רמת הפריון הגבוהה יחסית אצל החרדים.³⁶ כיצד ניתן לקיים מספר רב של ילדים במלגת קיום ועומה?³⁷

הסיבה השנייה ליציאה ממסלול הלימודים התורניים היא היעדר סיפוק. לעתים, לאחר שנות לימוד רבות, האברכים חשים שהם מיצו את יכולת הלימוד האינטנסיבי. הם אינם מסוגלים להמשיך וללמוד בקצב נמרץ כל כך. התחושה עשויה להתחדד בגלל שיטת הלימוד הנפוצה בכוללים: היעדר קו סיום, או למצער תחנות כלשהן בלימוד התורני. השיטה של לימוד מסכת אחר מסכת, וחוזר חלילה, כש"לא עליך המלאכה לגמור",³⁸ יוצרת במקרים רבים תחושה סיוזיפית המביאה ליציאה אל חיי המעשה.

ממנה" (משנה, אבות ו, ד) וראו אף בבלי, נדרים פא, ע"א: "היזהרו בכני עניים שמהם תצא תורה".

34 על חינוך הבנות, ראו בהרחבה להלן בפרק 3.1.1.

35 ראו, למשל, "מרד המחירים לצרכן: כך התייקר סל הקניות בשנתיים", TheMarker, 13.5.2011: 1.640716 www.themarker.com/consumer/

36 ראו רבהון ומלאך (לעיל הערה 1), עמ' 28–29; כהן (לעיל הערה 6); בן משה (לעיל הערה 2).

37 בשנת 2011 חתם שר החינוך על תקנה שלפיה לראשונה יתגמל משרד החינוך אברכים הלומדים לימודים חלקיים. תקנה זו מאפשרת לאברכים הפטורים משירות צבאי, בעיקר בשל גילם, להמשיך וללמוד בכולל מחצית היום, ולעבוד לפרנסתם חצי יום, וזאת בלא שיאבדו את מלגת הלימודים המוענקת על ידי המדינה.

38 משנה, אבות ב, טז.

נטישת הכולל איננה קלה. היא כרוכה ברגשות אשם כבדים, ולעתים מלווה בחשש תדמיתי מהסביבה הקרובה. בשנים הראשונות שלאחר הנישואים מצופה מן האברכים להשקיע את מרב מרצם בלימוד. כבר בעת השידוך ההורים מתאמצים להעניק סכומי כסף עצומים לזוג הצעיר, לצורך רכישת דירה, כדי שהחתן יוכל להמשיך ללמוד בלי הפרעה ובלא עול תשלומי שכר דירה. לעתים הורים אלה חסרי אמצעים כלכליים. מובנת אפוא תחושת הבושה של מי שמבקשים לפרוש מספסל הלימודים כבר בשנים הראשונות שלאחר החתונה. לתחושה זו נלווית לעתים הרגשת כישלון והחמצה, והבנה שיציאה מן הכולל מרחיקה את האברך הצעיר מייעודו הרוחני.³⁹

את החרדים שאינם אברכי הכוללים ניתן לסווג לשלוש קטגוריות.⁴⁰ קטגוריות אלה מדגמות את ההייררכיה הפנים-חרדית-ליטאית: **האברכים העובדים**. עם קבוצה זו נמנים מי שעזבו את הכולל לטובת מלאכה בעלת אוריינטציה תורנית ברורה (למעט בעלי משרה תורנית בכירה, כגון ראשי ישיבות ומגידי שיעורים, הנחשבים לאברכים ואף למעלה מהם). מהם ממלאים משרות חינוכיות כ"רבנים" (המונח החרדי למורים) בתלמודי תורה; מהם עוסקים ב"קירוב רחוקים" ובמתן הרצאות תורניות; אחרים עוסקים בכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות, בהידורם של ספרי קודש, באיסוף כספים למוסדות תורניים, בעסקונה חרדית ועוד.

אף שעזבו את ספסלי הכולל, ברוחם ובהשקפתם האברכים העובדים מחוברים להווי החיים האברכי. חזותם אברכית למהדריין. הם לא יצאו אל הרחוב בלי הלבוש החרדי המסורתי, תרבותם היא התרבות האברכית, ויש מהם שממשיכים ללמוד בכולל לימוד חלקי. ילדיהם יחברו לבני האברכים וילמדו עמם. למעשה, אין בינם ובין האברכים אלא עשיית מלאכה בלבד. הם אינם חשים נחותים בהרבה מחבריהם האברכים, והם לוקחים חלק, לעתים אף מכובד, בקהילה שבה הם חיים.

39 דיון רחב בנושא תוצאות המעבר מספסלי הכולל אל שוק העבודה, ראו אצל כהן (לעיל הערה 6).

40 קשת הקטגוריות המוצעת על ידינו איננה מפרטת את כל האפשרויות. לפירוט נוסף ראו, למשל, גונן, בין לימוד תורה לפרנסה (לעיל הערה 6). גונן מציע את המדרג המפורט הזה: האברך המלא; האברך המתפרנס מעט; האברך החלקי; המפרנס הלומד.

בעלי הבתים. קבוצה זו, שאף היא פרשה מן הכולל, אינה עובדת בעבודות תורניות. חבריה עוסקים בשלל מלאכות, כעצמאיים וכשכירים. בהיותם בוגרי מסלול הישיבה, רובם חסרי השכלה פורמלית. מכורח עיסוקיהם, הם עשויים לבוא במגע עם קבוצות אחרות באוכלוסייה, ובכך מפתחים דיאלוג בסיסי עם הישראליות החילונית. במרוצת השנים חזותם משתנה במעט. הם לא יחבשו עוד את המגבעת בכל הזדמנות, ולעתים אף בגדיהם – כימות החול – משדרים שוני מן האברכות. הם ילבשו חולצות צבעוניות, יתגלחו או יטפחו את זקנם אף בגיל מבוגר יחסית, ויחיו בדרך כלל ברווחה כלכלית ניכרת בהשוואה לחבריהם האברכים.

רוב בעלי הבתים עובדים בתוך חומות הקהילה החרדית, ואינם חשופים כלל לחילונית. אחרים מקיימים קשר יומיומי עם הישראליות החילונית, ואולם קשר זה איננו מחלחל אל הבית פנימה. הוא נותר אינסטרומנטלי בלבד, ואינו משפיע על אורחות חייהן של משפחות בעלי הבתים.

אף שבעלי הבתים אינם אברכים, הם בני תורה. הם חיים בקצה חברת הלומדים ומשתייכים אידאולוגית לחברה זו. הם מעוניינים שבניהם יהיו אברכים בני תורה, והם רואים בדרך חייהם פרי אילוץ שמנע מהם לממש את האידאל התורתי. אצל בעלי הבתים, עשיית המלאכה היא אמצעי, והמטרה היא לפרנס את המשפחה. עבודתם איננה "קריירה".

בעלי הבתים מתגוררים בריכוזים החרדיים, צורכים את התרבות והתקשורת החרדית, מתפללים בבתי הכנסת עם האברכים יחד, ואת ילדיהם יועידו למוסדות החרדיים מן הזרם המרכזי, אף שלעתים מעמדם הפנים-קהילתי הנחות יחסית ישפיע אף על המעמד החברתי של ילדיהם.

מעמד הביניים החרדי המודרני. קבוצה זו נבדלת מקודמיה בהשקפתה ובאורח חייה. חברי הקבוצה הם בוגרי מוסדות חינוך חרדיים, ומחשיבים את עצמם לחרדים. יש להם מאפיינים חרדיים בולטים, חיצונית, פנימית וקהילתית. חזותם בשבתות ובאירועים – חרדית, אף כי מודרנית ולפי צו האופנה. הם נשמעים להוראות הרבנים החרדים ומתברכים מפיהם, וככלל – רואים עצמם סרים למרותם.⁴¹ הם רואים בערך לימוד התורה אידאה נשגבת, כפי שהיא באה

41 כך למשל, מראיונות שקיימנו עם מי שמחשיבים את עצמם לחרדים מודרנים עולה כי רובם מצביעים בבחירות לכנסת למפלגת יהדות התורה החרדית. ראו על כך להלן בפרק 3.1.3.4.

לידי ביטוי בהשקפה החרדית הליטאית, אף שהם אינם חלק מחברת הלומדים ואף אינם מחנכים את בניהם בפועל לכך. בכל הנוגע ליחסי דת ומדינה, הם אוזנים בקנאות באידאולוגיה החרדית. רובם נותנים את קולם למפלגות החרדיות. מנגד, חרדים אלה מקיימים דיאלוג שוטף עם הישראליות החילונית. הם מחשיבים את עצמם לישראלים, אף כי לא ציונים. הם צורכים את התרבות הישראלית וניזונים מן התקשורת הכללית. פעמים רבות הם בוחרים להתגורר במנותק מן הריכוזים החרדיים. מרביתם בעלי השכלה מקצועית או אקדמית, וכושר ההשתכרות שלהם טוב יותר. בשוק העבודה חברי מעמד הביניים מפתחים קריירה ארוכת שוות, בדומה לעמיתיהם החילונים.⁴²

מחקר זה יעסוק במעמד הביניים החרדי המודרני, ויתמקד במאפייני הקהילה הליטאית, שבה ניתן להציג את תמונת השינוי הניכרת ביותר, כמותית ואיכותית, בהשוואה לעשורים הקודמים.

1.3. שיטת המחקר

המחקר הוא מחקר גישוש העוסק בסרטוט קווים לדמותו של מעמד הביניים החרדי. מתודולוגיית המחקר איכותנית ומבוססת על היכרות אישית עם הסביבה הטבעית של הקבוצה ועל ראיונות עומק עם חברי הקבוצה, ראשי מוסדות חינוך ומגנגונים פוליטיים הפועלים בקרבה, כמו גם ראיונות עם בעלי דעה בנוגע לקבוצה זו. חומרים אתנוגרפיים נוספים ששימשו אותנו בתהליך איסוף הנתונים היו כתבות מהעיתונות החרדית והעיתונות הכללית אשר עסקו בסיפורה של החרדיות המודרנית, פורומים באינטרנט וספרים העוסקים בסביבה התרבותית של חברי הקבוצה או שנגעו בסיפורה.

מחקר גישוש הוא מחקר ראשוני המתבצע בתחום חדש שטרם נחקר לעומקו, ונועד לאסוף מידע כללי לצורך יצירת סדרה של הגדרות ותובנות שתיבדקנה בשלבי המחקר האחרים או במחקרי המשך. הוא חיוני במיוחד לחוקר הבודק נושא בשדה מחקר זר לו לחלוטין. לעומת זאת, במקרים שבהם סוגיית המחקר ושדה

42 על ההבחנה בין בעלי הבתים ובין בני מעמד הביניים ראו להלן בפרק 3.1.3.

המחקר מוכרים לחוקר היטב (או שהוא משתייך תרבותית לקבוצה הנחקרת), הוא יכול להסתפק במחקר גישוש קצר יותר.

החוקרים במחקר זה באים משני קצווי סרגל "ההיכרות" – האחת זרה לחלוטין לקבוצה הנחקרת ולתרבותה, והשני חי בקרבתה. עבודת המחקר היא אינטגרציה המבוססת על שיתוף פעולה בין הזר לקרוב ומשלבת את החוויה, ההסתכלות, הניתוח וקו המחשבה של שני חוקרים השומעים "בשני קולות".

שיתוף פעולה זה מאפשר התבוננות בממצאים משתי נקודות ראות: נקודת ראות רחבה ואנליטית מצד החוקר החיצוני. כך הוא יכול לעקוב אחר נורמות וערכים המשתייכים לתרבות הנחקרת ואשר נתפסים בעיני אנשיה כמוכנים מאליהם. מאידך גיסא, בהיותו דמות המשקיפה מבחוץ, לעתים יתקשה לרדת לעומקה של תופעה הנמצאת "מאחורי הקלעים". יתרונו של החוקר החי בקרבת שדה המחקר הוא בהכרת השפה והתרבות הנחקרת, וכך הוא יכול לרדת לעומקם של הברים ולקצר את זמן המחקר. עם זאת, לעתים הקרבה עלולה לפגוע באובייקטיביות שלו בגלל אג'נדה מוקדמת בנוגע לסוגיה המחקרית. גם כאן שיתוף הפעולה בין החוקרים מאפשר לנטרל את חולשותיו של כל אחד מהם, הזר והקרוב.

הבחירה במחקר גישוש (מתודולוגיה איכותנית), ולא בכל מתודולוגיה אחרת, נעוצה במידע הדל על אודות אוכלוסיית המחקר (מעמד הביניים החרדי המודרני). לפיכך מתודולוגיה כמותית (בניית שאלון ללימוד הנושא) הייתה כמעט בלתי אפשרית, שכן שאלון כמותי מבוסס על קטגוריות ידועות מראש על התרבות הנחקרת, ומטרתו לבחון היפותזות מסוימות. במחקר הנוכחי, בהיעדר מידע אקדמי, היינו במידה רבה בבחינת "שאינו יודע לשאול". יתרה מזו, יש חוקרים המרחיקים לכת וטוענים כי בשל אופיין המורכב של קבוצות דתיות, השימוש בשאלון בלי מחקר שטח מקדים ימנע את הבנתן, ולא זו בלבד אלא שגם יביא לעיוות תמונת הקבוצה הנחקרת ובסופו של דבר יזיק יותר משיועיל.⁴³ אנו סבורים שמחקר המשך כמותי של קבוצה זו יועיל בכך שיכמת אותה מבחינה

Bryan R. Wilson, *The Social Dimensions of Sectarianism: Sects and New Religious Movements in Contemporary Society*, Oxford: Clarendon Press, 1990. ראו דיון אצל סימה זלצברג, עולמן של נשים חסידות "תולדות אהרון": מעמדן כפרטים וכקבוצה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 58-59.

מספרית, יתקף את מאפייניה במדגם רחב יותר ויעקוב אחר המגמות בהתפתחותה של הקבוצה.

מערך המחקר הנוכחי התבסס על מדגם נוחות (convenience sampling). מדגם נוחות נקבע לפי שיקולים פרקטיים של גישה לנחקרים פוטנציאליים. למדגם נבחרו מקרב חברי הקבוצה הנחקרת מי שניאותו לשתף עמנו פעולה במהלך עבודת השדה. עם התקדמות עבודת השדה ננקטה שיטת כדור השלג, כלומר נעזרנו בחלק מן המסרנים (האינפורמנטים) הראשונים שלנו כדי להגיע לקשת רחבה יותר של חברי הקבוצה או הבאים אתה במגע. הנתונים שמצאנו, כמו גם הניתוח והפרשנות הראשוניים שלהם, כיוונו אותנו אל עבר נחקרים נוספים שהיה אפשר לשוחח עמם, ולחומרים אחרים שרצינו לחקור ולהוסיף לעבודה וכך התגבש המדגם. בשלב המתקדם של המחקר נבחרו אפוא נחקרים שיכלו לספק מידע רלוונטי על הנושאים הראשוניים שבהם בחרנו להתמקד ולהרחיב את היריעה בעניין מה שכבר נאסף.⁴⁴

44 מדגמי נוחות, המתבססים על שיקולים פרקטיים, עשויים להביא להטיה מדגמית כאשר הם מתיימרים לייצג את האוכלוסייה כולה אך בפועל כוללים נחקרים חברי מעמד מסוים או בעלי מאפיינים ספציפיים. ראו Weber Cannon, Elizabeth Lynn Higginbotham, and Marianne L. A. Leung, "Race and Class Bias in Qualitative Research on Women," in: Mary Margaret Fonow and Judith A. Cook (eds.), *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Research*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1991, pp. 107-118. כיתות דתיות, ציינה Ayella כי דגימה מקרית מייצגת של חברי הכת קשה מאוד להשגה. לדעתה עיקר הקושי טמון בכך שחברי הכת הבוחרים לשתף פעולה עם החוקר לא בהכרח מייצגים את כל הקבוצה, הואיל והם נחשבים לחברים אינטליגנטיים יותר, "מאמינים אמיתיים" יותר, או לבעלי יכולת טובה יותר לייצג את הקבוצה באור חיובי לפני זרים. עוד היא מדגישה שהחוקר, בכל מחקר שהוא, חייב להתור לקבל מדגם שישקף את מגוון הקולות בקבוצה, במטרה להשיג תמונה שלמה יותר של "מציאות" עולמם של החברים. ואולם, Ayella מסבירה, זיהוי מגוון הקולות בכיתות דתיות מורכב וקשה, מאחר שחברי הקבוצה אינם נוהגים להפגין כלפי חוץ עמדות בלתי אחידות, ואינם משתפים זרים מן החוץ במחלוקותיהם הפנימיות. לפיכך, ברמה המוצהרת, רק נקודת ראות אחת מופגנת וחברי הקבוצה משדרים כלפי חוץ תמימות דעים. יש לציין שהקבוצה הנחקרת בעבודה זו – בשל קרבתה למודרניות – שמרנית פחות ומשום כך חבריה מדגישים פחות צורך "לשדר" מסרים אחידים, ולכן הקולות שנשמעו בראיונות

עם זאת, כדי לצמצם הטיית במדגם, וכדי ללמוד על מגוון הקולות בקבוצה, השתדלנו במחקר הנוכחי להגיע לנחקרים מכל הקשת החברתית שהקבוצה מורכבת ממנה – נשים וגברים, צברים ועולים, עצמאים ושכירים, בנים למשפחות אמידות ובנים למשפחות קשות יום, מי שגדלו בבית הנחשב למודרני ומי שגדלו בבית חרדי שמרני.

השתתפו במחקר עשרים ושבעה נחקרים: שתיים עשרה נשים וחמישה עשר גברים, רובם בגילאי 30–40, נשואים, בעלי משפחות של שבע נפשות בממוצע, החיים במרכז הארץ בערים מעורבות (בשכונות על גבול בני ברק-רמת גן, בפתח תקוה ובירושלים) ובערים הומוגניות (כגון אלעד, רמת בית שמש וביתר עילית). כולם בעלי השכלה מקצועית או אקדמית, כשתחומי העיסוק הבולטים הם ראיית חשבון, תחום ההייטק, תקשורת ועריכת דין (ורובם עובדים במקומות עבודה חילוניים). למרות ההקפדה על גיוון בבחירת הנחקרים, לא מן הנמנע שבמחקר גישוש מסוג זה, שבו השתתף מספר קטן יחסית של מרואיניים, תיתכן הטיה כלשהי בתיאור הקבוצה. סביר שלא נחשפנו במהלך העבודה לכל גווני החרדיות המודרנית, ודומה שמחקר המשך איכותני, המבוסס על קשת מרואינים רחבה יותר, יעמיק את הדין בקבוצת החרדיות המודרנית ויפרה אותו.

הכרת הקבוצה הנחקרת נעשתה באמצעות שיחות וראיונות אישיים עם חברי הקבוצה, ועם דמויות המקורבות לקבוצה ובעלות השפעה על חבריה. הראיונות, שנערכו בין קיץ 2011 לאביב 2012, הם ראיונות "מוכנים למחצה", שהתקיימו על פי רוב בשעות הבוקר במקומות העבודה של חברי הקבוצה, או בבתי קפה בסביבת מקום העבודה. כל מפגש נמשך בין שעה וחצי לשעתיים ותומלל לאחר מכן. ביסוד כל ראיון, כל שיחה וכל מפגש עמדו כמה נושאים אשר על אודותיהם חיפשנו מידע. הראיונות אופיינו בשאלות כלליות מנחות, אשר בדרך זו או אחרת הובילו את הנחקרים להתמקד בסוגיות שבהן ביקשנו להתמקד. יש לציין שחלק ניכר מהשיחה נסב על סיפור חייהם של המרואיניים (הילדות

Marybeth Ayella, "‘They Must Be Crazy’: Some מגוון הדעות. ראו in: Claire M. Renzetti and Lee M. Raymond (eds.), *Researching Sensitive Topics*, Thousand Oaks, CA: Sage, 1993, pp. 108-124

והנערות בבית, בישיבה או בסמינר, תקופת השידוכים ובחירת בן או בת הזוג, הצבא והיציאה להשכלה גבוהה, חינוך הילדים, ניהול הבית ועוד). ראיונות מובנים למחצה הם, למעשה, תערובת של שיחה ושל שאלות "שתולות" – סדרת שאלות מאמתחתו של החוקר הממתינות לעיתוי המתאים להישאל. הקפדנו על גמישות רבה, והתאמנו את השאלות למענה שקיבלנו לשאלות הקודמות. לא פעם קרה שבמהלך ריאיון, אשר מלכתחילה נועד להשיג מידע בנושא מסוים, קיבלנו תשובות שגרמו לנו להתמקד בנושא אחר, לא פחות חשוב, שצץ במהלך הריאיון.

1.4. סיכום

מעמד הביניים המודרני מעורה בקהילות המקור שלו וחי בקרבן או בסמוך להן. בהיעדר מוסדות ייחודיים – ועל כך יורחב בהמשך – ילדיו לומדים במוסדות חינוך מסוגים מגוונים וקשה להעריך את מספרם. בשל כך, על אף מאמצינו, גודלה של הקבוצה לא הוברר לנו דיו, שכן אין מדובר בקבוצה הומוגנית ומאורגנת. בכנותנו אותה "קבוצה" אין כוונתנו אלא לקבוצה "וירטואלית", שאיננה קיימת בשטח כקהילה ממשית. עם זאת ניתן להיווכח בהתגבשות קהילות מקומיות, כגון בתי כנסת קהילתיים המוקמים בירושלים, בגבול בני ברק-רמת גן, בבית שמש, באלעד, בפתח תקוה ובמקומות נוספים.

מראיונות שקיימנו לצורך מחקר זה, כמו גם מנתונים המצביעים על ההתמקצעות והאקדמיזציה הגואה בציבור החרדי, ההתגייסות הגוברת לצה"ל ולשירות האזרחי, ההתארגנות הפוליטית של מסגרת חרדית מודרנית ואינדיקציות נוספות שיפורטו בגוף המחקר, עולה בבירור שמספר האנשים המנהלים חיי משפחה התואמים את המאפיינים של מעמד הביניים החרדי המודרני – הולך וגדל. בשל כך אנו סבורים שמדובר בתופעה מתחזקת, שעשויה בתוך זמן לא רב ללבוש צורה, ולהפוך לקבוצה ממשית ומאורגנת.

קבוצה זו עשויה לדעתנו להשפיע רבות הן בשיח הפנים-חרדי, שבו היא עשויה להוות גורם משלים לחברת הלומדים תוך השפעה הדדית ומפרה בין שתי הקבוצות, הן בשיח החברתי הכלל ישראלי.

בחלקו הראשון של המחקר נעסוק בתופעת מעמד הביניים החרדי המודרני וננתח אותה. נציג את הגורמים לברלנות החרדית ואת הסיבות להיסדקותה

(פרק 2); נתאר את החרדיות המודרנית ונאפיין אותה מן הפן החיצוני, הקהילתי והפנימי. נבחין אותה מקבוצות חרדיות אחרות ונעסוק באידאולוגיה של חבריה (פרק 3). בחלקו השני של המחקר נעסוק באפשרות שתופעה זו – שכיום היא נחלת יחידים – תהפוך לנחלת קבוצה מאורגנת, בעלת מוסדות תורניים, הנהגתיים וחינוכיים משלה (פרק 4). לבסוף, נדון בהשפעתו הפנימית (כלפי החרדיות הקלסית) והחיצונית (כלפי הציבור הישראלי) של מעמד הביניים החרדי המודרני. מן הפן הפנימי, נדון ביחסים שבין החרדיות הקלסית ובין הקבוצה המתגבשת. מן הפן החיצוני, נעסוק בהשפעתה של החרדיות המודרנית על כלל החברה הישראלית (פרק 5).

2. חרדיות ליטאית: חברת לומדים

2.1. רקע

המגזר החרדי במדינת ישראל נהנה מאז ומתמיד מאוטונומיה חברתית. הלכה למעשה החברה החרדית היא חברה בתוך חברה. במהלך שישים וארבע שנות קיומה של מדינת ישראל התבדל הציבור החרדי במרבית תחומי החיים:

מגורים. הציבור החרדי הקים ערים ושכונות חרדיות נפרדות ובעלות צביון מיוחד המתבטא, למשל, בכך שהכבישים בהן סגורים לתנועת כלי רכב בשבתות ובמועדי ישראל, ומבני ציבור רבים מוסכים לפעילות של בתי כנסת, מבני חינוך ומקוואות.⁴⁵

חינוך. הוקם זרם חינוך חרדי, לא ממלכתי,⁴⁶ הנהנה מתמיכת המדינה, בלי שתהיה לה שליטה של ממש בתכניו, והוא מאפשר לבתי הספר לקבוע סדר יום שונה מזה של בתי הספר בישראל ובעולם המערבי כולו.⁴⁷

45 לסקירת מאפייני המגורים של החברה החרדית ראו יוסף שלהב, עיירה בכרך, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991; שלומית כנען, אלי שטרן וטל עוזיאל-כרמל, צרכי הדיור של המגזר החרדי, ירושלים: משרד הבינוי והשיכון, 2006; כהנר (לעיל הערה 21).

46 שתי המסגרות המרכזיות הן החינוך העצמאי האשכנזי (חסיד וליטאי) ומעיין החינוך התורני הספרדי, הכפוף לתנועת ש"ס. לדיון במערכת החינוך החרדית ראו ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1998; אהוד שפיגל, ותלמוד תורה כנגד כולם: חינוך חרדי לבנים בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011.

47 בתי הספר היסודיים החרדיים נדרשים ללמד את תכנית היסוד המשותפת לכל תלמידי ישראל (תכנית הליבה), והיקף התקציב לבית הספר תלוי בהיקף לימודי הליבה הנלמדים בבית הספר (ראו חוות דעת של היועץ המשפטי לממשלה מיום 3.8.03 ומיום 16.4.2008). במרבית הישיבות הקטנות, המיועדות לבנים בגילאי חטיבת הביניים, אין נלמדים לימודי חול כלל, לפי חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008. כנגד חוק זה תלויה ועומדת עתירה בבג"ץ 3752/10 רובינשטיין נ' הכנסת (צו על תנאי מיום 19.9.2010).

תקשורת. הציבור החרדי צורך תקשורת פנימית, ייחודית ומבוקרת. עיתונים יומיים חרדיים כגון "המודיע" ו"המבשר" החסידיים ו"יתד נאמן" ו"הפלס" הליטאיים מביאים את דבר הנהגת הקהילה אל חבריה. על כך יש להוסיף מספר לא מבוטל של שבועונים חרדיים,⁴⁸ תחנות רדיו חרדיות המשרות תכנים בעלי צביון חרדי מובהק, ובשנים האחרונות אף אתרי אינטרנט ופורומים חרדיים הנהנים מחשיפה מרשימה;

תעסוקה. הפרנסה החרדית מבוססת ברובה על משרות בתוך הקהילה, מהן בעלות זיקה תורנית (רבנים, מורים, סופרים, שוחטים וכדומה), מהן במקצועות חופשיים (עורכי דין, רואי חשבון, בעלי מלאכה ובעלי עסקים), אולם אף האחרונים עובדים בציבור פנימה.⁴⁹

נטייה להימנע משירות צבאי. רוב החרדים אינם משרתים בצה"ל, ומקצתם משתתפים במסלולי שירות קצרים וייחודיים תוך דרישה בלתי מתפשרת להפרדה מוחלטת בינם ובין שאר המשרתים.⁵⁰

פוליטיקה. מפלגות סקטוריאליות כגון ש"ס ויהדות התורה (המורכבת ממפלגות אגודת ישראל ודגל התורה) מרכזות באופן מסורתי כוח פוליטי רב בשל היותן לשון מאזניים קואליציונית.⁵¹

48 לסקירה בנושא התקשורת החרדית ראו, למשל, שחר אילן, "העיתונות החרדית: העוצמה, התחרות, מלחמות היהודים", בתוך: יעקב העליון (עורך) **ספר השנה של העיתונאים**, תל אביב: אגודת העיתונאים, 1993, עמ' 124-131; קימי קפלן, רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפינייה ולהתפתחותה, תל אביב: מכון חיים הרצוג – אוניברסיטת תל אביב, 2006.

49 ולכן משתכרים מעט. ראו, למשל, בני פפרמן, **מדוע חרדים משתכרים מעט? ככל הנראה לא מהסיבות שמומחים נוהגים להמטיר עלינו**, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2002: www.tamas.gov.il/NR/rdonlyres/D5FA3776-5D68-4EDD-A764-2B9BE70626A7/0/X9390.doc

50 רק כשליש מהגברים החרדים שירתו בצבא, לעומת כ-85% בקרב האוכלוסייה החילונית. ראו, למשל, אסף מלחי, **התנדבות ושירות צבאי במגזר החרדי**, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, 2009.

51 לדיון במשמעותן ובכוחן של מפלגות הלוויין ראו **המלצות לתיקון שיטת הממשל ותכנית פעולה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011, עמ' 36-37.

כמה נתונים רלוונטיים, מעודכנים לסוף העשור הראשון של המאה העשרים ואחת:⁵² האוכלוסייה החרדית מונה כ-700,000 איש, שהם כ-9% מכלל האוכלוסייה בישראל, וכ-12% מהאוכלוסייה היהודית בישראל.⁵³ מתוכם, 235,000 גברים ונשים חרדים בגילאי העבודה (20-64) שהם 6% מקבוצת גילאי העבודה. קצב הגידול החרדי עומד על כ-7% לשנה, לעומת קצב הגידול של כלל האוכלוסייה היהודית העומד על 1.8%, כמקובל במדינות המערב. לפי קצב הגידול הנוכחי, בשנת 2030 תהווה האוכלוסייה החרדית 17% מקבוצת גילאי העבודה הישראלית. רק 9.5% מהגברים החרדים מחזיקים בתעודת בגרות או מתהדרים בתואר אקדמי. 11.5% מהנשים החרדיות מחזיקות בתואר אקדמי. שיעור העוני בקרב האוכלוסייה החרדית עומד על 56%. שיעור התעסוקה אצל גברים חרדים עומד על 37%, יחסית לשיעור תעסוקה של 80% בקרב גברים בכלל האוכלוסייה. אצל נשים חרדיות, שיעור התעסוקה הוא 49%, יחסית ל-70% בקרב נשים בכלל האוכלוסייה. ההכנסה הממוצעת למשפחה במגזר החרדי עומדת על 6,100 ש"ח, כמחצית מהכנסה ממוצעת של 12,000 ש"ח למשק בית לא חרדי.⁵⁴

52 המקורות לנתונים: תעסוקה במגזר החרדי: מאפיינים, חסמים ופתרונות מוצעים, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2010; אמדן להיקף האוכלוסייה החרדית (נפשות ומשקי בית) ולצרכי הריוור השנתיים של המגזר לשנים 2008-2009, ירושלים: האגף למידע וניתוח כלכלי, מדינת ישראל, 2010; יבגניה ביסטרוב וארנון סופר, ישראל דמוגרפיה 2010-2030: בדרך למדינה דתית, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2010; לוי (לעיל הערה 6).

53 בפרק המבוא עמדנו על הקושי למנות במדויק את האוכלוסייה החרדית, בהיעדר תשובה ברורה לשאלה "מיהו חרדי" (ראו לעיל פרק 1.2.1). לפיכך יש הסבורים כי הקהילה החרדית גדולה יותר, ומהווה 11.2% (נכון לשנת 2009) מכלל האוכלוסייה בישראל. ראו: לוי (לעיל הערה 6), עמ' 10.

54 נתון זה אינו מביא בחשבון הכנסה לא מדווחת, הרווחת במגזר החרדי בשל ריבוי העסקאות הפנים-מגזריות. שקלול כל מקורות ההכנסה, אף הבלתי-רשמיים, עשוי להביא לשיפור מה בנתוני ההכנסה, אך עדיין יותיר את האוכלוסייה החרדית בתת-הכנסה לנפש, בעיקר בשל ממוצע הנפשות למשפחה, הגדול במיוחד.

2.2. תהליך ההתבדלות החרדית

החרדיות הישראלית העכשווית, שבמידה רבה עוצבה על ידי קברניטי הציבור החרדי-ליטאי בארץ ישראל, מונעת על פי השקפה בסיסית המקדשת את "חברת הלומדים".⁵⁵ לפי תפיסה זו, הגברים החרדים נדרשים להמשיך בלימודי הקודש לאחר נישואיהם, בלא מועד סיום, ולהישען כלכלית על מלגות קיום ופרנסת נשותיהם.⁵⁶ במובחן מהחרדיות של המאות הקודמות, בעיקר בחצרות החסידיות, אז הופנו יחידי סגולה ללמוד תורה, תוך חיי פרישות מעולם המעשה, ושאר הציבור עבד לפרנסתו, בישראל גדלה חברת הלומדים והתפתחה באמצעות רשת כוללים ענפה שתקציבה ניזון מהמדינה ובעיקר מתורמים פרטיים.⁵⁷ רעיון חברת הלומדים הלך והתחזק במרוצת השנים, והלחץ על בני הישיבות להמשיך ללמוד לאחר הנישואים הכה שורש. כך גדל בהתמדה מספר אברכי הכוללים הרשומים בישראל.⁵⁸ כיום רוב בני הישיבות הליטאיות ממשיכים ללמוד תורה לאחר נישואיהם, ורבים מהם ממשיכים בכך שנים רבות.⁵⁹

- 55 רעיון חברת הלומדים הונהג בקרב הציבור הרחב על ידי הרב אברהם ישעיהו קרליץ ("חזון איש"; 1878-1953) מי שהיה מנהיגה הראשון של היהדות הליטאית בשנותיה הראשונות של המדינה, ולאחר מכן הוטמעה בציבור הליטאי כולו, על ידי הרב אלעזר מנחם מן שך (1898-2001). ראו אבישי בן חיים, **איש ההשקפה: האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים: מוזיאון – המרכז לחקר דת, חברה ומדינה, 2004. ראו עוד בהערה הבאה וראו בנימין בראון, **חזון איש: הלכה אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל** (ת"צ"ג-תשי"ד), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 462, 489; בנימין בראון, **חזון איש: הפוסק, המאמין, ומנהיג המהפכה החרדית**, ירושלים: מאגנס, 2011. והשוו שלמה טיקוצינסקי, "חזון וגבולותיו", **אקדמות** כז (תשע"ב), עמ' 253-263, 257-256.
- 56 את הגדרת חברת הלומדים ואת תיאורה של התופעה הנחיל פרופ' מנחם פרידמן. ראו פרידמן (לעיל הערה 16), עמ' 80-87.
- 57 הכוללים הם מוסדות תורניים יומיים לחרדים נשואים. ראו הרחבה על כך בפרק המבוא למחקר זה.
- 58 ראו, למשל, יצחק טסלר, "מספר האברכים גדל ב-5,000 מדי שנה", **NRG מעריב**, 9.11.2010 www.nrg.co.il/online/1/ART2/176/207.html.
- 59 כ-85% מהחרדים בגילאי 20-24 לומדים בכולל, וכ-74% בגילאי 25-29. ראו לויץ (לעיל הערה 6), עמ' 49. הנתונים אינם מתייחסים לקהילה הליטאית דווקא, אלא לכלל האוכלוסייה החרדית.

האידיאולוגיה שהעמידה את חברת הלומדים במרכז המפה החרדית-ליטאית נבנתה על שני נדבכים עיקריים: הנדבך הראשון – הצורך בקימומה של היהדות. שנותיה הראשונות של מדינת ישראל חלפו בצלה וברשמיה של שואת יהדות אירופה. הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש, היה המנהיג החרדי הבולט ביותר ומי שהנהיג את הקהילה הליטאית בשנותיה הראשונות של המדינה. תפיסתו הייתה שתפקידה של היהדות החרדית באותה העת הוא לשקם את הריסות חורבנה הרוחני של יהדות אירופה.⁶⁰ ואכן, בהכוונתו של החזון איש, ובעזרתם של מנהיגים רוחניים נוספים, הוקמו בישראל מוסדות תורניים רבים, ומשפחות רבות שלחו את ילדיהם למוסדות חרדיים. מוסדות החינוך החרדיים, לבנים ולבנות, החדירו לתלמידיהם את ערך לימוד התורה כראשון במעלה, ועודדו את האברכים הצעירים להמשיך ולדבוק בכך אף לאחר נישואיהם.⁶¹ הנדבך השני – השקפתו. התפיסה הליטאית היא שעם ישראל זקוק ל"יחידת עילית" של לומדי תורה שיחזיקו באמצעות לימודם את העולם כולו, שכן "אם לא בריתי יומם ולילה – חוקות שמים וארץ לא שמת".⁶² תומכי גישה זו מציגים את ההלכה המובאת ברמב"ם, שלפיה מתוך שנים עשר שבטי ישראל, הפריש עצמו שבט לוי ללימוד התורה, ויש לשבח כל אדם העושה כן.⁶³ על כך נוספת גם הדגשת הרוממות העוטפת את לומדי התורה.⁶⁴ לפי גישה נוספת תכליתה של

60 ראו לעיל המקורות בהערה 55, וראו לופו (לעיל הערה 6), עמ' 31. לסקירה מקיפה של הרקע ההיסטורי של הישיבות ראו יעקב לופו ואסף מלחי, יחסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים כלליים ולימודי מקצוע, ירושלים: משרד התמ"ת, 2012: www.tamas.gov.il/NR/rdonlyres/8B0646B8-8166-4BF6-B47C-20144A5C5EFA/0/X11731.pdf

61 ראו, למשל, דברי השופט רובינשטיין בבג"ץ 6298/07 רסלר נ' כנסת ישראל (החלטה מיום 8.9.2009): "מה שהחל בקימום עולם התורה לאחר השואה, הפך לסוציולוגיה של חברה שלמה".

62 ירמיהו לג, כה, וראו עוד להלן בהערות הבאות.

63 משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, יג, יב-יג.

64 דוגמה אחת מני רבות ניתן לציטט מספר הזוהר (ד, ב, על פי התרגום): "כמה יש לו לאדם לעמול יום ולילה, כי הקדוש ברוך הוא מקשיב לקולות של העוסקים בתורה ובכל מלה שמתחדשת בתורה על ידי אותו העוסק בתורה עושה רקיע אחד, למדנו שבאותה שעה שדברי תורה מתחדש מפי האדם, הדבר ההוא עולה ומתעתד לפני הקדוש ברוך הוא,

חברת הלומדים כולה טמונה במעטים שיעלו ויתעלו ויהפכו למאורות הרוחניים של הדור. תומכי גישה זו נסמכים על המדרש הקובע כי "אלף נכנסים למקרא, מאה למשנה, עשרה לתלמוד ואחד יוצא להוראה"⁶⁵.

תיאור אותנטי של הנהגת חברת הלומדים מובא בספר "פאר הדור":

יותר משיצא ללמד על עצמו, היה רעיון ה"כוללים" שזרק החזון איש לחלל ארץ-ישראל מכה גלים גלים בקרב הישוב החרדי החדש, עד שכבש את הלכבות. אם לפני שהקים את הכולל בזכרון מאיר לא הרהיב איש בישוב החדש לחלום מין חלום-באספמיא כזה, שאברכים יקדישו כל זמנם לתורה מבלי שיכבידו הריחיים על הצוואר, ועצם המחשבה הזאת הייתה זרה ומוזרה – הנה מאז ירה הוא את אבן הפינה לכולל שלו חדר הרעיון ונשתרש עמוק-עמוק בתודעתו של ציבור שוחרי התורה.

בן-ישיבה כי יבוא בימינו להקים בית בישראל, לנחות-דרגא ייחשב אם לא יאבה להמשיך בעסק התורה לאחר נישואיו. קדרים-קדרים של אברכי משי פזורים כעת בכל הארץ ומושבותיה, אשר לא ימושו מאוהל התורה והיא חמדתם ואומנותם. ובנות זוגם, האמונות עלי אהבת התורה וחיבתה משנות חינכן ב"בית יעקב", הן הטורחות ועמלות בפרנסת הבית כנשות-חיל אמיתיות – ובלבר שלא יופרע הבעל ממשנתו בגין צרכים של חיי-שעה.⁶⁶

החזון איש נפטר בשנת 1953 בהיותו צעיר יחסית, ולא זכה לראות בשגשוגה העצום של חברת הלומדים, ואולם משנתו והשקפתו ליוו את מנהיגי הציבור

והקב"ה לוקח הדבר ההוא ומנשק אותו ומעטרו בשבעים עטרות". ראו אף אור החיים (חיים בן עטר; 1696-1743) בפירושו לדברים כו: "ואין טוב אלא תורה, שאם היו בני אדם מרגישים במתיקות ועריבות טוב התורה היו משתגעים ומתלהטים אחריה ולא יחשב בעיניהם מלא עולם כסף וזהב למאומה כי התורה כוללת כל הטובות שבעולם".

ויקרא רבה ב. 65

שלמה כהן, פאר הדור, ב, בני ברק: נצח, תשכ"ז-תשל"ד, עמ' רס"ט. 66

הליטאי שבעקבותיו, ובראשם – הרב שך. אף הרב יוסף שלום אלישיב, מנהיגו הנוכחי של הציבור הליטאי, לא סטה מהשקפה זו.⁶⁷ הציבור הליטאי הוא מיעוט בקרב כלל הציבור החרדי,⁶⁸ אך להנהגה הליטאית משקל אינטלקטואלי כבד המוביל את הטון הלימודי והחינוכי בו.⁶⁹ אמנם במאה התשע עשרה היו בחצרות החסידיות באירופה חבורות לומדים,⁷⁰ אך השתתפו בהן יחידי סגולה שנבחרו לכך בקפידה, ואילו ההנהגה הליטאית הקימה במדינות מזרח אירופה ישיבות ומוסדות תורניים שנועדו לכלל הציבור

67 ראו בראון (לעיל הערה 23), עמ' 71. עם סיום עריכת הספר נפטר הרב אלישיב, והנהגת הציבור הליטאי הועברה לרב אהרן יהודה לייב שטיינמן מבני ברק. וראו להלן הערה 106.

68 מקובל לומר שהחלוקה הפנים-חרדית בין שלוש הקהילות המרכזיות (חסידים, ליטאים וספרדים) היא שווה, ואולם בבחירות לכנסת השתים עשרה, בשנת 1988, הוקמה מפלגת דגל התורה הליטאית, ורצה לכנסת בנפרד ממפלגת אגודת ישראל החסידי, וש"ס הספרדית. התוצאות הראו בבירור שהציבור הליטאי הוא מיעוט בחברה החרדית, שכן מפלגת דגל התורה זכתה בשני מושבים בלבד (ואף זאת רק לאחר מימוש הסכם העודפים עם ש"ס שהקנה לה את המושב השני ומעבר של אחוז החסימה, ולאחר שחסידות בעלזא, שנחשבת חצר מרכזית בזרם החסידי, הצטרפה למפלגת דגל התורה), ואילו מפלגת ש"ס זכתה לשישה מושבים ואגודת ישראל לחמישה. בבחירות שלאחר מכן, בשנת 1992, רצה מפלגת דגל התורה עם אגודת ישראל יחד, תחת השם "יהדות התורה המאוחדת". ראו זורח השמש, ייסודה ומשנתה של אגודת החרדים דגל התורה, בני ברק: מכון לתיעוד היסטורי, תש"ן. להתפלגות של הזרמים, על פי אחד המחקרים, ראו לוין (לעיל הערה 6) עמ' 21.

69 רבים ממנהיגי הקהילות הספרדיות והחסידיות ספגו בצעירותם חינוך ליטאי שקשר אותם לשיטה החינוכית הליטאית. כך למשל, הרב עובדיה יוסף למד עם הגעתו לישראל אצל הרב צבי פסח פראנק, שהיה ממנהיגי הציבור הליטאי באותה תקופה. אף הרב שלום כהן, חבר מועצת חכמי התורה של ש"ס והרב משה מאיה, מזכיר המועצה, שהו במחיצת גדולי התורה הליטאים בישיבות אשכנזיות. על התפתחות החרדיות הספרדית בישראל ראו לאון, חרדיות רכה (לעיל הערה 5).

70 כך למשל, חסידות בעלזא הנהיגה את חבורת ה"יושבים", מספר מצומצם של תלמידי חכמים שעסקו בתורה במשך כל שעות היום, ואולם אלו היו רק חבורות מצומצמות של למדנים עילויים. ראו מרדכי ברויאר, אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות המדינה, תשס"ד. על התפתחותם של הכוללים ראו בצלאל כהן, "לאחר חברת הלומדים", ארץ אחרת 48 (2008), עמ' 67-69.

החרדי ולא רק ליחיד סגולה. מגמה זו חלחלה במדינת ישראל לציבור החרדי כולו, החסידי והספרדי, וציבור זה הפך לקהל "שבוי" המתקשה להתערות בהווה הישראלית מכמה סיבות עיקריות:

ראשית – מניע דתי והשקפתי. לימוד התורה, על פי ההשקפה החרדית, הוא כאמור הצינוי הגבוה ביותר. "ותלמוד תורה כנגד כולם"⁷¹, היא אַמרה שיש לקיים הלכה למעשה. ציווי זה אמור לגבור על מאווי, תפקידיו וחובותיו של האדם, שנברא בצלם אלוקים כדי לעסוק בתורה.

הצעיר החרדי לומד שקיום העולם כולו, פיזית, מונח על כתפיו.⁷² הוא מחונך להחשיב את עצמו חוד חנית ייחודי, הערב אישית לשלום העולם כולו, באמצעות לימוד התורה.⁷³ כיצד אפוא הוא רשאי להפקיר את הספינה לסערת הגלים ולהפנות עורף ללימוד התורה המגונן?

שנית – היעדר כלים, השכלה וחינוך לעבודה. הציבור החרדי חסר כלים להתמודדות עם השוק החופשי. תלמודי התורה החרדיים מלמדים מקצועות חול בצמצום וברמה רדודה יחסית. מרבית החרדים (נשים וגברים) חסרי תעודת בגרות, וסקר עדכני מעלה שרק 9.5% מן הגברים החרדים מחזיקים בתעודה כזו.⁷⁴ בלימודי החול בבתי הספר היסודיים החרדיים, לרוב אין לומדים שפות זרות, אזרחות או מחשבים, והדבר מקשה על החרדים להתנהל במרחב ציבורי

71 משנה, פאה א, א. ועל זו הדרך: "כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה" (מתוך תפילת ערבית).

72 החרדים נוהגים לצטט אגב טענה זו את הפסוק "אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמת" (ירמיהו לג, כה), שמשמעותו החרדית היא כי קיומו הפיזי של העולם כולו תלוי בלימוד התורה. הטענה החרדית הרווחת היא שאם יהיה רגע אחד שבו לא תילמד תורה בעולם, ייחרב העולם כולו. בשל כך מונהגים מבצעים מיוחדים הקוראים לבני התורה ללמוד דווקא בימים ובמועדים לא שגרתיים, כגון ימי שישי אחר הצהריים, חג הפורים ועוד.

73 השקפה זו מתבטאת בממרה המפורסמת: "רבי שמעון בן רבי אליעזר אומר משום רבי מאיר לפי שהיחיד נידון אחר רובו והעולם נידון אחר רובו, לעולם יהא אדם רואה את עצמו חציו זכאי וחציו חייב ואת העולם חציו זכאי וחציו חייב עשה מצוה אחת אשריו שהכריע את עצמו ואת העולם לכף זכות, עבר עבירה אחת אוי לו שהכריע את עצמו ואת העולם לכף חובה" (תוספתא, קידושין א, יא).

74 ראו במקורות המופיעים לעיל בהערה 52. ראו גם אתי קונור-אטיאס והאלה אבו חלא, זכאות לתעודת בגרות לפי יישוב, תל אביב: מרכז אדוה, 2010.

מודרני וגלובלי. רוב החרדים דוברים "עברית", אך אינם דוברים "ישראלית", ומתקשים להשתלב ברשות הרבים החברתית.

על כך יש להוסיף את היעדרו של חינוך לעבודה. האברכים מורגלים שלא לעבוד, ולעתים זו גם הדוגמה שקיבלו בבית אבא, שאף הוא אברך. הם נדרשים בגיל מבוגר יחסית לעבור שינוי עמוק בדרכם לשוק העבודה, המחייב אותם להתנתק מהתלות שפיתחו כנותני המלגה, ולפלוס דרך בשוק העבודה שלא תמיד מושיט אליהם זרועות פתוחות.⁷⁵

שלישית – רתיעה חברתית. אם יבקש החרדי לצאת אל עולם המעשה ולנטוש את חברת הלומדים (ולא את הציבור החרדי), הוא ייחשב ל"בעל בית" ויסווג כחרדי סוג ב'.⁷⁶ הוא רואה לנגד עיניו את הקשיים החברתיים הנכונים לו בעקבות זאת בחיי היום-יום בקהילה שבה הוא חי, בקבלת ילדיו למוסדות החינוך, ולאחר מכן במציאת שידוכים לבניו ולבנותיו.⁷⁷

מנגד, בציבור החילוני יש רתיעה חברתית מפני העסקת חרדים. כמה מחקרים מצביעים על סירובם של מעסיקים חילוניים לקלוט חרדים, בין השאר אף בשל השוני התרבותי שבין המגזרים והחשש מהצורך להנהיג שינויים תרבותיים במקומות העבודה. על פי אחד המחקרים, 27% בלבד מהעובדים החרדים מועסקים על ידי מעסיק חילוני.⁷⁸

75 על הקשיים הנכונים לחרדי בשוק העבודה ראו, למשל, דוח אוננו 2010, הקריה האקדמית אוננו, 2011: web2.ono.ac.il/pdf_2/ono%20report_full.pdf. דיון נרחב בסוגיית חסמי ההשתלבות של החברה החרדית בשוק העבודה ניתן לראות אצל כהן (לעיל הערה 6); לוין (לעיל הערה 6), עמ' 33-50; מלחי, כהן וקאופמן (לעיל הערה 6). ראו גם אביעד הכהן ולי כהנר, "בן עשרים לרדוף? על פוטנציאל ההשתלבות של בני החברה החרדית בגילאי 18-22, נייר עבודה שהוכן לפורום קיסריה ה-19, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.

76 על בעלי הבתים ראו הרחבה לעיל בפרק המבוא, וראו עוד לופו (לעיל הערה 6), עמ' 100.

77 על ההשלכות החברתיות ראו דיון אצל כהן (לעיל הערה 6); בצלאל כהן וגלעד מלאך, חרדים לאקדמיה – לימודי חרדים לתארים מתקדמים, נייר עמדה, תל אביב: התאחדות הסטודנטים בישראל, 2011.

78 ראו, למשל, אסף מלחי, השתלבותם של חרדים בעלי השכלה גבוהה או מקצועית במקומות עבודה, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2010, עמ' 58.

רביעית – שירות צבאי. חרדים רבים נשארים בתוך חממת הלומדים בגלל רתיעה מחובת השירות הצבאי, שנדחה זמן רב רק בשל כך ש"תורתם אומנותם".⁷⁹ יציאה ממעגל הלימודים, אף לאחר הנישואים, באמצע שנות העשרים לחייהם כשלרוב הם מטופלים בילדים רכים, מעמידה אותם ב"סכנת גיוס" לצבא ההגנה לישראל,⁸⁰ מהלך שהנהגה החרדית התנגדה לו בכל תוקף.⁸¹ עד לפני שנים מספר גבר חרדי במדים היה בגדר חיזיון נדיר.

- 79 ראו חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002 (להלן: חוק טל). חוק זה נפסל על ידי בג"ץ 6298/07 רסלר נ' כנסת ישראל (טרם פורסם, 21.2.2012) ונקבע שהוא איננו חוקתי. לדיון בסוגיית הגיוס לצה"ל ראו יחזקאל כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי הישיבות מצה"ל, ירושלים: הקיבוץ הדתי, 1993; זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גודד הנחל החרדי – סיכונים וסיכויים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005, פרק המבוא; נורית שטרלר וקימי קפלן, מנהיגות וסכמות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות, ירושלים ותל אביב: מכון ון-ליר, הקיבוץ המאוחד, 2009; סטיוארט כהן ונסים ליאון, מודל גיוס אחר? המבחן החרדי, נייר עמדה, תל אביב: המכון לחקר מדיניות, כלכלה, פוליטיקה וחברה, האגודה הסוציולוגית הישראלית – קהילת צבא, 2011; מאיר ארלן ויהודה בן מאיר (עורכים), גיוס חרדים לצה"ל – חידוש חוק טל, תל אביב: המכון למחקרי בטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב, 2012: [www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1340630023.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1340630023.pdf).
- 80 בשנים האחרונות נעשה מאמץ לפתור חסם זה. הסדר שהציעה ועדת טל, שעוגן בחוק טל, מאפשר לחרדים לצאת לשנת עבודה ולבחון אם ברצונם לחזור ללימוד התורה או להמשיך בעבודה. אם ירצו לחזור ללימוד, לא יאבדו את זכותם לדחות את השירות הצבאי, ואם ירצו לעבוד, ייקראו לשירות צבאי. הסדר זה בוטל כאמור על ידי בית המשפט העליון בשנת 2012. הסדר אחר הצובר תאוצה בשנים האחרונות הוא השירות האזרחי, המאפשר לחרדים לשרת שירות אזרחי (הדומה במהותו לשירות הלאומי המוצע לבנות הציבור הדתי-לאומי), חלף השירות הצבאי. לפירוט נוסף ראו דוח הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות, ירושלים: הכנסת, 2011: www.knesset.gov.il/docs/heb/tal.htm. בתקופה זו (אמצע 2012) יש כמה הצעות חוק העוסקות בגיוס חרדים. ועדה שהוקמה ביוני 2012 על ידי ראש הממשלה למציאת פתרון לגיוס החרדים (ועדת שלסנר) פוזרה ללא תוצאות.
- 81 ראו, למשל, את עמדתו של הרב שך בעניין הגיוס: "שוחרי התורה לא ינטשו את הישיבות, אפילו במחיר יהרג ובל יעבור" (מנחם רהט, "גדול בתורה גדול בפוליטיקה", מעריב, 4.11.2001: www.nrg.co.il/online/archive/ART/206/087.html).

חמישית – קצבאות קיום. החרדים נהנו עד לא מכבר מקצבאות קיום נדיבות יחסית, שהיו עשויות להגיע, במישרין או בעקיפין, להכנסה חודשית של אלפי ש"ח.⁸² אף שאין מדובר בפרנסה בשפע, היא קיבעה סטנדרט של נוחות שאינו מחייב את האברך לעבוד לפרנסתו, אלא לשקוד על לימוד התורה, כשמלגת קיומו הבסיסי מובטחת. זאת ועוד, היציאה לשוק העבודה תהיה כדאית רק אם מדובר בהכנסה גבוהה הרבה יותר מזו שהאברך מקבל בעת שהותו בכולל. וכידוע, שוק העבודה אינו יכול לקסום למחוסרי מקצוע וותק.⁸³

מעמדה השליט של חברת הלומדים הותיר את רוב ציבור הגברים החרדים למשך שנים רבות בכולל, מהם מרצון מהם בלידת ברה.⁸⁴ נוצר מעגל פרישות המאופיין בעוני ובמחסור הניכרים לעין כול ובדפוסים התנהגותיים נלווים כגון שיעור ילודה גבוה בהרבה מהממוצע במערב,⁸⁵ לאומניות חזקה ולא מתפשרת,⁸⁶ אסקפיזם והתנערות מהחברה הישראלית בכללותה.

מלבד המצוקה החומרית שהציבור החרדי שרוי בה, ההנהגה החרדית סיכלה מלכתחילה כל אפשרות להידברות אמיתית ולשיתוף פעולה עם הרוב והרחוב החילוני. התחושה שמדובר בשני קווים מקבילים שלעולם לא ייפגשו עלתה

82 ניתן למנות עמון את תקציבי המדינה המיועדים לאברכים, את קצבאות הילדים, הטבות ממשלתיות למיניהן (ישירות ועקיפות), ומלגות המוענקות על ידי תורמים פרטיים. דיון בסוגיית מדיניות הרווחה והעוני בחברה החרדית ניתן לראות אצל דניאל גוטליב, **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית**, ירושלים: מכון ון-ליר, 2007.

83 על ההשוואה בין ההכנסה לאברך ובין ההכנסה לגבר עובד ראו לוי (לעיל הערה 6), עמ' 42. מההשוואה עולה כי בקיזוזו ההטבות הגינתנות לנשאר בכולל ובצירוף ההוצאות הישירות הנגרמות בשל היציאה לעבודה, ההפרש בין חרדי עובד לחרדי לומד הוא כאלף ש"ח בלבד לחודש.

84 כ-85% מהחרדים בגילאי 20-24 לומדים בכולל, וכ-74% בגילאי 25-29. ראו לוי (לעיל הערה 6) עמ' 49.

85 ראו במקורות המובאים לעיל בהערה 6. על הקשר בין עוני לילודה ראו, למשל, דניאל גוטליב וניצה (קלינר) קסיר, **העוני בישראל: תמונת מצב והשפעות דמוגרפיות**, תל אביב: המכון הישראלי למחקר כלכלי וחברתי וקרן פרידריך אברט, 2006; גוטליב (לעיל הערה 82), עמ' 10-14.

86 על התפיסות הפוליטיות והמדיניות בציבור החרדי ראו, למשל, אשר אריאן, תמר הרמן, יובל לבל, מיכאל פיליפוב, הילה צבן ואנה קנפלמן, **מדד הדמוקרטיה הישראלית: ערכים דמוקרטיים בישראל הלכה למעשה**, ירושלים: מרכז גוטמן לסקרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010, עמ' 117.

כבר בפגישתם היחידה של ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון והרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש.

”שווה בנפשך”, אמר החזון איש לראש הממשלה הטרי בשיחה שהגדירה בשנת 1952 את הסטטוס-קוו הישראלי לעשרות השנים הבאות, ”שתי עגלות הנפגשות זו מול זו בנתיב צר. הן אינן יכולות לעבור זו לצד זו. על העגלה הריקה לסגת לאחור ולאפשר את מעברה של העגלה המלאה”. במשל תלמודי זה הבהיר החזון איש לראש הממשלה את עמדת הציבור החרדי בנוגע למדינה: העגלה החרדית הטעונה והמלאה תורה ומסירות נפש של אלפי שנים, לא תיסוג מפני העגלה החילונית הריקה. אותה עגלה שאתה נסעו הורינו לפני מאות שנים בגולה, תמשיך להסיע אותנו גם עתה. הציבור החרדי לא ייכנע לתכתיבים של עגלונני העגלה הריקה.⁸⁷

עמדה נוקשה זו, שהציג החזון איש, נותרה בעינה עד היום. להבדיל מהציבור הציוני-דתי, המנהל דיאלוג עם שני העולמות, הדתי והחילוני, הציבור החרדי ספון בד' אמותיו, בלא תחושת שייכות כלל-ישראלית, ומקפיד לטפח מנגנון שימור פנימי, שמשמעו דחיית הגישה האחרת, הכלל-ישראלית, הקולקטיבית והאינדיווידואלית, עד כדי אי-הכרה בה. לפיכך גם התפיסה הפוליטית החרדית היא סקטוריאלית, ומטרתה לדאוג לקהל בוחריה, ולזנוח כל אידאולוגיה אחרת (חוץ מאידאולוגיה דתית הלכתית).⁸⁸

לגישה נוקשה זו הנמנעת מכל דיאלוג יש כמה מניעים:

מניע חינוכי. ההנהגה החרדית חוששת מסחף לרחוב החילוני הנוצץ, ובחרה להנהיג “חינוך חוסם” שאינו מאפשר לנוער החרדי להיפתח ולראות את החילוניות.⁸⁹

87 על הגרסאות לתוכן פגישתם של שני האישים ראו בראון, החזון איש: הלכה אמונה וחברה בפסקיו (לעיל הערה 55), עמ' 498.

88 תפיסה זו אף הביאה להיעדרותם המכוונת של הפוליטיקאים החרדים האשכנזים (החסידיים והליטאים) משולחן הממשלה. בהוראת רבניהם, נציגי יהדות התורה נמנעים באופן מסורתי מלמלא תפקידי שרים, ומסתפקים במשרת סגן שר בלבד, בהבטחה שלא ימונה שר באותו המשרד. ראו, למשל, סעיף 11 להסכם הקואליציוני בין סיעת הליכות לסייעת יהדות התורה, 1.4.2009: www.knesset.gov.il/docs/heb/addCoalition2009_2.pdf

89 “חינוך חוסם” הוא שיטה חינוכית המונעת מהמתחנכים להיחשף לתופעות פסולות בעיני הוריהם. השיטה האחרת היא “חינוך מחסן” המציגה לפני המתחנך את התופעות

כך, בישיבות החרדיות אסורה צריכת תרבות חילונית כגון קריאת ספרים והאזנה למוזיקה שאינם "אותנטיים" ואפילו העיסוק בספורט אינו מומלץ;⁹⁰ נאסר על תלמידי הישיבות לשוטט בקניונים ובמרכזי הערים החילוניות, וההנהגה חותרת לצמצם את המגע עם החילוניות למינימום ההכרחי.⁹¹

מניע אידאולוגי. מדינת ישראל וראשי הציונות נחשבים בעיני החרדים למי שהסכו נזק רוחני רב ליהדות החרדית למן שנותיה הראשונות של המדינה, שבהן נחשבה ממשלת ישראל ל"ממשלת שמד" המבקשת למחוק כל סממן דתי מן היהודים הגלתיים,⁹² ועד היום, במלחמתם של החרדים בבית המשפט העליון הרומס, לטענתם, את זכויותיהם.⁹³ מלחמה אידאולוגית זו בנתה את הדיכוטומיה של "הם" ו"אנחנו" בלי גווני ביניים,⁹⁴ וחסמה את האפשרות לדיאלוג בין הקבוצות.

מניע פוליטי. הברלנות החרדית משמרת את הכוח בידי ההנהגה. חיזוק הקבוצה הסקטוריאלית באמצעות בידודה מגורמי חוץ ומתכנים מערביים לא מצונזרים מאפשר להנהגה החרדית לפעול כמנצחת על תזמורת חד-גונית שהדיה נשמעים למרחוק, ובכך להביא את כוחה החברתי והפוליטי לידי מיצוי מרבי.

-
- הפסולות ומרחיקה אותו מהן. מרבית החרדים נוקטים – בעצת רבותיהם – את השיטה הראשונה.
- 90 ראו, למשל, יוחאי חקק, רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005, עמ' 85-88.
- 91 שם.
- 92 טענות אלו אף הביאו להקמתה של ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות (ועדת פרומקין). מסקנות הוועדה איששו את הטענה שבמחנות העולים שררה כפייה אנטי-דתית. דין וחשבון של ועדת החקירה נמצא בגנוך המדינה.
- 93 בשנים 1999 ו-2010 יצאו מאות אלפי חרדים לרחובות הערים במטרה למחות על עמדת בית המשפט בשאלות דת ומדינה בכלל, ועל היחס המפלה שלטענתם מגלה בית המשפט כלפי החברה החרדית בפרט. טענת הרדיפה מצד הממסד המשפטי נשמעת זמן רב על ידי דוברים חרדים רבים. לאחרונה טען יו"ר ועדת הכספים, חבר הכנסת משה גפני, שבית המשפט העליון פוסק בעקיבות נגד החרדים, ואיים במה שנראה כמו מרי אזרחי עקיף ("ח"כ משה גפני נגד בג"ץ: נפסיק לשלם מסים", Ynet, 16.9.2010: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3955089,00.html).
- 94 ראו פרידמן (לעיל הערה 16), עמ' 81.

שילוב שני הגורמים – חברת לומדים שהביאה את הציבור החרדי לעוני ולמחסור גשמי תוך התמקדות בעולם הרוחני בלבד, ואידאולוגיה של ההנהגה המתעלמת במופגן מן ה"אחר" הישראלי – יצר חברה חרדית מנותקת, החיה לעצמה, וכל ניסיון לדיאלוג אמיתי עמה כמוהו כדו-שיח של חירשים. בתחילת המאה העשרים ואחת החומה המפרידה בין החברה החרדית להחברה החילונית עדיין גבוהה ועבה. תחושת הניכור והפערים האידאולוגיים, הכלכליים והדתיים ההולכים ומתרחבים חוסמים את הדרך בפני השתלבות החרדים בישראליות המודרנית. תנועת "שינוי" היוותה מדד למצב הרוח הישראלי, כשזכתה ב-15 מושבים בבחירות לכנסת בשנת 2003, כשהמצע העיקרי שלה התבסס על ההתנגדות לציבור החרדי, והמחישה את הניכור מן הצד החילוני.

בתחילת המאה העשרים ואחת נראָה שהמאבק בין החרדים לחילונים על אופייה של המדינה ועל רשות הרכים שלה יגבר ויגיע לידי מלחמה של ממש. חומות הניכור העבות סיכלו כל אפשרות למציאת נוסחת קיום משותפת לחברה הישראלית. יותר מתמיד גבר החשש מפני היפרדות החברה היהודית בישראל לשני עמים, בעלי תרבויות ויעדים נבדלים לחלוטין.⁹⁵

2.3. סדיקת חומות הברדלנות החרדית: מפנה העשור האחרון

התבוננות מקרוב בחברה החרדית עשויה להציג שתי מגמות סותרות, גוברות, המביאות למפנה המתרחש בעשור האחרון בציבוריות החרדית:⁹⁶ מחד גיסא הקצנה וחיזוק ההתברלות. מאידך גיסא התרככות והתערות.

95 ראו, למשל, רון לשם, "מלחמה על הבית", הארץ, 21.12.2009. www.haaretz.co.il/hasite/spages/1136537.html; אורי רם, "בין הנשק והמשק: הפוסט-ציונות הליבראלית בעידן העולמקומי", בתוך: אורי רם ואורן יפתחאל (עורכים), "אתגורקטייה" ו"עולמקומיות": גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, 1999, עמ' 42-101; שלמה חסון, יחסי דת, חברה ומדינה: תסריטים לישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2002; לורה זרמבסקי, היבטים של המתח הדתי-חילוני בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005.

96 למעשה, בניצני השינוי היו שהבחינו עוד קודם לכן. ראו למשל שלג (לעיל הערה 5).

מגמת ההקצנה ניכרת בפן הדתי-הלכתי. יוזמות "מהדרין" חדשות, שלא הונהגו עד עתה, צצות ועולות. עם תופעה זו נמנית סדרת הנהגות שמטרתן להביא להפרדה מגדרית מוחלטת בריכוזים החרדיים: בקווי התחבורה הציבורית,⁹⁷ בקופות החולים⁹⁸ ובמקרים מסוימים – אף ברחובות השכונות החרדיות.⁹⁹ במקרים רבים אין מדובר בהנהגות אצל קבוצות שוליים בחברה החרדית, אלא בדפוסים המאומצים על ידי הקהילה כולה. לצד החמרה פנים-חרדית זו ניכרת מגמת החמרה גם בפן הכללי-ישראלי. דרישת ההנהגה הליטאית הבלתי מתפשרת לביטולם של גיורי צה"ל, הנהוגים זה שנים, מבטאת מגמה זו. מערכה בולטת בחריפותה נוהלה כנגד הרב עובדיה יוסף והרב הראשי לישראל שלמה עמאר, שאישרו את הגיורים.¹⁰⁰ במחקר זה לא נעסקו במגמת ההקצנה המתוארת.

בה בעת מגמה אחרת מסתמנת בקרב הציבור החרדי. בעשור האחרון סדקים מבצבצים בחומה המפרידה בין חילונים לחרדים, והם מאותתים על בשלות לשינוי השיח החברתי ביניהם. רצף של שינויים מבית ומחוץ גורמים להיחלשות פוליוותה של חברת הלומדים הדומיננטית ולהתחזקותה של תחושת אינדיווידואליות פנים-חרדית, ואלה מביאות לשינוי חברתי עמוק.

97 ראו, למשל, בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה (טרם פורסם, 5.1.2011). ראו דיון בהפרדה בתחבורה אצל נוייה רימלט, "הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים", **עלי משפט** ג (2003), עמ' 99-140; אהרון שנרך ואלון הראל, "הפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית, **עלי משפט** ג (1) (2003), עמ' 71-97; שחר אילן, **תמונת מצב: 2500 נסיעות הפרדה ביום, ירושלים: חרו"ש – לחופש דת ושוויון, 2010.**

98 כך, למשל, בבית שמש פועלות קופות חולים "מהדרין", המקפידות על הפרדה מוחלטת בין גברים לנשים. ראו, למשל, יותם פרוסט, "בית שמש: מרפאה למהדרין", **גלי צה"ל**: glz.co.il/newsArticle.aspx?newsid=90478

99 בג"ץ 7521/11 עזריה נ' משטרת ישראל (טרם פורסם, 16.10.2011). העתירה עסקה בהפרדה שהונהגה בימות חג הסוכות בשכונת מאה שערים, ולפיה יועדה מדרכה אחת לגברים והאחרת לנשים. עתירה דומה הוגשה לבית המשפט העליון אף שנה קודם לכן.

100 ראו, למשל, יאיר אטינגר, "הרבנים החרדים נגד הרב עובדיה: 'השם ייתן בלב התועים בינה'", **הארץ**, 25.1.2011: www.haaretz.co.il/hasite/spages/1211506.html

2.3.1. שינויים הנהגתיים

2.3.1.1. היחלשותה של ההנהגה הרוחנית הליטאית

להבדיל מההנהגה החסידית, המאופיינת בחצרות נפרדות ועצמאיות, המתלכדות רק לצורך ריצה פוליטית משותפת, ההנהגה הליטאית ריכזה את הציבור הליטאי כולו, ומכאן אף נבע כוחה החברתי.

פטירתו של הרב אלעזר שך בשנת 2001 מסמנת תום עידן הנהגתי.¹⁰¹ הרב שך, שהיה ראש ישיבת פוניבז' שבבני ברק, הידועה כאחת מיישבות העילית, הפך למנהיגו הבלתי מעורער של הציבור הליטאי עם הקמת מפלגת דגל התורה בשנת 1988 בהוראתו. הנהגתו החברתית והפוליטית אופיינה בכריזמטיות ובדומיננטיות, וכל הציבור הליטאי, קטנים כגדולים, בישראל ומחוץ לה, חיכה למוצא פיו.¹⁰² עם פטירתו של הרב שך נחסרה שושלת ההנהגה הליטאית במדינת ישראל. אמנם הרב אלישיב הוכתר ליורשו ולממשיך דרכו של הרב שך, ואולם על אף בקיאותו בכל רזי התורה ועליונותו הפסיקתית, הוא נחשב לחסר כריזמה,¹⁰³ ומעולם לא עמד בראש ישיבה ולא הנהיג תלמידים. באופיו, הרב אלישיב סגפן, מתמיד הספון בד' אמותיו ומושך בעול ההנהגה כמעט כנגד רצונו.¹⁰⁴ בד בבד, קמו עוררין בתוך הקהילה הליטאית על הנהגתו של הרב אלישיב, והמחנה הליטאי נחלק, למן פטירתו של הרב שך, לשתי חצרות עיקריות: ירושלים, בהנהגתו של הרב יוסף שלום אלישיב ובני ברק, בהנהגתו של הרב הישיש אהרון לייב שטיינמן.¹⁰⁵ כל אחד משני המנהיגים קרוב לגיל מאה.¹⁰⁶

101 למעשה, הנהגתו המעשית של הרב שך פסקה עוד כמה שנים קודם לכן, ואולם בחייו – צלו ריחף על פני הקהילה הליטאית כולה. ראו בן חיים (לעיל הערה 55).

102 ראו, למשל, מנחם פרידמן, "הרב שך כרפוס של מנהיגות חרדית", בתוך: אליעזר בן רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, 2007, עמ' 322-330.

103 כך, למשל, הרב אלישיב נמנע מלשאת נאומים בציבור, למעט שיעורי תורה לפני קהל שומעים מצומצם.

104 שלום ירושלמי, "הגאון מסמטת חנן", מעריב, 9.5.2003: www.nrg.co.il/online/archive/ART/474/755.html

105 ראו בראון (לעיל הערה 23).

106 עם סיום עריכת הספר נפטר הרב אלישיב, אך המחנה הליטאי נותר מחולק לשתי חצרות והעימות אף הוחרף – ירושלים, בהנהגת הרב שמואל אורבך, ובני ברק, בהנהגת הרב שטיינמן.

התפצלותו של המחנה הליטאי לחצרות, והיעדרו של מנהיג כריזמטי וסוּחָף לציבור הליטאי, כרב שך או כקודמיו החזון איש והרב יצחק זאב סולובייצ'יק (הרב מבריסק), הם הגורמים העיקריים לאבדן הסמכות והדומיננטיות של הרבנות הליטאית.

אך הרב שך לא היה רק מנהיג הזרם הליטאי. הוא הנהיג את עולם התורה כולו. מלבד הנהגת הציבור הליטאי, הוא טיפח את עולם הישיבות, את השאיפה להשקעה מתמדת בלימוד התורה העיוני, והיה אף פטרוננו של ציבור בני התורה הספרדים. עשרות ישיבות ספרדיות הוקמו במרוצת השנים בהכוונתו, ולעתים אף בנשיאותו, של הרב שך. חברת הלומדים הונהגה על ידי האליטה הליטאית שמשכה אחריה את החצרות החרדיות האחרות. הישיבות הליטאיות נחשבו, ונחשבות עד היום, לישיבות העילית הנחשקות ביותר.

לא פלא אפוא שפטירתו של הרב שך הביאה לא רק להחלשתה של ההנהגה החרדית הליטאית, אלא לאבדן מנהיגו הבלתי מעורער של עולם התורה, ולפיכך גרמה להיחלשותה של חברת הלומדים כולה.

2.3.1.2. צמיחתה של הנהגה מקומית

בשנים האחרונות הנהגה חרדית מוניציפלית מתחזקת על חשבון ההנהגה הפוליטית המרכזית.¹⁰⁷ בכמה יישובים שבראשם עומדים ראשי רשויות חרדים, כגון בני ברק, מודיעין עילית, אלעד וביתר עילית,¹⁰⁸ ראשי הרשויות פועלים לרווחת התושבים במנותק מן האינטרסים ההנהגתיים הכלל-חרדיים. ההנהגה המקומית פועלת בספֶרה חברתית אחרת, ומעוניינת ברווחתו של הפרט וברווחת הקהילה המקומית. הנהגת הרשות המקומית, הממונה על ידי המדינה, נמדדת במדדים חברתיים וכלכליים אובייקטיביים. לכן חלק מן הרשויות מעודדות

107 שלהב סימן מגמה זו במחקריו בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת. ראו יוסף שלהב, מנהל וממשל בעיר החרדית, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1997; יוסף שלהב, המבנה המנהלי של שלטון המקומי בערים חרדיות חדשות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1999. ראו דיון אצל כהנר (לעיל הערה 21), עמ' 213-227.

108 עד לא מכבר היה אפשר למנות אף את ירושלים ברשימת ערים אלה.

רכישת מקצוע ומקדמות תכניות שתכליתן הקניית כלי השתלבות בשוק העבודה והשמת עובדים.

ההשתתפות הדלה בכוח העבודה בקרב החברה החרדית (ועל כל פנים העבודה המדווחת), והילודה הרבה, מביאים לידי כך שהרשויות המקומיות החרדיות אינן יכולות להסתפק בגביית מסים מתושביהן. רשות מקומית שכל אוכלוסייתה חרדית תהיה תלויה במקורות מימון חיצוניים, וכיחוד בממשלה. האחרונה מחייבת את הרשות לעמוד ביעדים קהילתיים למיניהם, כגון הגדלת ההכנסות מארנונה (באמצעות הגדלת ההשתתפות בכוח העבודה). הרשות החרדית נקלעת ללחץ בין הערכים החרדיים הקבוצתיים, הדורשים את עידוד לימוד התורה תוך הישענות על פילנתרופיה, לבין הדרישה הממשלתית להשיג יעדים לצמצום העוני, הדורשים פעילות יחידים פרגמטית.

הצלחה ארוכת טווח של הערים החרדיות תלויה אפוא בפיתוח מנהיגות מוניציפלית בעלת יכולות ניהול, המגובה בתמיכת ההנהגה הרבנית, ומסוגלת לנהל קשרי גומלין עם מערכת השלטון הכללית במדינת ישראל ולעמוד ביעדים הנדרשים ממנה.

2.3.2. שינויים תרבותיים

2.3.2.1. חדירת עולם התוכן: האינטרנט

גורם חשוב נוסף שהביא להיחלשותה של ההנהגה החרדית הוא מאגר המידע האינטרנטי שאפשר השגה ישירה של מידע.¹⁰⁹ לראשונה לאחר אלפי שנים, דפוס ההנהגה הדתי, המבוסס על רועה המנהיג את העדר בקולו, אינו קיים עוד. אם עד עתה היה החרדי מקבל את המידע באמצעות מתווכים המביאים את דבר הקהילה, כגון העיתונות החרדית, כעת שינה האינטרנט את כללי המשחק. כל

109 כבר בתחילת שנת 2000 סימנו חוקרים אחדים את מהפכת האינטרנט שקרמה עור וגידים בעשור האחרון. ראו נרי הורביץ, "החרדים והאינטרנט", כיוונים חדשים 2 (2000), עמ' 30-60; אורלי צרפתי ודודן בלייס, "בין 'מובלעת תרבותית' ל'מובלעת וירטואלית': החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית", קשר 32 (2002), עמ' 47-56; "האינטרנט קיבל הכשר", גלובס, 17.12.2007: www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000287285

חרדי יכול לצרוך מידע גולמי, לא מסונן ולא מעוכר. בן התורה מגלה עתה את הדעות האחרות, את האמיתות והגוונים שלרוב לא ידע על קיומם, ובוודאי לא עמד על תוכנם.

האינטרנט הפך לעץ הדעת החרדי. כל מי ששלח ידו אל באר המידע, נשאב אל קסמו. בהקלקה פשוטה הוא יכול לקבל תשובה לכל שאלה. הסקרנות החרדית המוכרת אינה יודעת שובע. לא פלא שלמרות האיסור להשתמש באינטרנט, אתרי האינטרנט החרדיים פורחים,¹¹⁰ ורבים מהחרדים נחשבים לצרכנים "כבדים" של מידע ברשת.¹¹¹

לראשונה נתונה לחרדי בחירה אמיתית הנובעת מהשגת ידע גולמי. האפשרות לצרוך מידע ישיר חיזקה את הפרט החרדי, וכך בכך פוררה את הקולקטיב. האינטרנט אף סדק את מושג "דעת התורה". הוויה זו שכלל בן ישיבה מתחנך עליה, פירושה שעליו לבטל את דעתו מפני דעת התורה המיוצגת על ידי גדולי התורה. ואולם באינטרנט בן הישיבה נחשף לדעות תורה מגוונות, לסיפורים על אודות משמשיהם של גדולי תורה הבוחשים בפסקי ההלכה. כך למשל, ניתן למצוא בפורומים החרדיים דיונים על אודות משמשיהם של גדולי התורה המכווינים את פסיקותיהם. בתוך זמן קצר ניפץ האינטרנט את התמימות החרדית.

2.3.2.2. תרבות הצריכה

הציבור החרדי נעזר בקדמה ונהנה ממנה. הוא צרכן מסור של התקשורת הסלולרית (אם כי הטלפונים צריכים להיות "כשרים"),¹¹² משתמש במחשבים

110 על פי נתוני משרד התמ"ת, 24.6% מהחרדים מחוברים לאינטרנט. ראו אסף מלחי, שימוש במחשב במגזר החרדי, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2009.

111 ראו קרין ברזילי-נהון וגד ברזילי, "טכנולוגיה מתורבתת (Cultured Technology): אינטרנט ופונדמנטליזם דתי", תרבות דיגיטלית – מגזין איגוד האינטרנט הישראלי, 2004: www.isoc.org.il/magazine/magazine5_1.html

112 החרדים מחויבים, בהוראת רבניהם, להשתמש ב"טלפון כשר" המאושר על ידי ועדת רבנים. מאפייניו של הטלפון הכשר הם היעדרם של אינטרנט, מצלמה ופונקציות מתקדמות וכמו כן אי-אפשר לשלוח ולקבל באמצעותו מסרונים כתובים (sms). ראו עומרי לוי, "סלולרי בהכשר בר"ץ: סיפורו של הטלפון החרדי", ynet, 6.1.2009: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3650344,00.html. דיון בתרבות צריכה מתפתחת ניתן לראות אצל יואל צפריר, "החרדים: לא מה שחשבתם", ניהול 142 (2001), עמ' 34-38.

ובציוד משוכלל,¹¹³ קונה ביגוד אופנתי, ומי שידם משגת אף אוכלים במסעדות ונופשים בכתי מלון, הכול על טהרת ה"מהדרין". ניתן לומר שעוד ועוד חרדים זונחים את הסגפנות והצניעות וחיים חיי מותרות יחסיים.¹¹⁴ תרבות הצריכה מקשה את ההישארות במעגל הלימוד משני טעמים. טעם כלכלי (שיפורט להלן): הצריכה המוגברת דורשת הכנסה גבוהה יותר, וממילא מקשה את ההישארות בחברת הלומדים, וכפי שהגדירו זאת אלעזר ונריה – "הלוקסוס המשעבר".¹¹⁵ טעם דתי: הצרכנות החרדית המסורתית מחייבת אך התערות מזערית ברשות הרבים הישראלית, ואילו חיי המותרות מחייבים יציאה מתחומי היישובים החרדיים. כך למשל, ניתן לראות חרדים רבים מסבים במסעדות ובבתי קפה באזורים חילוניים (על אף כשרותם המהודרת),¹¹⁶ יוצאים לחופשות במרחב החילוני,¹¹⁷ או מסתובבים במרכזי קניות המציעים לעין כול

- 113 כך למשל, ניתן למצוא מאגרים תורניים דיגיטליים המכילים עשרות אלפי ספרי קודש ומאפשרים למשתמשים לערוך חיפושים משוכללים במאגרי הטקסט הבלתי גדלה. אברכים רבים רכונים בכוללים על מחשבים ניידים, עסוקים בלימוד תורני.
- 114 ראו שלג (לעיל הערה 5), עמ' 145; ראו גם חקק (לעיל הערה 90), עמ' 62-78. ראו גם שחר אילן, "הוגו דוס", *הארץ*, <http://tinyurl.com/8r9mccf>; 22.4.2006.
- 115 תמר אלעזר ונריה, "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?*, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2003, עמ' 171-195.
- 116 ראו, למשל, איתי אילנאי ומוריה בן יוסף, "פרשת ויבלו", *ynet*, 21.12.2010. www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3999895,00.html
- 117 מחקרו של אדם קליין אורון עוסק ביציאה לחופשה המשפחתית בין הזמנים והתמודדותה עם המרחב החילוני "המגויר". ראו Adam Klin Oron, "Sun, Sea and Shtreimels: Haredi Vacations in Israel," M.A. Thesis, The Hebrew University of Jerusalem, 2005. מחקרם של מנספלד וכהנר עוסק במסע מדתיות לחילוניות ובחזרה: מאפיינייה של התיירות הפנים-החרדית בהדגשת ההבדלים בין הנופש הזוגי החרדי כפורץ את חומות המובלעת החרדית לבין הנופש המשפחתי שהוא מעבר ממובלעת אחת לאחרת. ראו Lee Cahaner and Yoel Mansfeld, "A Voyage from Religiousness to Secularity and Back: A Glimpse into Ultra-Orthodox Tourism in Israel," *Journal of Heritage Tourism* (forthcoming)

מוצרי צריכה חילוניים. החשיפה לעולם החילוני מנפצת את התום שתפיסת העולם החרדית מושתתת עליו.

2.3.2.3. אקדמיזציה ומהפכת התמקצעות

העשור האחרון מתאפיין בחדירת ההתמקצעות אל לב לבה של האוכלוסייה החרדית. מכללות ייחודיות, המתאימות את עצמן לצורכי הצניעות של הציבור החרדי, הוקמו זו אחר זו, ואלפי חרדים גודשים את כיתות הלימוד.¹¹⁸ לימודים אקדמיים ומקצועיים הם הטרנד החרדי העכשווי: מנהל עסקים, מחשבים, ייעוץ סוציאלי, משפטים, ראיית חשבון, כלכלה, פסיכולוגיה ועוד – בפקולטות ייעודיות (כגון הקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו) ובפקולטות הפתוחות לכלל הציבור (למשל האוניברסיטה הפתוחה). בסיועם של המוסדות להשכלה גבוהה, הקהילה החרדית מצאה את הדרך לדלג על משוכת תעודת הבגרות החסרה, באמצעות מכינות קדם אקדמיות. על כך יש להוסיף אף את המוסדות המקצועיים הפועלים זמן רב יותר בשוק החרדי, ומכשירים תכניתנים, הנדסאים, פרסומאים ועוד.

רובם המכריע של הסטודנטים החרדים מתמקד בלימוד מקצועות ריאליים יישומיים, המאפשרים השתלבות כמעט מידית בשוק העבודה הדרוש התמחויות ספציפיות. מדי שנה בשנה יוצאים אלפי צעירים חרדים לשוק התעסוקה ובידיהם תואר ראשון מוכר על ידי המועצה להשכלה גבוהה, או תעודה מקצועית רלוונטית, המאפשרים את שילובם במקצוע מכובד ומתגמל. מדובר בתופעה חסרת תקדים, ואחוזי הצמיחה האקדמית בקרב הציבור החרדי נמצאים בעלייה מתמדת.¹¹⁹ השפעתה של האקדמיה על החרדיות תידון בפרק הבא, אולם ייאמר כבר עתה: תופעה מתחזקת זו משנה את פני הציבור החרדי. משדילגו על משוכת הצניעות באמצעות מוסדות לימוד המנהיגים לימודים נפרדים לגברים ולנשים, ועל משוכת

118 להלן רשימה חלקית של מכללות שהקימו מסלולים ייחודיים לחרדים: הקריה האקדמית אונו, מכון לנדר, המכללה החרדית, מכללת ירושלים ומבחר. ר. לדיון בנושא כניסת חרדים לתחום ההשכלה הגבוהה ולסקירה רחבה של המצב הקיים ראו כהן ומלאך (לעיל הערה 77); תעסוקה במגזר החרדי (לעיל הערה 52).

119 ראו ורד קלנר, "החרדים: המספרים האמיתיים מאחורי המגזר הסודי בארץ", גלובס, 30.7.2010. ראו גם דוח בנק ישראל, השכלה ותעסוקה באוכלוסייה החרדית, 2011.

פערי הידע ותנאי הסף באמצעות מכינות ייחודיות, החרדים יכולים לרכוש מקצוע מתגמל המאפשר להם לעבוד ולהתפרנס במרכז שוק העבודה הישראלי, ולא בקצהו.

2.3.2.4. התפוגגות הוראת השעה

גורם נוסף, אידאולוגי, מביא לשינוי העמדה החרדית הקלסית כלפי חברת הלומדים. זהו גורם הגידול הטבעי בחברה החרדית, לאחר שלושה דורות של קיום ריבוני במדינת ישראל.¹²⁰

מלכתחילה, האידאולוגיה של חברת הלומדים במדינת ישראל התגבשה כהוראת שעה לנוכח מכה אנושה שספגה היהדות החרדית במאה הקודמת, מבית ומחוץ. מחוץ, המשבר נבע מכך שעולם הישיבות, שרובו ככולו היה במזרח אירופה בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה, הושמד כמעט כליל. בני הישיבות, רבניהם וגדוליהם, הובלו למשרפות ולתאי הגזים.

המשבר מבית החל עוד קודם לכן, עם התעוררות האמנציפציה, והמשיך לאחר מכן עם פריחתן של תנועות ההשכלה (במאה התשע עשרה) והציונות (שלהי המאה התשע עשרה, וראשית המאה העשרים). תנועות אלה העמידו את עולם הישיבות בסכנה והיוו חלופה מודרנית וקורצת לצעירים החרדים.¹²¹ גדולי התורה החרדים במאה הקודמת נקלעו למצב של מלחמה באויב חדש, לא אויב המאיים להשמיד בכוח הזרוע, אלא תנועה בעלת תוכן המציעה חלופה מפתה, שבני הדור הצעיר עשויים לפנות אליה מרצונם.¹²²

120 לנתונים על אודות הגידול במספר התלמידים במגזר החרדי ראו דן בן-דוד, דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2009, עמ' 182-137 taubcenter.org.il/index.php/featured-publication/:182-137

121 ראו, למשל, ברבריו של בעל ה"עקדת יצחק" (יצחק עראמה; 1420-1494): "כי כהנה אנשי החכמה הזאת, יצאו ניצבים ויכינו דברי פיתויים לתלמידים החסרים והילדים רקים; מה לכם ללמוד בדיקה ושחיטה אצל אביי ורבא, בואו ללמוד חכמה מפוארה אצל אריסטו ותלמידיו ומפרשי ספריו" (עקידת יצחק, שער מו, משפטים, עמ' קל"א).

122 על כוונותיו של הממסד הציוני ראו, למשל, משה סנה, כתבים, תל אביב: עם עובד, 1939-1929, עמ' 42; גרשון ויילר, תיאוקרטיה יהודית, תל אביב: עם עובד, 1976, עמ' 257; אליעזר שביד, לקראת תרבות יהודית מודרנית, תל אביב: עם עובד, 1986, עמ' 138-133.

החרדים הליטאים בני הדור הראשון להקמת המדינה, שהונהגו בעיקר על ידי החזון איש, החשיבו את משימת הצלת עולם הישיבות למשימה ראשונה במעלה. החרדים בני הדור השני למדינה גדלו לתוך מציאות זו, ובבגרותם הונהגו על ידי הרב שך, שמשימתו הייתה אחרת: לא עוד הקמת עולם הישיבות מעפר, אלא חיזוקו וביצורו מפני המודרנה והקולות מן המערב המאיימים עליו מבית ומחוץ. בתחילת המאה העשרים ואחת השתנתה המציאות הדמוגרפית החרדית לחלוטין. עולם הישיבות מעולם לא זכה לעדנה רבה כל כך, ונראה שפגה תחושת החירום שליוותה את מנהיגי הציבור החרדי ברורות הקודמים. הימים הם ימי פריחה תורנית שאין לה אח ורע. באספקלריה זו ההכרח להצטרף אל חברת הלומדים ולהיות בה משתנה גם הוא.¹²³

2.3.3 שינויים כלכליים

בשנים האחרונות צמצמה סדרת משברים כלכליים גלובליים את התרומות של גופים, מהארץ ומחוצה לה, להחזקת אברכים לומדי תורה. בעקבות הפסדים כלכליים של קרנות צדקה ואילי הון, וירידת שער הדולר בישראל, איבדו אברכים רבים את המלגות שקיבלו מדי חודש. משלא יכלו ראשי הכוללים לעמוד בהתחייבויותיהם, נסגרו כוללים רבים ותלמידיהם נותרו בלא מקום לימוד המספק מלגה, ואילו מוסדות אחרים קיצצו את המלגות הניתנות לאברכים בשיעור ניכר.¹²⁴

חזית אחרת שפגעה קשות באברכים הייתה תכניתו הכלכלית של בנימין נתניהו, מי שהיה שר האוצר בממשלת שרון, שקיצצה את תקציבי הרווחה. רכיב מרכזי בתכנית היה הפחתת קצבת הילדים הפרוגרסיבית, וממנה נפגע הציבור החרדי.¹²⁵ זאת ועוד, ממשלת שרון, שהמפלגות החרדיות לא השתתפו בה בשל כניסתה של מפלגת שינוי לממשלה, הורתה על פירוק משרד הדתות, והעברת

123 ראו, למשל, שלג (לעיל הערה 5).

124 ראו, למשל, כהן (לעיל הערה 70); גוטליב (לעיל הערה 82); יאיר אטינגר, "תפילה נרגשת לשלום עולם העסקים", הארץ, 5.11.2008: 192.118.73.5/hasite/pages/1034478.html

125 ראו ריטה ינקלוביץ, קצבאות הילדים והשינויים המוצעים בתוכנית להבראת כלכלת ישראל 2003, ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2003: www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00576.doc

תחום התמיכות באברכים למשרד החינוך.¹²⁶ מני אז התהדק הפיקוח על המוסדות וגרם במקרים רבים לאבדן תקציבים לאברכי הכוללים ולעיכובם. על כך יש להוסיף אף את פסיקת בג"ץ משנת 2010, שקבעה כי הענקת הבטחת ההכנסה לאברכים אינה שוויונית ולפיכך פסולה.¹²⁷ גורם נוסף לקשיים הכלכליים של המשפחה החרדית הוא סל המחיה המתיקר – מחד גיסא, וחדירתה של תרבות הצריכה לתוככי הציבור החרדי (שעליה כבר דובר לעיל) – מאידך גיסא. שני גורמים אלה מחייבים את אב המשפחה החרדית למצוא מקורות הכנסה גבוהים יותר מאלה שהיה אפשר להסתפק בהם בעבר.

2.4. סיכום

הצבענו בפרק זה, על סימנים להיחלשותה של חברת הלומדים כזרם המרכזי של החרדיות הליטאית העכשווית ולא על סימנים להיחלשותה של החברה החרדית או על נטישת האידאולוגיה החרדית בכללותה. היחלשות זו של חברת הלומדים נובעת משילוב של צרכים קיומיים ותרבותיים הולכים וגוברים, לצד תמורות הנהגתיות, חברתיות ודמוגרפיות.

היחלשות חברת הלומדים מאפשרת יצירת אפיקים חדשים בתוך הקהילה החרדית, ובניית חיץ בין האינטרס החרדי הקבוצתי, שחייב את עליונותה של חברת הלומדים,¹²⁸ לאינטרסים הפרטיים. התופעה שעליה נצביע בפרק הבא – עליתו של מעמד הביניים החרדי המודרני – מציגה את התחזקות הפרט החרדי והיחלשותה של הקבוצה. לפי תזה זו, חברה חרדית אחרת מתפתחת לצד חברת הלומדים, והיא מעורה בעולם המעשה וברשות הרכים הישראלית, באקדמיה, בעבודה ובתרבות.

126 החלטת ממשלה מס' 900 (8.10.2003). ראו אף נספח להסכם הקואליציוני: מסמך עקרונות למסגרת להבנה בין נציגי הסייעות הליכוד, שינוי והמפד"ל, 26.2.2003: www.knesset.gov.il/docs/heb/appndix2003.htm

127 בג"ץ 4124/00 יקותיאל' נ' השר לעניני דתות (לא פורסם, 14.6.2010).

128 חברת הלומדים היא אינטרס קולקטיבי דווקא בשל האידאולוגיה שצוינה לעיל שלפיה "אלף נכנסים למקרא" ואילו רק אחד מממש את עצמו ו"יוצא להוראה". ראו על כך לעיל בפרק זה.

3. התפתחותו של מעמד הביניים החרדי-מודרני

על רקע ההתפתחויות שתוארו בפרק הקודם, המחזקות את הפרט החרדי, נראה כי בישראל מתפתחת תת-קבוצה של מעמד ביניים חרדי מודרני, רלוונטי ומשמעותי, הדומה במהותו לחרדיות הנהוגה במקומות רבים בארצות הברית, בקנדה ובמדינות מערב אירופה. מעמד ביניים זה מתאפיין בשני יסודות עיקריים: מעמד כלכלי בינוני-גבוה, וחרדיות מודרנית המתבטאת באורח חיים תרבותי וחברתי מודרני יותר. קבוצה זו מורכבת מצעירים שמרניתם בוגרי ישיבות חרדיות, העובדים ומשתכרים היטב (יחסית לקהילה החרדית, ובמקרים רבים אף בהשוואה לכלל האוכלוסייה), רובם בעלי השכלה אקדמית או מקצועית. השכירים שבהם אנשי היי-טק, עורכי דין, רואי חשבון, בנקאים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים וכדומה. אליהם מצטרפים עצמאים בעלי עסקים. את המאפיין התרבותי של חברי הקבוצה היטיבה לתאר אחת המרואיינות (ששמה, כמו שמותיהם של שאר המרואיינים למחקר, נשמר חסוי לפי בקשתה):

האפיון המרכזי שאני מרגישה שמלכד אותם זה העובדה שהם כבר לא דוגלים בהתבדלות. החינוך שאני קיבלתי היה חינוך מתבדל, שהיו גבולות מאוד ברורים מסביב לקבוצה שלך שהוגדרה, שנתנה לך תחושה עילית וכל האחרים היו "האחר". האחר היה ה"מזרוחניק", החילוני, הצבא, תרבות הפנאי הלא חרדית, תיאטרון, קולנוע, טלוויזיה, אז לא היה אינטרנט [...] כל זה היה מחוץ לגבולות. ואנחנו בידלנו את עצמנו משם.

היום זה מתחיל באינטרנט שגם אם אתה רוצה להתנזר ממנו אתה לא באמת יכול, והוא מטשטש את הגבולות האלה של הפנים והחוץ, ובאיזשהו אופן בחינוך שאני נותנת לבנות שלי אני כבר לא מחנכת אותן להתבדלות. אני כן מחנכת אותן לעמידה על העקרונות החינוכיים הבסיסיים המרכזיים שאני רואה אותם כמהותיים לאישיות שלהן כבנות חרדיות, אבל שהן תממשנה

את העקרונות האלה בתוך העולם שבחוץ. זה מתחיל בלימודים אקדמאיים, שהן יצאו לשם יחסית בגיל מאוד צעיר.

יש מהם המשרתים בצה"ל באחד המסלולים הייחודיים המותאמים לבוגרי הישיבות החרדיות: מורים-חיילים, שלב ב (שירות של שלושה חודשים שאחריו מצטרפים לשירות המילואים),¹²⁹ הנח"ל החרדי,¹³⁰ או פרויקט שח"ר (שירות חרדים) המיושם בכמה מיחידות צה"ל.¹³¹ אחרים יוצאים לעבודה לאחר מסלול שירות אזרחי שיישמו התאפשר בשנים האחרונות בעקבות מסקנות ועדת טל.¹³² החרדי המודרני, חבר מעמד הביניים, חי בהיברידיות תרבותית. הוא מזהה את עצמו עם הציבור החרדי ומרגיש חלק ממנו (ועל כך יורחב להלן), אך יש לו מאפיינים מערביים מובהקים: חברי הקבוצה צורכים את תרבות המערב על בסיס קבוע. הם ניזונים מכלי התקשורת הכללית ולא מזו החרדית. הם משתמשים

129 שלב ב הוא מסלול הכשרה צבאי המיועד לחרדים בעלי משפחות המתגייסים בגיל מתקדם. במסגרת ההכשרה הצבאית המתגייסים עוברים טירונות בסיסית הנמשכת שבועות מספר. לאחר מכן בדרך כלל החיילים מופנים לקורס מקצועי של הרבנות הצבאית בויהוי חללים או של חברה-קדישא. משך המסלול הוא כשלושה חודשים, ולאחריו הבוגרים משובצים ביחידות מילואים של הרבנות הצבאית. ראוי לציין כי בבג"ץ 6298/07 רסלר נ' כנסת ישראל (21.2.2012), עוררו כמה מהשופטים ביקורת על מסלול זה משום שלדעתם הוא קצר מדי ולא משמעותי. מסלול זה אינו מיושם עוד בצה"ל.

130 ראו הרחבה במחקרו של דרורי (לעיל הערה 79). ראו דיון בנוגע להרצאתו של סא"ל דרור שפיגל, המפקד היוצא של גדוד "נצח יהודה" – גדוד הנח"ל החרדי, בכנס שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא: חרדים בחברה משתנה: השכלה, תעסוקה וצבא, אוקטובר 2010, הזמין באתר המכון: www.idi.org.il.

131 פרויקט שח"ר מיושם בכמה חילות ואגפים בצה"ל, ובעיקר בחיל האוויר, בחיל הים ובחיל המודיעין. הפרויקט מיועד לסייע לחרדים, היוצאים מחברת הלומדים, לשרת בצבא ולרכוש מקצוע שיסייע להם באזרחות. בעמוד העוסק בשירות החרדים, באתר האינטרנט של צה"ל, נכתב ש"תכניות שח"ר, לא נועדו ללומדי תורה שהתכוונו להמשיך הלאה בלימודם, אלו, יעשו טוב אם ימשיכו בלימודיהם התורניים". ראו: www.aka.idf.il/main/haredim/general.aspx?docId=74036. ראו גם דיון בנוגע להרצאתו של בצלאל כהן, "פרויקטים צבאיים ייעודיים: נקודת המבט החרדית", בכנס בנושא: חרדים בחברה משתנה: השכלה, תעסוקה וצבא (שם).

132 ראו לעיל הערה 79.

באינטרנט (לעתים קרובות באמצעות ספק אינטרנט "כשר")¹³³ חלקם מחזיק מכשיר טלוויזיה, אם כי לא בסלון הבית, אך גם לא בארון נסתר. הם עוסקים בקביעות בספורט, בדרך כלל משחקי כדורסל, שחייה, התעמלות ומכוני כושר, טניס וסקי, לפי רמת חייהם. תרבות הצריכה שלהם אף היא מערבית לכל דבר: הם יוצאים לבתי מלון, לחופשות בחו"ל, רוכשים ביגוד אופנתי השונה במעט מהאופנה החרדית המסורתית. הם אינם מדירים את רגליהם ממסעדות, בתי קולנוע, תאטראות ומופעי ספורט. גודל המשפחה – בינוני: הם בעד ילודה מבוקרת, בשונה מהעמדה החרדית הקלסית המעודדת ילודה מרבית, אך אולי אף בשל גיל הנישואים הצעיר, משפחתם מונה מספר ילדים גדול יותר מהממוצע החילוני. לילדיהם הם יתנו שמות מודרניים יותר, תחת השמות המסורתיים.¹³⁴ רוב הגברים קובעים עתים לתורה, בשיעורים או בחברותא, בתדירות קבועה.¹³⁵ התפיסה המודרנית אינה פוסחת על מעמד האישה. לימודים אקדמיים, משרה ייצוגית וקריריה משגשגת, רישיון נהיגה וכלי רכב צמוד, ירידה בשיעור הילודה, בילוי נשי ומודעות לטיפוח עצמי, כל אלה הם חלק ממהפכה בתפיסה של שכבה ניכרת בציבור החרדי, השומרת בתוך כך על כללי צניעות והפרדה מגדרית ככל האפשר.¹³⁶

133 אינטרנט מסונן, או אינטרנט כשר, מסופק על ידי ספקיות אינטרנט שאינן מאפשרות גישה לאתרים בעלי תכנים לא הולמים. כבר כיום פועלות בשוק חברות המספקות שירות זה, כגון אינטרנט רימון, מורשת ונתיב. חברות אלה פועלות אף בקרב האוכלוסייה הדתית-לאומית והכלל-ישראלית, ואולם הציבור החרדי המודרני הוא קהל היעד העיקרי לשירות זה.

134 בציבור החרדי נהוג לתת לילדים שמות של גדולי תורה או אבות המשפחה. בדרך כלל מדובר בשמות לא מודרניים. לפתרון הבעיה שבין הרצון לתת שם מודרני לבין המחויבות לקרוא לרך הנולד על שמו של נפטר מוערך, במקרים רבים נבחרת "הכלאה" של שני שמות לילד או לילדה, כשהשם הראשון הוא שם הנפטר, ואילו השם השני, המשמש בחיי היום-יום, מודרני יותר.

135 כבוגרי מסלול הישיבה החרדי-ליטאי, שעיקרו לימוד מעמיק של סוגיות תלמודיות, חברי מעמד הביניים החרדי הם יודעי ספר. אף "קביעת העתים" התורנית שהם ממשיכים בה היא בדרך כלל בהתאם ליכולתם הלימודית. כך ניתן למצוא שיעורים ב"עיון", המיועדים לחרדים עובדים בעלי השכלה תורנית רחבה.

136 ראו, למשל, ברוריה סמט, נשים חרדיות ולימודי משפטים – הילכו שניהם יחדיו, הקריה האקדמית אונג, 2007: www.kfar-etzion.co.il

מטרת פרק זה לתאר את קבוצת מעמד הביניים החרדי-מודרני, את אורחות חייה והאידאולוגיה המנחה את חבריה, ולציין את מאפייניה החיצוניים, הפנימיים והקהילתיים, בניסיון להבחינה מקבוצות חרדיות ישראליות אחרות.

3.1. מאפייני מעמד הביניים החרדי-מודרני

צורת החיים שתוארה לעיל מציגה דפוס התנהלות שונה מאוד מאופי החיים החרדיים המוכרים בישראל ומביאה לזניחת ההתבדלות מרשות הרבים הישראלית וההתכנסות במתחמים גאוגרפיים ותרבותיים סגורים. את המשותף לחברי הקבוצה ולחרדיות הקלסית, ואת המבדיל ביניהם, אפשר להמחיש במסלול החיים של המשפחה החרדית המודרנית, ובשלושה רובדי אפיון: חיצוניים, קהילתיים ופנימיים. רבדים תרבותיים אלה יפורטו להלן.

3.1.1. מסלול החיים

תת-פרק זה יעסוק בתיאור מסלול החיים של חברי מעמד הביניים החרדי. בתוך כך יתוארו מערכות החינוך שחברי קבוצה זו שולחים אליהן את ילדיהם בשלושת שלבי החינוך העיקריים (יסודי, תיכוני ועל-תיכוני), ותפיסתם את תהליך השידוכים. כן תועלינה סוגיות הגיוס לצבא, ההשתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה, ולאחר מכן היציאה לשוק העבודה וטיפוח הקריירה.

3.1.1.1. מוסדות החינוך ומסלול הלימודים

חברי מעמד הביניים החרדי מעדיפים לכאורה לשלוח את ילדיהם לרכוש חינוך במוסדות חינוך ייחודיים המסונפים לזרמי החינוך החרדי, גם בשל תחושת השייכות לקהילה שהם מנסים להקנות לילדיהם. מאידך גיסא, חשוב לחברי הקבוצה להקפיד על לימודי חול ברמה גבוהה, שאינם נהוגים במרבית המוסדות החרדיים הקלסיים (בעיקר בקרב הבנים, שם לימודי הקודש מודגשים). במקרים רבים לא יתקבלו בניהם ובנותיהם של החרדים המודרנים לבתי הספר היסודיים החרדיים, בשל אי-עמידתם בתנאי הסף שבתי הספר הללו מציבים. כך למשל, רוב תלמודי התורה החרדיים (לבנים), ובתי הספר "בית יעקב" (לבנות), לא יקבלו לשורותיהם תלמידים שבביתם יש אינטרנט,

או שהוריהם אינם מחזיקים טלפון כשר.¹³⁷ על אחת כמה וכמה, לא יתקבלו תלמידים שבביתם יש טלוויזיה. לחלופין, ההורים נדרשים להצהיר – בעת קבלת ילדיהם למוסדות החינוך – כי אין בביתם אינטרנט או טלוויזיה, מה שמחייב את חברי הקבוצה, המעוניינים שילדיהם ילמדו במוסדות אלה, להצהיר דבר שקר ולחנך את ילדיהם להסתיר מחבריהם, במשך שנים רבות, את המתרחש בבית. במקרים אחרים, בית הספר פוסל מלכוא בשעריו תלמידים המתגוררים באותה שכונה, באזורים הנחשבים לחרדיים פחות. כך למשל, בית הספר "בית יעקב" לבנות בשכונת בית וגן בירושלים אינו מקבל לשורתיו תלמידות ממורדות השכונה, שאוכלוסייה מודרנית יותר מתגוררת בהם.

היעדרם של מוסדות חינוכיים ייעודיים, המתאימים לאורח חייה של הקבוצה, מציב קושי משמעותי. חברי מעמד הביניים החרדי מתקשים כאמור להכניס את ילדיהם למוסדות הלימוד החרדיים, ורבים מהם אף אינם מעוניינים בהם בשל רמת לימודי החול או בשל הצורך להתאים את אורח חייהם לדרישות בית הספר. מנגד, הם אינם מעוניינים לשלוח את ילדיהם למוסדות הממלכתיים-דתיים של הציבור הדתי-לאומי. ערכי ההשקפה הדתית-לאומית אינם מקובלים על החרדים, רמת לימוד מקצועות הקודש נמוכה יחסית למוסדות החרדיים, והם חוששים מ"תיוג" חברתי וקהילתי שלילי, העלול להביא להיפלטותם מהקהילה החרדית. בהיעדר מוסדות חינוך מתאימים בשלב החינוך היסודי, משפחות אלה נדרשות למצוא פתרונות ביניים ולבחור מוסדות לימוד הנמצאים על קו התפר שבין ההשקפה החרדית ובין ההשקפה הדתית-לאומית. בתי ספר אלה רחוקים מן החרדיות הקלסית, ולפעמים משתייכים לזרם החרד"לי (חרדי-דתי-לאומי). בכמה מהם, אחרים מאנשי הצוות החינוכי הם חרדים, והדבר מקל את התאקלמות הילדים במסגרת החינוכית.

אחד המרואיינים, תושב בני ברק, הדגיש סוגיה זו של המתח בין אי-הקבלה למוסד החינוכי לבין ההשלמה המסויגת עם הכניסה למוסד לימודים שעל פניו מותאם לאורחות חייו השמרניים פחות:

137 על מאפייני הטלפון הכשר ראו לעיל הערה 112.

הבנות שלי לומדות בבית הספר "בית הילד" בתל אביב. מגיעות לשם הרבה "בני ברקיות" שלא מתאים להם החינוך הדוסי החונק בבני ברק. לא קיבלו אותנו בבית הספר בשכונה. רציתי בתחילה אבל נכנסו לנו כל כך לקישקע שברחנו.

סוגיית ההליכה על קו התפר שבין המוסדות הדתיים הלאומיים למוסדות החרדיים יותר, עלתה באחת השיחות שבה סיפר מרואיין על הדילמה שהתעוררה כאשר בתו הבכורה עמדה לפני לימודי התיכון:

הייתה התלבטות לאן לשלוח את הבת. בסופו של דבר החלטנו לשלוח ל"לוסטיג". אשתי, בוגרת "לוסטיג" בעצמה, חששה שהיא תלך למסלול של המזרחי (דתי לאומי), אולי התנחלויות, דברים שיותר מזוהים עם המזרחי שאנחנו פחות מתחברים. אז בין החשש הזה, הנובע מכך ש"לוסטיג" הוא סוג של "משרפה", לחשש הזה, היא העדיפה ככה. זה היה צומת שאיכשהו צלחנו אותו [...] החשש היה שאם תלך למדרשה היא תתפוס את הכיוון הלא נכון בתוך המגזר עצמו.

א. בתי הספר היסודיים

בתי ספר יסודיים ספורים נמצאים על קו התפר שבין ההשקפה החרדית ובין ההשקפה הדתית-לאומית. בתי ספר אלה, מהם מסונפים לזרם החינוך העצמאי החרדי, והם בגדר פתרון מאולץ לשנות החינוך היסודי.¹³⁸ כך למשל, בית הספר "חורב" ברמת גן, הקולט לשורותיו תלמידים רבים (בנים ובנות בנפרד)

138 בבתי ספר ייחודיים אלה האוכלוסייה מעורבת ומגוונת יותר מהיבט השמרנות ומהיבט העדתיות. במוסדות אלה לומדים ילדים מכמה זרמים לרבות מעמד הביניים החרדי והציונות הדתית. כמו כן המוסדות נמנעים מלבצע הבחנה עדתית, המקובלת בבתי הספר החרדיים, מה שמשפיע על תמהיל התלמידים. התלמידים אינם נדרשים להתלבש על פי קוד הלבוש של בתי הספר החרדיים הקלסיים, ואופן החינוך והערכים מתאים יותר לאורח חייה של המשפחה המודרנית.

ממשפחות מודרניות תושבות בני ברק; בית הספר "אהבת ישראל" (רפפורט) בירושלים ובבית שמש; בית הספר "למרחב" בפתח תקווה; בית הספר "בית הילד" לבנות בתל אביב.

ניתן למנות סיבות אחדות להעדפת ההורים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר אלה, ולא לבתי הספר החרדיים הקלסיים:

ראשית – קשיי קבלה. כאמור, במקרים רבים, הילדים אינם מתקבלים ל"תלמודי התורה" ולבתי הספר החרדיים. גם אם יתקבלו, תיאלץ המשפחה לשנות את אורחות חייה. כך למשל, מנהלי בתי הספר החרדיים נוהגים "להעיר" להורים שאינם מתלבשים על פי כללי הצניעות או קוד הלבוש המקובל, ובמקומות רבים אף אוסרים על הנשים לבוא אל בית הספר כשהן נוהגות ברכב. במרבית המוסדות החרדיים אוסרים על הילדים לשחק במחשב, ועל אחת כמה וכמה, החשיפה לתכנים טלוויזיוניים אסורה בתכלית. דרישות אלה מחייבות כמובן שינוי תרבותי בבית עצמו.

שנית – מאפיינים חברתיים. המכנה המשותף עם הילדים בבתי הספר הללו עולה על המכנה המשותף עם ילדים ממשפחות חרדיות קלסיות. המשפחות המודרניות חשופות כאמור לתכנים מערביים. הילדים מתעניינים בספורט וגולשים באינטרנט, הולכים לחוגי העשרה ומעוררים בתרבות הכלל-ישראלית. לפיכך, הם עשויים למצוא מכנה משותף פורה יותר עם ילדים בני גילם בעלי אותם תחומי עניין. כך למשל, הסבירה אחת המרואיינות כאשר ניסתה לאפיין את אוכלוסיית ההורים השולחת את ילדיה לבית ספר הנמצא על קו התפר הקהילתי:

יש לי ארבעה ילדים. הם למדו בבית ספר של חינוך עצמאי בשם "חורב" ברמת גן. בגלל שברמת גן המשפחות הן אוטומטית כמונו, ולא "בית יעקב" קלסי, אלא הורים חרדים עובדים. אם תכנסו לבני ברק, תמצאו גם בתי ספר של חינוך עצמאי, אבל שם רוב ההורים ככולל לדוגמה.

שלישית – רמת הלימודים. בבתי הספר החרדיים רמת לימודי החול נמוכה יחסית, בעיקר בקרב "תלמודי התורה" לאוכלוסיית הבנים. בשל כך המשפחות

מעדיפות לשלוח את ילדיהן לבתי ספר המלמדים לימודי חול ברמה גבוהה יותר, שיאפשרו להם לאחר מכן, בגיל התיכון, להיבחן בבחינות הבגרות בשיבות תיכוניות חרדיות ובתיכונים לבנות המאפשרים זאת. אחד המרואיינים תיאר כיצד נשלח על ידי הוריו לבית ספר שנתפס מודרני יותר. הוא מדגיש שבחירת הוריו נבעה הן מההיבט החברתי הן מההיבט הלימודי:

בילדותי (שנות השמונים) נשלחתי על ידי הוריי לבית ספר "רזילי" בבני ברק. בית הספר משתייך לחינוך העצמאי, לא חיידר [...] אני חושב שההורים שלחו אותי ל"רזילי" כי כנראה חברתית זה הסתדר להם. מדובר בבית ספר חרדי שניתן לעשות ממנו מעבר לשיבת ה"יישוב", בניגוד למעבר מחיידר ל"יישוב" שקצת יותר קשה, כי בלי אנגלית להגיע פתאום לתיכון זה בוס לפרצוף. הלימודים בבית הספר הותאמו ללמידה לבגרות בסופו של יום.

נחשפנו בראיונות לתהליך ההתלבטות של ההורים, ולניתוח המשמעויות הנובעות מן הבחירה, בין בבית ספר חרדי קלסי ובין בבית ספר השואב את ערכיו מן הציבור הדתי-לאומי. מן הראיונות עולה שמרבית המרואיינים פנו אל המסלול החרדי פחות, מלכתחילה או מכורח. הבחירה במסלול זה הובהרה לילדים ונעשתה על אף "משבר הזהות" אצל חלק מההורים שהתחנכו במוסדות חרדיים בילדותם, המחפשים כעת מוסדות חינוך שישקפו את ערכי הבית והמשפחה החדשים. היטיבו לתאר את התהליך שני מרואיינים:

אני ממקם את עצמי באופן טבעי בבית ספר של החינוך העצמאי שזה איפה שאני גדלתי. אבל, עשיתי קצת בדיקות עם חברים בבית הכנסת לגבי בתי הספר של החינוך העצמאי – בדקתי כמה הולכים לשיבות קטנות וכמה לתיכוניות. 99% הולכים לשיבות שחורות והאחד שהולך לשיבה תיכונית כמו "היישוב" מפעילים עליו לחץ גורא מסיבי שלא ללכת, וזה לא התאים לי [...] בסוף שלחתי לבית הספר "למרחב", שאם תראי את המנהל שם, הוא

עם כיפה סרוגה גדולה וזקן [...] החשבון שלי היה מתמטי, לא משנה איפה הם יתחילו, בסוף הם יגיעו לישיבה תיכונית חרדית כי לישיבה שחורה אני לא אשלח.

הבן שלי היה בגנים של "אגודת ישראל". כשהגיע לגיל בית ספר היו כמה אפשרויות, בית ספר של החינוך העצמאי, שהאוכלוסייה ששלחה לשם, לא הייתה כל כך טובה, ומה שהפריע לי, זה סוג הבתים ורמת הלימודים הנמוכה. האופציה הנוספת הייתה בית ספר "למרחב" שהוא בית ספר פרטי, והם יותר בסגנון "מרכז הרב". שלחנו את הבן לשם. בבית ספר יש כיתות א-ח. אחר כך הוא ילך ל"ישוב" כמוני [...] השניים הבאים אחריו לומדים שם כבר מכוח האינרציה [...] באופן כללי מסלול הלימודים שלהם די ברור להם ("למרחב" – "ישוב" – "חברון"). גם הקטן יודע להגיד לאן הוא ילך ללמוד.

שליחת הילדים לבתי ספר שאינם חרדיים קלסיים חושפת אותם לאוכלוסייה אחרת, בעלת הברלים מנטליים, מעמדיים, דתיים וחברתיים. כך תיאר זאת אחד המרואיינים:

מי מתקבל לבית הספר היסודי שלנו? בוא נגיד שהם מחפשים בית, שהם קוראים לו "תורני". לא יקבלו בית שהאימא לא הולכת עם כיסוי ראש או עם מכנסים. לחברים של הילדים שלי לחלקם יש טלוויזיה.

בהיעדר מוסדות חינוך יסודי ייחודיים לקבוצה, נדרשת התפשרות. זו, אצל חלק מן החרדים המודרנים, נוטה לכיוון החינוך הלא חרדי, אך יש מהם המעדיפים לשלוח את ילדיהם למוסדות החרדיים הקלסיים, בהיעדר חלופה אחרת בסמוך לבית המגורים, או בשל חששם מן המוסדות הלא חרדיים.

ב. ישיבות תיכוניות חרדיות

לעומת שלב החינוך היסודי, ששם כמעט אין מוסדות ייחודיים לקבוצת החרדים המודרנים, יש כמה מוסדות חרדיים תיכוניים, לבנים ולבנות, שיש בהם אקלים

מתאים, והמשלבים לימודי קודש בלימודי חול. בעשור האחרון הביקוש לישיבות אלה גובר, וכמה מוסדות חדשים הוקמו ברוח זו.¹³⁹ דוגמאות לישיבות חרדיות המשלבות לימודי חול בלימודי הקודש, והמיועדות בעיקר לציבור החרדי-מודרני, הן ישיבת "היישוב החדש" בתל אביב,¹⁴⁰ וישיבות "מערבא", "נהורא", "נהרדעא", "מאורות" ו"אהבת ישראל".¹⁴¹ בישיבות אלה מסלול של ארבע או חמש שנות לימוד בדרך כלל, והן בעלות צביון חרדי מובהק, כשהצוות החינוכי חרדי למהדרין, והן אף מקבלות לשורותיהן בעיקר תלמידים הבאים מרקע חרדי. ואולם לצד זאת מונהגים בישיבות אלה לימודי חול ותלמידיהן נגשים לבחינות הבגרות במגוון מסלולים, תוך התאמות מחויבות להשקפה החרדית.¹⁴² הישיבות החרדיות התיכוניות נחשבות לחוליה החשובה ביותר בשרשרת מוסדות החינוך של מעמד הביניים החרדי, המאפשרת

139 בתגובתה לעתירה התוקפת את המדינה על היעדר לימודי הליכה בישיבות הקטנות (בג"ץ 3752/10), העירה המדינה שכיום ישנן 42 ישיבות חרדיות המשלבות לימודי חול בלימודי קודש. ראו סעיף 5 לתגובתה המקדמית של המדינה מיום 31.8.2010. אנו יודעים להצביע על קרוב לעשר ישיבות כאלה הפועלות ברחבי הארץ, וחלקן יאווכרו להלן, לעומת כשתיים או שלוש ישיבות בלבד שפעלו לפני כעשור בקרב האוכלוסייה החרדית המודרנית.

140 ישיבת הרב עמיאל, "היישוב החדש", שוכנת בתל אביב, והיא הוותיקה בישיבות התיכוניות החרדיות. הישיבה הונהגה במשך עשרות שנים על ידי הרב יהודה (יידל) קולדצקי, ולאחר פטירתו בשנת 2006 הועברה ההנהגה לבנו, הרב כתריאל. מראשית דרכה אופיינה הישיבה בחינוך קפדני מאוד, שנודע למרחוק. תלמידי הישיבה לומדים במסלול של חמש שנים, הכולל לימודי קודש וחול ברמה גבוהה מאוד, לרבות בחינות בגרות. הישיבה קוצרת הישגים נאים, אף במגזר הכלל-ארצי, ולה כוגרים מפורסמים ובהם רופאים, עורכי דין, דיינים וראשי ישיבות. ההשקפה של מנהיגי הישיבה היא שיש לתקן את "הנזק", ולהשיב את התלמידים אל המסלול הישיבתי. כך, למשל, ידועה אמרתו של ראש הישיבה, הרב יידל קולדצקי: "היישוב הינו השביל לישיבה גדולה". דומה לה במהותה ישיבת "מערבא", שאף היא דוגלת במצוינות לימודית נטולת פשרות ובדרישות חיצוניות חרדיות יותר.

141 ישיבת "נהורא" דומה לישיבת "היישוב החדש" ו"מערבא". הישיבה שוכנת ביישוב מבוא חורון ונחשבת לקלה יותר בהקפדה החינוכית ביחס לקודמותיה.

142 כך, למשל, במסגרת בחינות הבגרות התלמידים נבחנים במקצועות גמרא ותנ"ך, כמקצועות מוגברים, לצד מקצועות החול.

לחברי הקבוצה, בשלב מאוחר יותר, להתחבר לחברה הכלל-ישראלית ולסגל אורח חיים יצרני.

את ההייררכיה של ישיבות אלה בקרב חברי הקבוצה, ואת המבנה המיוחד של תוכני הלימוד בישיבה התיכונית החרדית, היטיבה לתאר אחת המרואיינות:

אחרי "היישוב" קמו עוד ישיבות. בגלל המספרים שהתרחבו, קמו "מערבא", "נהורא", "נהרדעא". זה בסדר יורד של מסוגלות ללמוד או רמה, אבל התרחבו האופציות. זה בחיים לא יהיה דומה למי שסיים ישיבה קטנה או תיכון דתי [...] זה מין מיקס מיוחד כזה שנותן ערך רב ללימוד תורה אבל גם מקדש לימודים עיוניים עם מבט לעתיד יצרני מבחינה כלכלית.

ישיבת הדגל של הישיבות החרדיות התיכוניות היא ישיבת "היישוב החדש" בתל אביב. היא המוסד הוותיק ביותר ופורץ הדרך בעיצוב מנגנון לימודי ייחודי בתוך החברה החרדית. ישיבה זו הקפידה כל שנות קיומה על משמעת קפדנית ביותר ועל חתירה בלתי מתפשרת למצוינות, הן בלימודי הקודש הן בלימודי החול. במרוצת השנים זכו בוגריה להילה ייחודית ואליטיסטית, והגיעו להישגים נאים בכל שדרות החברה הישראלית. כך מתארים אחדים מבוגרי הישיבה את ראש הישיבה והרוח החיה בה שנים רבות, הרב יהודה (יידל) קולודצקי:

הרבה שהתחנכו שם לא אוהבים את "היישוב" – זה מוסד שבו נותנים לך את החיים בפרצוף, אין רחמים, אתה נכשלת, אתה חוטף. אחד הדברים שלמדתי מהרב קולודצקי שהייתה לו גאווה יחידה. הוא חי בעולם החרדי ועשה דבר מאוד יוצא דופן ופתח ישיבה תיכונית. לא רק שהוא עשה את זה, הוא לא עשה זאת לפליטים תיכוניסטים נחשלים, הוא הרים את הדגל. הבוגרים שלנו היו לעורכי דין מפורסמים, שופטים, ראשי ישיבות.

על הלומד ב"יישוב" מקובל לומר שהוא "יישובניק", סוג של חרדי מכיוון כזה או אחר, שלמד בישיבה תיכונית. אמנם כזו ששמה דגש על לימודים תורניים שהם ברמה מאוד גבוהה, אבל

עדיין עושים בגרות [...] אם תשאלי את הליבה, יגידו לך שזה לא החרדי הקלסי. אבל אני "יישובניק". הייתי ב"יישוב" ואנחנו מגדירים את עצמנו כחרדים [...] מהמחזור שלי מתוך חמישים שסיימו, חמישה הלכו להסדר, אחד הלך לצבא והשאר לשיבות שחורות-גבוהות. זה גם מה שאני עשיתי. הבית של ההורים שלי הוא גם חרדי, אבל ההורים שלי היו מאוד ליברלים והבית היה בית מאוד אקדמי. נתנו אצלנו חשיבות מאוד גבוהה ללימודים, ציונים וכו'.

ה"יישוב" הוא "כור ההיתוך" שלי. ה"יישוב" זה כמו בצבא שחיללים היו שלוש שנים והם חברים לכל החיים. זה מסלול לא פשוט שדורש ומחנך למצליחנות. בשבת בר מצווה האחרונה הזמנתי שלושה חברים מהקהילה ועוד שולחן שלם של חברים מ"היישוב", שאמנם אני לא בקשר יום-יומי אתם, אבל הקשר נשאר.

בכמה שיחות על אודות המסלול החינוכי, עלתה ההתלבטות בסוגיית הבחירה בישיבה תיכונית חרדית לעומת לימודים בישיבה חרדית רגילה. באחד המקרים העלה המרואיין הרהורים באשר לבחירתו ללמוד בישיבה רגילה בגיל התיכון, ולא בישיבה חרדית תיכונית, ובכך לוותר בעצם על כניסה חלקה לאוניברסיטה. בשיחתנו הדגיש כי את ילדיו יכוון לחינוך משולב:

בתור ילד ההסתכלות שלי הייתה שנמאס לי מלימודים, באותה שנה היה מרד של תלמידים ב"יישוב", לרב שם קראנו "כלא דצקי". חבר קרוב שלי אמר לי "בוא נלך לישיבת 'עטרת ישראל' בירושלים ויהיה כיף חיים". לאבא שלי היה הקו שתבחר לעצמך מה שטוב לך [...] היום בתור מבוגר אני חושב שהוא היה צריך יותר לכוון אותי, אני קצת מצטער בדיעבד שלא למדתי ב"יישוב". את הבן שלי אני כבר אדאג לשלוח לחינוך משולב. אפילו שהיום בגילי מוותרים לי על בגרות, אבל נקודת ההתחלה לחיים יצרניים מיישיבה תיכונית עם בגרות, היא אחרת.

משלושת שלבי החינוך העיקריים, היסודי, התיכוני והעל־תיכוני, החשוב ביותר הוא שלב החינוך התיכוני. התלמידים רוכשים בו כלי חיוני מאוד לקריירה מקצועית: תעודת הבגרות. ואמנם זהו השלב היחיד שיש בו מסגרת ייעודית מיוחדת לחרדיות המודרנית. כאמור, מסגרת זו הולכת ומתפתחת בשנים האחרונות, עם גידול הדרישה לה.

לאחר סיום מסלול הלימודים בישיבה התיכונית החרדית, רוב התלמידים פונים ללימודים בישיבות גבוהות ("ישיבות גדולות") חרדיות, אף אם מעט מודרניות יותר, ועל כך נרחיב להלן.

ג. בתי ספר על־יסודיים לבנות

אף לבנות מעמד הביניים החרדי, בשלב החינוך העל־יסודי, ניתן למצוא מוסדות בעלי אופי חרדי, שהתלמידות לומדות בהם לקראת בחינות הבגרות. מרבית המוסדות התיכוניים לבנות חרדיות, לעומת זאת, אינם מגישים את חניכותיהם למבחני הבגרות. סמינר "לוסטיג" הוותיק בתל אביב,¹⁴³ והסמינרים "בית שולמית" ו"דופארק" ("בתייה") בירושלים הם דוגמאות למוסדות חינוך המכניסים את חניכותיהם לבחינות הבגרות.

בראיונות העלו הורי הבנות הסתייגויות מהלימודים במוסדות אלה, בעיקר בסמינר "לוסטיג" שאליו שולחים רוב חברי הקבוצה את בנותיהם. ההסתייגות היא ממערכת הערכים שהמוסד מחנך על פיה, ובראשה האידאל להינשא לתלמיד חכם בן תורה, שיפנה לאחר הנישואים ללימודים בכולל. אידאל זה אינו מתיישב עם מערכת הערכים ואורח החיים המאפיינים את חברי הקבוצה, ואף עשוי להוציא את הבת מהשקפת מעמד הביניים החרדית, ולהכניסה, או להחזירה, אל החרדיות הקלסית.

¹⁴³ "לוסטיג" הוא סמינר לבנות תיכון, מכיתה ט ועד יב, וצמודה אליו יחידת "המשך" על־תיכונית. הסמינר ותיק מאוד, ופעמים מתחנכות בו בנות דור שני לבית הספר. בשונה מבתי הספר החרדיים, התיכון מקפיד על לימודי בגרות, ובשלב המשך הבנות לומדות מקצועות כגון ראיית חשבון ומדעי המחשב. בדומה לתהליך הרוחני בישיבת "היישוב החדש", בית הספר מחנך את תלמידותיו לערכים חרדיים קלסיים ומעודד את הבנות לשלוח את בעליהן ללמוד בכולל.

החינוך לנישואים עם בן תורה, שימשיך את לימודיו בכולל שנים רבות, מעלה אצל ההורים חששות מספר: **בהיבט הכלכלי** – התמודדות של הבת עם ירידה ברמת החיים, והצורך של ההורים לתמוך לאורך זמן בתא המשפחתי החדש. **בהיבט ההשכלה** – התנגשות בין בחורה בעלת השכלה רחבה ברמה גבוהה, שפעמים רבות אף באה מבית עובד ויצרני, לבין בחור ישיבה שנותר בד' אמותיה של הישיבה. **בהיבט הערכי השקפתי** – הבית מחנך לערכים שונים מאלה שבית הספר מקדש. כיצד תתמודד הבת עם שני "קולות" ערכיים אלה, של הבית ושל בית הספר?

כך תיארה אחת המרואיינות את מערך החששות לנוכח האידיאל שבית הספר מטיף לו:

יש שיטה ב"לוסטיג" לשטוף את המוח על בעל ככולל שישב וילמד וזה המוטו העילאי שמתחילים להחריר מכיתה יא-יב. וכאן יש קונפליקט: מצד אחד יש מוטיבציה גבוהה להצלחה ולהשכלה כדי שהיא תוכל לפרנס והוא יוכל לשבת וללמוד. ואז עולה השאלה אם התלמיד-חכם יוכל לספק אותה מבחינה אינטלקטואלית? האם היא תסתדר להיות מפרנסת יחידה? ומה אנחנו ההורים נעשה בשעת האמת, נתמוך? כנראה שכן.

סוגיית החזרה לחרדיות הקלסית בגלל החינוך בבית הספר, עלתה בסיפורה של אחת המרואיינות:

הבעיה ב"לוסטיג" שהבתים השולחים הם המודל הזה (מעמד ביניים חרדי), אבל בית הספר מחנך לשיטה הכי ליטאית. זה די מתנגש. אבא שלי תמיד מזכיר לי איך שרתי בבית הספר "בן תורה מה שיהיה יהיה". אבא שלי לימד אותי שזה לא נכון. ההורים מצפים שזה יהיה בסופו של יום שביל האמצע [...] אבל ב"לוסטיג" המון "נשרפות". בכיתה שלי, למשל, בנות שהגיעו מבתי ממש מודרניים, טלוויזיה וכזה, היום אין להן [...] מהכיתה שלי ב"לוסטיג" [...] רובן "נשרפו".

אחת הדילמות הקשות היא לחיות עם כפל המסרים: המסר של הבית והמסר של המוסד. אחת המרואיינות אף טענה שיש פה מירת מה של צביעות, אך זו נובעת בעיקר מהיעדר מוסדות מתאימים:

אני לא יודעת מה יהיה עם הבנות שלי. אחת עכשיו לומדת שם ואחת בת תשע. אני מנסה לקעקע לה החוצה את ה"בן תורה, מה שיהיה יהיה" [...] אבל אני לא רוצה לקעקע את כל מה שבית הספר מלמד. אני יודעת שיש כאן סתירה [...] פה במידה מסוימת נכנסת צביעות שלנו ההורים, כי אז למה שלחתי אותה ל"לוסטיג"? אי-אפשר לומר להם "לזה תקשיבו ולזה לא", כמו שיום אחד היא תגיד "אז גם שבת לא שומרים". איפה עובר הקו במה לשמור ומה לא, מה לשמוע ומה לא? אני מקווה שאם יבואו עוד ממשפחה בסגנון שלנו, בית רציני שלמדו בשיבה ויש אקדמיה, אני משערת שגם הילדים ירצו ללכת בדרך ההורים [...]. ואז יפתחו מוסדות ברוח הקבוצה שלנו.

סוגיית חינוך על פי ערכי הבית עלתה גם בשיחתנו עם מרואיין שטען שהבית מחנך לרוח אחרת מזו שבית הספר משרה:

הבת לומדת ב"לוסטיג" שזה המקבילה של "היישוב". האמת, אני קצת חושש שבסופו של התהליך בבית הספר היא תרצה להתחתן עם אברך. כן, הייתי מעדיף שהיא תתחתן עם מישהו שילמד כמוני, כמה זמן אחרי החתונה ואז ילך לעבוד. האם הבית שלנו נותן רוח נגדית למה ש"לוסטיג" מחנך? לא יודע אם רוח נגדית. אבל יכול להיות שהבית יוביל רוח אחרת.

מרואיין נוסף הדגיש את החשש מבחירת בתו באברך כולל ומן הצורך לפרנסה בעתיד. הוא עמד על חוסר האונים לנוכח המחסור במוסדות חינוך ברוח הקבוצה וערכיה:

ב"לוסטיג" הדגש הוא לימודים, הכול לימודים ולימודים. מה שמפחיד אותי זה הסיפור של אחותי הגדולה שלמדה ב"לוסטיג" ובתקופת השידוכים היא הגיעה לאבא שלי ואמרה שהיא רוצה אברך. אבא שלי חטף את חום חיינו כי הוא הכיר את הסחורה שלו שהיא לא מסוגלת לחיות עם אברך, שזה אומר "לחם ולֶבֶן" בלבד. בשלב מסוים היא התאזנה, עוד לפני השידוך [...] זה מטריד אותנו אבל אנחנו בבית מדברים הרבה על הנושא ואם היא תחליט בסוף שזה מה שהיא רוצה, אז בסדר. זאת גם תהיה הבעיה שלה. אני לא אתחייב לפרנס, זאת היא שתצא. אבל אני אחפור לה לאט, לאט לכיוון הערכים והמבנה המשפחתי שאני חושב שהוא נכון [...] וגם אין לי הרבה ברורות, אין לי מבחר של מוסדות חינוך.

מנגד הציג לפנינו אחד המרואיינים דעה אחרת:

אני חושב שהחינוך מגיע מהבית ולא ממוסדות החינוך, ומהמציאות שאני מכיר, ואני מכיר הרבה, הבנות של "לוסטיג" בדרך כלל לא מפרנסות תלמיד חכם בסופו של דבר. זה נכון שבית הספר מחנך לאידאל החרדי הליטאי. לא מפריע לי שיחנכו אותה לזה. ואם זאת תהיה הבחירה שלה בסוף, שתחיה עם הבחירה שלה.

בסיום הלימודים התיכוניים הבנות ממשיכות בדרך כלל ללימודים על-תיכוניים במגמת ה"המשך" של סמינר "לוסטיג" עצמו, או במוסדות אקדמיים.¹⁴⁴ כיום, עם פריחתם של המוסדות האקדמיים והמקצועיים החרדיים, המאפשרים לימודים נפרדים לגברים ולנשים, בנות רבות ממשיכות ללימודי משפטים, מנהל עסקים, חשבונאות, עבודה סוציאלית ועוד, בקמפוסים חרדיים רבים הפזורים ברחבי הארץ.

144 הבנות החרדיות, ובהן אף חברות מעמד הביניים החרדי, אינן משרתות שירות לאומי, וכמובן אינן מתגייסות לצבא.

לרוב, במהלך הלימודים העל-יסודיים, או מיד לאחריהם, הבנות מתחתנות, בשנות העשרים המוקדמות לחייהן, ובבסיס התאמת השידוך עומדת ההשקפה הרוחנית של בני הזוג.

ד. הישיבות הגבוהות

בשלב החינוך השלישי, לאחר לימודי הבגרות בישיבות, שוב ניכר מחסור במוסדות חינוך מתאימים, בעיקר בחינוך הבנים. עם סיום הישיבה התיכונית החרדית, הבחורים המחזיקים בתעודת בגרות נדרשים לעבור לשלב הבא בחייהם. בשלב זה, הנוער החילוני מתגייס לצה"ל, הנוער הדתי-לאומי הולך רובו ככולו לישיבות הסדר או למכינות קדם-צבאיות, המשלבות לימודים תורניים גבוהים עם שירות צבאי, והנוער החרדי פונה ללימודים בישיבות הגבוהות הקדושות ("ישיבה גדולה"), הנהנות מהסדר "תורת-אומנותו" המעניק דיכוי של השירות הצבאי.

בהיעדר מוסדות שימשיכו את הקו החינוכי החרדי-מודרני, בשלב זה הנערים נדרשים להשתלב, עד נישואיהם, בישיבה גדולה. ואכן, מרבית הבחורים פונים ללמוד בישיבות גבוהות כגון ישיבת "חברון", "עטרת ישראל" ו"איתרי". לישיבות אלה השקפה חרדית קלסית, ונלמדים בהן לימודי קודש בלבד, ואולם ניתן לזהות בהן התנהגות מודרנית מעט. כך למשל, הן מאפשרות לתלמידיהן להוציא רישיונות נהיגה ולהחזיק טלפון נייד (כשר). על הקושי במעבר לישיבות הקדושות עמדו חלק מן המרואיינים:

הישיבות הקדושות נרתעות מלקבל את החברה האלה מ"היישוב", כי הם נותנים בזה לגיטימציה. לכן עושים סינון מאוד רציני ולוקחים שניים מכל מקום, את הטובים ביותר וזה גם אם יש לך חמישה טובים. "חברון" לא תקבל יותר משניים מ"נהורא" או יותר מארבעה מ"היישוב" כדי שלא יגידו אחר כך שהטובים ב"חברון" הגיעו מישיבות תיכוניות.

בסופו של דבר ה"יישובניקים" מאוד נחשבים למרות שיודעים שהם לא יהיו גדולי הדור הבא, אבל הם מאוד אינטלקטואלים ונחשבים. בישיבות "חברון", "עטרת" וכאלה מגבילים את מספר

התיכונים שמימם שמקבלים בכל מחזור. הסיבה שאני רואה, מדובר בחבר'ה יראי שמים שקמים לתפילות בזמן, יודעים ללמוד, נראים חרדים וגם יש להם בכיס תעודת בגרות וזה סתירה לחבר'ה שבאים משיבות קטנות ואנטיתזה, ויכול לעורר קנאה. ולכן אפשר להסתכל בעין עקומה. המבחן הוא בשידוכים, ואז פתאום שאומרים הוא גם יודע ללמוד, אבל גם יש לו אקסטרא בכיס עוד משהו שאם יום אחד [...] יש פה קונפליקט מובנה בחברה החרדית.

האם ההצטרפות לשיבות הגבוהות, לאחר סיום המסלול בשיבה התיכונית החרדית, היא אילוץ הנובע מהיעדר מוסדות מתאימים, או שמא זו ההשקפה מלכתחילה, שראוי לשלוח את הנער לשנים מספר לפני נישואיו, לשיבה קדושה שבה הוא יוכל לצלול בהוויותיהם של אביו ורבא ולטעום מן הרוח התורנית, בלא הפרעה של לימודי חול? מן הראיונות עלה כי שליחת הנער לשיבה קדושה נעשית מלכתחילה ולא בדיעבד. כך הסביר אחד המרואיינים את בחירותו ללכת לשיבה קדושה על אף הבית הליברלי שממנו הגיע:

הסיבה שהגעתי לשיבה לא הייתה כדי לסמן "וי" על החרדי. הבית שלי היה סופג הכול. גם אם הייתי אומר שאני הולך ל"כרם ביבנה" שיש שם כיפות עור אמריקאיות, זה היה עובר בלי בעיה. לא היה לי צורך בשביל הבית לסמן את זה. עניין אותי המסלול הזה, רציתי לראות את העולם החרדי אולי בגלל שלא גדלתי ממש בתוכו. שם נחשפתי לעולם החרדי הקלסי והייתי די שונה.

מרואיין אחר הדגיש את הצורך הפנימי "לחוש" את העולם החרדי מבפנים מצד אחד ומנגד גם את הצורך והרצון ללכת בתלם ולהישאר בתוך המסגרת החברתית:

הלכתי לשיבה קדושה כמו "חברון" וכאלה. כי "אידישקייט" מאוד חשוב לי [...] גם לחוש חרדיות וגם ללכת בתלם.

בריאיון נוסף הסבירה אחת המרואיינות שהבחירה לשלוח את ילדיה לישיבות קדושות נבעה הן מהמקום ומהצורך להישאר ב"זרם המרכזי", תחת כותרת החרדיות, הן מהרצון לנצל חלון זמן קצר יחסית שבו היא יכולה לתת להם את החיבור המלא לעולם החרדי ולערכיו:

יש פה הרבה פרמטרים מאיימים שקשורים לרצון ללכת בתלם, בעיקר בכל הנוגע לסוגיית השידוכים. אבל מלבד זאת אנחנו רוצים לתת לילדים את המקסימום כדי שיבנו חיי תורה. אחר כך אין אופציה לתת גם את הכלים ללמוד תורה וגם כלים לעולם עצמו. זה זמן קצר מאוד, שנתיים-שלוש עד החתונה. ונכון, גם מצפים מהם שלאחר הנישואין לפחות בתחילה, שנה שנתיים, ללמדו תורה בשביל הבית היהודי שלהם ואחר כך כולם יוצאים החוצה [...] שולחים לישיבות הקדושות כי רוצים שהילד בגיל הזה ילמד רק תורה כדי שיקים בית ערכי.

לו הוקמו מוסדות המשך לישיבות החרדיות התיכוניות, האם בוגרי הישיבות החרדיות־תיכוניות היו פונים ללימודים בהם? לא מן הנמנע שהתשובה לשאלה זו תיקבע לפי החינוך שזכה לו אב המשפחה בשנות נעוריו, ואם זכה לחינוך בישיבה – לפי האופן שבו הושפע מן החוויה של הלימוד בה. כך או כך, נראה שרבים ימשיכו אל המסלול הקלסי, בישיבות הגבוהות, עד נישואיהם. נוהג זה קיים גם בקהילות החרדיות בחו"ל. עם סיום הלימודים התיכוניים, רבים פונים ללימודים לתקופה קצובה בישיבה גבוהה בישראל או בחו"ל.

משלושת שלבי החינוך: היסודי, התיכוני והעל־תיכוני, נראה שיש מוסדות רלוונטיים רק לשלב הביניים – התיכוני. כאמור, זהו אף השלב החשוב ביותר, שבו התלמידים רוכשים השכלה וכלים שיהיו להם לעזר בעתיד ברכישת מקצוע ובשוק העבודה. מאידך גיסא, הואיל ואין מוסדות ייחודיים לציבור החרדי מודרני על פני הציר החינוכי כולו, ותלמידי הישיבות החרדיות התיכוניות מופנים אל הישיבות הקדושות, ובנות המוסדות מופנות לנישואים עם תלמידי־חכם, אין כאן מסגרת בת־קיימא להשקפתם.

3.1.1.2. מוסד השידוכים

מנגנון השידוכים בקרב מעמד הביניים החרדי אף הוא כמעט זהה למנגנון השידוכים החרדי.¹⁴⁵ בתהליך מציאת השידוך לילדים, עובר על ההורים תהליך דומה לתהליך המתרחש בחברה הליטאית הקלסית. הבנות נכנסות למעגל השידוכים בזמן הלימודים בסמינר, בטווח הגילאים 19-20, ואילו הבנים הלומדים בישיבות הקדושות מתחילים את התהליך מעט מאוחר יותר, בטווח גילאים זהה לחבריהם המשתייכים לחרדיות הליטאית הקלסית. השידוך עשוי להיערך על ידי שדכנים מקצועיים, על ידי בן משפחה, שכנים או חברים. כמו בציבור החרדי הקלסי, ההורים בורקים לפני השידוך את השקפת העולם של משפחת המשוך ושלו עצמו ואת הרקע המשפחתי, ומחשיבים את אילן היוחסין, ההשתייכות החוגית, המוצא והמצב הכספי. בדיקות בריאות בוחנות חוסר התאמה גנטי. בדרך כלל נטיית ההורים תהיה לשדך את ילדיהם עם בני משפחות הבאות מרקע שמרני דומה.

את תהליך השידוכים הקלסי תיארו שני מרואיינים, בהדגישם שאמנם התהליך דומה מאוד לתהליך המקובל בחברה החרדית הקלסית – גיל הנישואים, מספר הפגישות, דמותו של השדכן, אך בסופו של התהליך הבחירה הרווחת היא שידוך לבת זוג או לבן זוג המגיעים מרקע מודרני ופתוח:

לא נפגשתי הרבה, זאת הבחורה השלישית שהכרתי. הכרנו בצורה הקלסית של כמה פגישות וחתונה. היא באה מבית של אנשים עובדים. הם חרדים אבל עם פחות שורשים חרדיים קלסיים. שדכנית שהציעה כל מיני שמות, הגיעה לבית, לא לישיבה. אני חושב שאני הבאתי אג'נדה יותר חרדית, אבל לא משהו [...] היא הייתה בת 19, למדה ב"לוסטיג".

145 על תהליך השידוכים בחברה החרדית-ליטאית ובחברה החסידית ניתן לקרוא בהרחבה בספרו של אמנון לוי, *החרדים*, ירושלים: כתר, 1990, עמ' 104-119. ראו גם יעקב ויזנר, "דור ישרים": ייעוץ גנטי בקהילה החרדית מפרספקטיבה סוציולוגית, עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון, 2007; Mendell Lewittes, *Jewish Marriage*; 2007; *Rabbinic Law, Legend, and Custom*, London: Jason Aronson, 1994

הייתי בן 22.5 והרגשתי לחץ בישיבה, זה שכולם התחתנו זה השפיע. ידעתי מראש שאני מכוון את עצמי לאוכלוסייה מסוימת בציבור החרדי [...] נפגשנו בערך שבע פגישות. אנחנו מגיעים בגדול מאותו סדר יום – בית פתוח.

נושא השידוך הודגש על ידי שלושה מרואיינים נוספים שדיברו על הבחירה בבית בעל השקפה דומה לבית החרדי שממנו הגיעו (בית חרדי מודרני), וכל זאת בתהליך שידוכים חרדי קלסי:

את מי בחרתי בסוף? [...] אבא שלה עובד, ובתור בחור ישיבה הוא עבד, אחים שלה למדו בישיבות קדושות אבל כולם, אבל כולם עובדים היום [...] מבחינת השקפות, הגענו עם דעות די דומות. זה היה בהסכמה שאני אצא לעבוד. זה חלק ממה שבודקים, מה האבא עושה, רוצים לראות את הזרם של המשפחה. אם היא הייתה ממשפחה של אברכים, לא הייתי שומע על זה.

הייתי בן 21 וחצי, אשתי גם. היא בדיוק סיימה את "לוסטיג" [...] אשתי גדלה בבית דומה לשלי. בית פתוח עם טלוויזיה, כך שאנחנו באים ממושגים דומים, שזה מאוד נוח.

הבת שלי, אני מקווה שהיא תמצא בחור מהזרם שלנו. מודרני שחי ככה מגיל אפס. [...] קשה לי לראות את הבת שלי מתחתנת עם אברך כולל, או עם חסיד ויז'ניץ אני לא רואה אותה.

בשלב השידוכים, שבו הצעירים המשתדכים קובעים את אורח חייהם לעתיד, מתחדד הדיסוננס, שעמדנו עליו לעיל, בין המסרים המועברים במערכת החינוך החרדית שצעירי הקבוצה לומדים בה, בין בישיבות הקדושות ובין בסמינרים לבנות, לבין השקפת הבית שצעירים אלה מגיעים ממנו. הם נדרשים להכריע אם ברצונם להקים בית חרדי לפי רוח המוסד שבו הם מתחנכים, או אולי להמשיך את ההשקפה שספגו בבית הוריהם. את הדילמה שבין שני המסלולים היטיב לתאר אחד המרואיינים:

שאלת הזהות שלי הייתה כבר מבושלת, גם אם לא עיצבתי אותה סופית. אבל אשתי הגיעה מהמסלול הרגיל של "לוסטיג" שמבחינתם הצלחה זה נישואין לאברך משי שיושב ולומד כל היום. אני הצהרתי מה אני הולך להיות, היה לה קשה עם זה, אבל הסברתי לה שקשה לה עם זה רק בגלל שהיא מושפעת חברתית וקשה להסביר את זה בפגישות וזה לקח לא מעט פגישות וקצת לחץ מאימא שלה. אני גדלתי ככה ולא חשבתי שזה לא בסדר לצאת לעבוד, אבל הייתי צריך "לשחק את המשחק" של "תלמיד חכם" ו"בן תורה יהיה מה שיהיה". עד היום אני צוחק עליה שסובכו לה את הראש שם ב"לוסטיג".

דיסוננס זה עלה גם בשיחה עם אחד המרואיינים שסיפר שהוריו ביקשו ממנו להסתיר בזמן תהליך השידוך את שאיפתו לצאת וללמוד באוניברסיטה לאחר הנישואים, ולא להישאר תחת אוהלה של תורה:

אף פעם לא הסתרתי שאני אלך לאוניברסיטה אחר כך. ההורים שלי חשבו שלא צריך לספר על הדבר הזה – לא בישיבה ולא בפגישות עם הבחורות. אחרי זה תרצה, תלך [...] אבל אני לא הסתרתי את משנתי.

ואילו אחר סיפר:

אני אמרתי שאלך לכולל אחרי הנישואין אבל בתנאי שאני לא יושב ומחמם שם את הכיסא. ירד לי שידוך על המשפט הזה. כי הרב שלה אמר שאם אני לא מתחייב, זה לא שווה. אמרתי שיכול להיות שזה לא שווה, אבל אני לא יכול להתחייב על מה שאולי לא אעמוד בו. לא הסכמתי להתחייב בשידוכים על כך שאהיה תלמיד חכם.

חלק מחברי הקבוצה נישאים לבני משפחות שמקורן בחו"ל (משפחות "חוצניקיות"), בעיקר מבריטניה, בלגיה וארצות הברית. החיבור למשפחות

אלה הוא חיבור טבעי, שכן למעמד הביניים החרדי הישראלי מאפיינים דומים לחרדיות בארצות הברית ובמערב אירופה, והוא אף מושפע ממנה.¹⁴⁶ כך תיאר זאת, למשל, אחד המרואיינים:

אשתי היא הבחורה השנייה שיצאתי אתה [...] החוצניקיות יש להן הרבה יותר דרישה לזה שהבחור ירצה את זה – ללמוד ולעבוד.

בעניין השידוך לילדיהם העלו המרואיינים גם את הסוגיה העדתית. כמקובל בקרב הציבור החרדי הקלסי, גם בקבוצה זו מצדדים בהפרדה עדתית בקשרי נישואים. המרואיינים העידו על קושי העולה מעצם הרעיון לחתן את ילדיהם עם בני משפחות ממוצא מזרחי. כך סיפרו שני מרואיינים בנוגע לשאלת שידוך בנם לבת משפחה ממוצא מזרחי:

לצערי גם אני חולה בזה. לא רואה את עצמי מחתנת ילד עם ספרדי, אני חושבת שזה קשה מבחינה מנטלית. אני התחתנתי עם בחור מבית כמוני, פא"ניק, והיה קשה, אז למה להוסיף לזה קשיים של פסח שוונה, נוסח תפילה שוונה ועוד. האליטיסטיות חדרה בי. יש בזה הרבה אמת של מנהגים בבית שזה עולם אחר. בבית דתי יש למנהגים מקום מאוד נכבד, למשפחתיות, לתפילות, לאוכל, לקהילתיות. פתאום לאכול בפסח "שרויה" ואורז? יש סיכוי שהבן שלי יתחתן עם תימנייה? לא. אני חושב שלא. התחנכתי ב"יישוב" [...] אבל התפיסה שם מאוד כמו בישיבות הקדושות האליטיסטיות.

הדמיון בין החרדיות הקלסית ובין מעמד הביניים החרדי מתחדד במוסד השידוכים, שמנוהל באותה הדרך ועל פי אותם קני מידה. מלבד השוני בהשקפה שבין הקבוצות, המשפיע על בחירת בן הזוג, מנגנוני השידוך זהים. בציבור הדתי-לאומי, לעומת זאת, אופן בחירת בן הזוג או בת הזוג מתנהל אחרת לחלוטין.

146 ראו על כך להלן בהמשך הפרק.

3.1.1.3. שירות בצבא

עוד לפני היציאה לשוק העבודה, הגברים חברי הקבוצה נדרשים למצוא פתרון לנושא השירות הצבאי. "סיפור חייהם" של המרואיינים במחקר זה מבהיר את הסוגיה.

חלק מחברי הקבוצה משרתים בצה"ל באחד המסלולים הייחודיים המותאמים לבוגרי הישיבות החרדיות: מורים-חיילים, "שלב ב" או פרויקט שח"ר (שירות חרדים) המיושם בכמה מיחידות צה"ל. אחרים פונים לשירות האזרחי. במועד איסוף הנתונים למחקר זה היו המרואיינים באמצע שנות השלושים לחייהם. לפיכך המסלול הצבאי הפתוח לפנייהם היה שירות מקוצר במסגרת "שלב ב" או שירות כמורה-חייל. עם זאת, חלק מחברי הקבוצה לא גויס מעולם לצה"ל, משלל סיבות סובייקטיביות.

במסלול החיים שתיארו המרואיינים, מיד לאחר הנישואים מקובל לשבת בכולל בין שנה לשנתיים, ולאחר מכן לצאת ללימודים גבוהים. הגיוס לצבא מתואר כהכרח, נטול אידאולוגיה או תפיסת תרומה למדינה, ומבוסס על אינטרס ברור למצוא "פתרון" לסוגיית הצבא כדי להיכנס למערכת ההשכלה הגבוהה ושוק העבודה שבעקבותיה.

את תפיסת סוגיית הצבא כנושא שיש למצוא לו פתרון ולסיימו בד בבד עם מהלך החיים הרגיל כדי להמשיך הלאה ללימודים ולקריירה מוצלחת מבטאים היטב שניים מהמרואיינים:

אחרי שנה בכולל, התגייסתי בגיל 22 וחצי לשלב ב שזה שנתיים [...] כך שזה חצי יום בצבא ובחצי השני של היום התחלתי ללמוד. הצבא אצלי היה רק כדי לסמן "וי". הגעתי לצבא כדי שאני אוכל ללמוד באקדמיה. סיימתי מדעי המחשב ובאותה תקופה סיימתי גם את השירות הצבאי.

עשיתי צבא אבל בשלב יותר מאוחר. הייתי מורה-חייל. בזמנו זה היה השטנץ. היום יש יותר אפשרויות. מבחינה מקצועית. הייתי מורה חייל בחינוך עצמאי. התגייסתי כדי לפתור את נושא הצבא.

בתקופה האחרונה נראה שיש עלייה תלולה במספר המצטרפים לשירות הצבאי או האזרחי. מסלולי הגיוס לחרדים הפכו לאטרקטיביים יותר בשני היבטים מרכזיים: מסלולי הגיוס מתואמים לצורכי הציבור החרדי. כך למשל, מוקמות יחידות שגברים בלבד משרתים בהן; לחיילים ניתן זמן יומי ללימוד תורה ולשלוש תפילות במניין, ואף נערכים ימי עיון תורניים; המזון מוגש בהכשרים מהודרים; ניכרת הבנה כללית של הצרכים הרוחניים והגשמיים של המגזר החרדי. ההיבט השני – חלק ממסלולי הגיוס מקנים למתגייסים מקצוע של ממש, העשוי להיות מנוף מקצועי לתקופת האזרחות. כך למשל, במסלול "שח"ר כחול", שחיל האוויר מיישם, החיילים מוכשרים במקצועות האלקטרוניקה, החשמל, הלוגיסטיקה ועוד.

השירות האזרחי, שהחל את פעולתו בעשור האחרון, אף הוא מסלול רלוונטי המאפשר את יציאתם של החרדים לעבודה. במסגרת זו, הפרוסה על פני שנה או שנתיים לפי אינטנסיביות השירות, מתאפשר למתנדבים לשרת במגוון תחומים, ולקבל מלגה משמעותית, ובמהלך השירות הם רשאים ללמוד מקצוע או להשתלב בשוק העבודה. רבים מן החרדים המתנדבים לשירות האזרחי, מבצעים זאת אגב לימודים אקדמיים או עבודה נוספת.

ברוח שהוגש לכנסת בראשית שנת 2011 על ידי הצוות לבחינת יישום חוק טל, הופיע הלוח שלהלן:¹⁴⁷

147 לקוח מתוך דוח הצוות לבחינת יישום "חוק טל" בראשות חבר הכנסת יוחנן פלסנר, ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 2011: <http://tinyurl.com/cy7cawv>. נתוני הגיוס המדויקים לשנת 2010 הם 2,109 חרדים שהתגייסו לצבא או לשירות אזרחי, ו-2,372 בשנת 2011, כפי שנמסרו למחברים מצה"ל ומהשירות האזרחי. ראו גם אוריאה אלמסי, יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל), ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2012: www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03076.pdf.

לוח 1: נתוני הצטרפות חרדים לשירות צבאי או אזרחי, 2010*

תמונת מצב – נתוני הצטרפות חרדים לשירות צבאי או אזרחי בשנת 2010 (כ-7,000 – מחזור החרדים ילידי 1992)			
סה"כ	גיל 22 ומעלה (שח"ר ושירות אזרחי)	גיל 18-21 (שירות צבאי)	
מספר חרדים משרתים חדשים בשנת 2010	כ-500 חרדים התגייסו בשנה האחרונה למסלולי השח"ר; כ-1,000 חרדים התנדבו בשנה האחרונה לשירות אזרחי	כ-400 חרדים התגייסו בשנה האחרונה לנח"ל החרדי	
כ-1,900 חרדים בשנת 2010 הצטרפו לשירות אזרחי או צבאי			
צפי שיעור המשרתים מכלל המחזור*	כ-7.1% ישרתו במסלולי השח"ר; כ-14.2% יתנדבו לשירות האזרחי	כ-5.7% יתגייסו לשירות צבאי (נח"ל חרדי ואחר)	
כ-12.8% ישרתו בשירות צבאי; כ-27.1% ישרתו בשירות צבאי או אזרחי			

* אם כמות המשרתים החדשים בצבא ובשירות האזרחי תיוותר בהיקף של שנת 2010.

מן הלוח עולה כי כ-1,900 חרדים השתלבו בשנת 2010 בשירות צבאי או אזרחי. אף שמדובר בשיעור נמוך ביחס לכלל האוכלוסייה, זה שיעור תקדימי בקרב האוכלוסייה החרדית, שעד לפני עשור נתוני הגיוס שלה עמדו על מספרים נמוכים בהרבה. חשוב לציין שהאוכלוסייה הליטאית, המהווה את הבסיס הקהילתי למעמד הביניים, היא שמובילה במספר המתנדבים למסלול השירות האזרחי.¹⁴⁸

148 ראו אסף מלחי, מתנדבים חרדים בשירות אזרחי-לאומי, ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2011, עמ' 22.

זו, לדעתנו, אינדיקציה נוספת להתחזקותו של מעמד הביניים החרדי המודרני, המאפשר את שימורה של תרבות חרדית לצד השתלבות ברשות הרבים הכלל-ישראלית.

3.1.1.4. קריירה אקדמית

תהליך האקדמיזציה, המאפיין את מעמד הביניים החרדי, מביא לפיתוח מסלול קריירה ארוך טווח ולעבודה רווחית יחסית להכנסת חברי הקהילה החרדית. ממובחן מבעלי הבתים החרדים, העמלים לפרנסתם, ניתן לומר בדרך ההכללה שבני מעמד הביניים מפתחים "קריירה"¹⁴⁹.

לאחר פתרון סוגיית הצבא, שהוא אחד החסמים העיקריים ליציאה אל שוק העבודה, חברי הקבוצה פונים ללימודים אקדמיים. המקצועות הרווחים בקרב חברי הקבוצה הם מנהל עסקים, מחשבים, משפטים, ראיית חשבון וכלכלה. אצל הבנות ניתן למצוא אף לימודי עבודה סוציאלית, חינוך ועוד. דגש רב ניתן למקצועות ריאליים, המאפשרים השתלבות בשוק העבודה במקצועות מכניסים יחסית. בחירת מסלול הלימודים תתבסס על שני שיקולים מרכזיים:

השיקול הראשון והמרכזי – יכולת ההכנסה מהמקצוע. החרדים המשתלבים באקדמיה אינם מחפשים השכלה כללית, אלא פרנסה, או קריירה מכניסה. בשל כך הבחירה מראש תהיה במקצועות ריאליים המבוקשים בשוק, וזניחת מסלולים הנחשבים "לא מכניסים", בעיקר מתחום מדעי הרוח.

מובא בחשבון גם אורך מסלול ההכשרה. ייזנחו מסלולים המחייבים הכשרה ארוכה מהמקובל במרבית המקצועות הריאליים. כך למשל, רק חרדים אחדים פונים למסלול לימודי הרפואה או הפסיכולוגיה, המחייבים הכשרה של שנים רבות (יש להעיר שמסלולים אלה גם דורשים עמידה בתנאי סף גבוהים, המקשים את ההשתלבות בהם).

השיקול השני – מסגרת הלימודים ותוכנם. בהמשך פרק זה יידון הדמיון האידיאולוגי בין החרדיות הקלסית ובין השקפת מעמד הביניים החרדי בסוגיות העקרונות. בהקשר זה, החרדים המשתלבים באקדמיה יימנעו מלימודים הנוגדים

149 גונן מייחס משמעות מהותית פנים-חרדית לבחירה במונח "עובד" לעומת "מתפרנס". ראו גונן, בין לימוד תורה לפרנסה (לעיל הערה 6), עמ' 11. מובן אפוא שלמונה "קריירה" משמעות רחבה הרבה יותר.

את ההשקפה החרדית הקלסית. כך למשל, במובחן מהציבור הדתי-לאומי, לא ילמדו החרדים באוניברסיטה מקצועות בעלי זיקה יהודית, כגון תלמוד או היסטוריה של עם ישראל. נשמרת ההבחנה בין בית המדרש – שהוא המקור הבלבדי להשקפתם להשתלמות במקצועות קודש, ובין המוסדות להשכלה גבוהה שהם מקור להשתלמות במקצועות חול. רבים מהמצטרפים ללימודים אקדמיים יעדיפו מסגרת חרדית המפרידה בין גברים לנשים. על כן בחירתו של מסלול הלימודים תושפע אף מקיומו של מסלול נפרד, אצל מי שמעדיף זאת.

במקרים מסוימים הבחירה בלימודים באוניברסיטה רגילה, שאין בה תכניות ייעודיות לאוכלוסייה החרדית, נובעת ממחסור במגוון תכניות מותאמות לאוכלוסייה החרדית או מהרצון ללמוד במוסד יוקרתי יותר. כך למשל, מספרים שניים מהמראיינים על ההעדפה של מוסד לימודים דתי:

כשהתחתנו הוא כבר היה באוניברסיטה ולמד משפטים. הוא לא למד בכולל. הוא רצה את הדתי של "בר-אילן" ואת הכולל של "בר-אילן".

ידעתי שאני רוצה חשבונאות ולא היה אז "מכון לב". הלכתי ל"בר-אילן" והייתי זאב בודד שם.

ואילו אחרים סיפרו כי לא העדיפו מוסד בעל אוריינטציה דתית:

יש הבדל בפרסטיז'ה בין לסיים מכללה ללסיים אוניברסיטה ואני יש לי שיגעון כזה מבית בהרבה תחומים, לא ללכת על החיקויים. אם יש בררה, תמיד ללכת למקום האמיתי ו"בר-אילן" באותו זמן הייתה האוניברסיטה השנייה למדעי המחשב.

ממש לא הלכתי ל"בר-אילן" בגלל שמדובר באוניברסיטה דתית. הייתי מעדיף אחרת. את התואר השני עשיתי ב"תל אביב" והיה לי הרבה יותר קל שם. אני מסתדר הרבה יותר טוב עם חילונים מאשר עם מזרחי (דתי-לאומי).

נתוני ההשתלבות של המגזר החרדי באקדמיה מרשימים. מרוח שפרסם בנק ישראל בראשית שנת 2011 עולה שבישראל ישנם כ-5,000 סטודנטים חרדים,

כמחציתם גברים.¹⁵⁰ מדובר בשיעור גדול פי שניים וחצי מהשיעור בשנת 2005, אז עמד מספר הסטודנטים החרדים על 2,000 בלבד. אין כוונתנו לטעון שכל החרדים הלומדים מקצוע אקדמי משתייכים מניה וביה לקבוצת המחקר. חרדים רבים, בעלי השכלה אקדמית, הם חברי מעמד הביניים במבחן הכלכלי, אך הם אינם מאמצים את הנורמות המודרניות הנזכרות. אדרבה, רבים הם בני תורה השומרים על הצביון החרדי הקלסי, ואף על פי כן, מסיבות מגוונות, פונים ללימודים אקדמיים. חיזיון לא נדיר הוא סטודנטים הבאים אל שערי הקמפוס האקדמי במגבעות וחליפות, ובדיוק באותו הלבוש הם עולים אל הדוכן לאחר כמה שנים לקבל את התואר הנכסף. ואולם העלייה התלולה במספר האקדמאים החרדים, ונתוני הגיוס שעליהם הצבענו לעיל, עשויים לעבות את מעמד הביניים החרדי המודרני.

3.1.1.5. תעסוקה

לאחר סיום הלימודים האקדמיים, חברי הקבוצה יוצאים לשוק העבודה. יציאתם לשוק נעשית בדרך כלל בגיל צעיר יחסית, בשל נישואיהם ותחילת מסלול החיים האזרחי מוקדם יותר ביחס לכלל האוכלוסייה.

מאפייני תעסוקתי חשוב אצל חברי הקבוצה הוא העירוב החברתי. במובחן מבעלי הבתים החרדים, שמהם עובדים בתוך הקהילה החרדית, ומהם – בעבודות שאינן מזמנות מגע תרבותי קבוע עם האוכלוסייה החילונית, מרבית המקצועות שחברי מעמד הביניים עובדים בהם, מזמנים ישיבה במשרדים והתערות בציבור שבדרך כלל איננו דתי. החרדי המודרני נחשף יום-יום לתרבות חילונית: שיחות חולין, אירועים משרדיים וכיוצא באלה, חשיפה המחייבת התמצאות בסיסית בסדר היום ובמערכת הערכים החילונית, הזרה לאוכלוסייה החרדית הקלסית.

בראיונות עלו לא אחת התחושה והמשמעות של עבודה במקום עבודה חילוני.¹⁵¹ כך סיפר אחד המרואיינים על הקושי שבכניסה לעבודה במקום

150 דוח בנק ישראל (לעיל הערה 119).

151 בדצמבר 2010 פרסם יחיאל פליישמן מאמר באתר האינטרנט של "ידיעות אחרונות", ובו הוא מתאר בהומור רב את המתח הכרוך בלחיצת היד להכרות, כיצד עונים על השאלה הנוגעת לשנות לימוד, את האיסור להשתמש במיקרו של המשרד, את עצם

עבודה חילונית, על הצורך לשמש מסביר ומשווק דרך קבע של החברה החרדית, מאפייניה וערכיה:

כשהייתי שכיר עבדתי בחברת ביטוח ובתחילה, כשהגעתי, אנשים הסתייגו ולא ידעו איך לאכול אותי, אבל אחר כך גילו שאפשר לדבר אתי ושאין לי קרניים מתחת לכיפה. בתחילה מכירים רק דרך הטלוויזיה ולה אין דברים טובים להגיד על חרדים. אמרו לי "אתה לא כמו כולם", אמרתי שנכון, אך יש המון כמוני [...] רוב הזמן הרגשתי שאני צריך לשווק ולהסביר את הציבור החרדי.

מרואינת אחרת הדגישה אף היא את תפקיד ההסברה הן ברמת השיח הן ברמת ההתנהלות האישית כמייצגת חברה שלמה, תפקיד המחייב אותה להחמיר עם עצמה אל מול ציבור חילוני:

בעבודה מול חילונים תמיד הייתי דוסית מחמד, המסבירנית. אני לא שותה ולא אוכלת במקומות לא כשרים. אני מייצגת משהו. את העולם החרדי.

מרואינת נוסף הדגיש את הקשיים שבניהול חיים דתיים בתוך משרד חילוני. בשיחתו עמנו הדגיש את הסביבה התרבותית הנבדלת ואת הקושי היום-יומי שחוה:

יש קשיים בעבודה במקום חילוני. קשיים ברמת אוכל, במיוחד. אני מסתדר. הבעיה היא בשר/חלב במטבח. אוכלים כאן חופשי. חמץ בפסח.

היותך מתרבות אחרת וחסר ידע ברכילות המקומית, את ההכרח להקדים לצאת במספר רב של מועדים וחגים בשנה ולהיות הדובר של כל הקהילה החרדית במהלך כל השנה. ראו יחיאל פליישמן, "להיות חרדי במקום עבודה חילוני", *ynet*, 12.2010: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4001015,00.html

מאפיין ראוי לציון הוא הקריירה שנשות מעמד הביניים החרדי מפתחות במקרים רבים. אין מדובר רק בצורך כלכלי המחייב משכורת נוספת, אלא במסלול מתוכנן מראש של מימוש עצמי ופיתוח קריירה עצמאית המבוססת על מקצועיות וטיפוס שלכבי שוק העבודה. כמה מרואיינים תיארו את המקצועות של נשותיהם:

אשתי רואת חשבון. סיימה את הלימודים ב"לוסטג" ועברה ל"בר-אילן", עשתה שם תואר בסוציולוגיה.

ואילו אחר סיפר כי –

אשתי עורכת דין, סיימה משפטים ב"שערי משפט". היום היא בעלת משרה בכירה ומאוד מצליחה.

מרואיין אחר הדגיש בדבריו את הצורך בעזרתו ונשיאתו בנטל הבית עקב המסלול המקצועי התובעני של אשתו:

אשתי מתחילה ברבע לשבע בבוקר, אני מוציא את הילדים. היא עובדת תשע שעות ולפעמים יותר אם צריך, וחוזרת בארבע לילדים [...]. שנינו מחזיקים בקריירות מאוד תובעניות.

במובחן מבעלי הבתים החרדים, העובדים לפרנסתם כהכרח שאין לגנותו, חברי הקבוצה מטפחים כאמור קריירה לפי כללי שוק העבודה המערבי. הם ישקיעו מאמצים ושעות רבות בעבודה ובהשתלמויות רלוונטיות, ובטוויית מערכת קשרים נחוצה, כדי להתקדם בסולם הקריירה, וברומה לכלל החברה הישראלית, היא תעמוד במרכז חייהם. כך הדבר בנוגע לגברים, וכמידה פחותה מעט גם בנוגע לנשות הקבוצה. מאפיין זה הוא בסיס חשוב בהיבט המשפחתי והתרבותי של חבר מעמד הביניים החרדי המודרני.

3.1.2. מאפיינים חיצוניים

סממני הלבוש של חברי הקבוצה "מסגירים" מיד את חרדיותם. הגברים חובשים דרך קבע כיפה שחורה לראשם, והיא אחת מסימני ההיכר החרדיים המובהקים, ובשבתות ובטקסים ילבשו חליפה ומרביתם אף יחבשו מגבעת.¹⁵² החסידים שבהם יימנעו מלהתגלח, אך יטפחו את זקנם. החרדים המודרנים מתרחקים מקוד לבוש הפנאי החילוני, ויימנעו מללבוש בגדים "זרוקים" לפי האופנה המערבית הצעירה. ואולם בה במידה יימנעו חרדים אלה מלהתלבש בימי חול לפי קוד הלבוש המונכרומטי החרדי, של חולצות לבנות ומכנסיים כהים. על שום חולצותיהם הכחולות בדרך כלל, המבליטות את השוני בינם וביני בני התורה הלבושים בשחור-לבן מסורתי אף בימי חול, חברי מעמד הביניים מכונים ברחוב החרדי "הצווארון הכחול".

חברות מעמד הביניים יכסו את ראשן כפאה נוכרית, אף אם ארוכה ומודרנית, ויקפידו על קודי צניעות חרדיים בסיסיים. כך למשל, לא יקפידו הנשים על שרוולים המכסים את המרפקים או על אורך חצאית מעבר לברך, כנדרש בציבור החרדי, אך עם זאת השרוול והחצאית לא יהיו קצרים מדי. בראיונות עם חברי הקבוצה קיבלנו חיזוק למאפיינים החיצוניים שתוארו לעיל. כך תיאר אחד המרואיינים את הופעתו החיצונית בשבת:

אני, בשבת אני דוס, כובע וחליפה, עניבה, דוס ככל הדוסים. יש מצווה לייחד בגדים לשבת, זאת לא תחפושת מבחינתי.

שני מרואיינים נוספים הדגישו אף הם את ההבדל בסגנון הלבוש של הגברים בין יום חול לשבת וחג:

המודרניים ילבשו חליפה, אבל אולי בלי כובע והחליפה תהיה יותר מודרנית. ביום חול, ילבשו צבעוני. תמיד הם יהיו צבעוניים, כדי

152 בקרב ה"נועזים" יותר המגבעת לא תהיה שחורה, אלא כחולה או אפורה, ותבחין אותם מן החרדים הקלסיים.

לא להיראות אברכים [...] בשבת אני הולך עם כובע וחליפה. כל השבוע אני הולך בטישרט, מכנסיים סתם וכיפה שחורה.

לא תמצאי אותי עם בגדים קצרים. כן – עם ג'ינס [...] בשבת אני הולך עם חליפה, עם כובע אני לא הולך בגלל אשתי. היא לא אוהבת, לא יפה בעיניה. מבחינתי הייתי הולך, יש לי כובע. בשבת אני נראה חרדי ליטאי לכל דבר ועניין.

אחד המרואיינים הציג את סוגיית הלבוש כ"קו אדום" חזותי, שאותו אי־אפשר לחצות בימי שבת וחג:

אני לובש חליפה בשבת, לא שחורה דווקא [...] מראית העין היא מאוד משמעותית בהקשר של לבוש על אף הפתיחות והמודרניות כביכול.

בראיונות הדגישו חברי הקבוצה שהנשים יכסו את שיערן בפאה. עם זאת בתיאור נאמר שמראה הפאה שתיבחר טבעי מאוד והפאה בדרך כלל ארוכה מהמקובל בליבה החרדית:

אשתי הולכת עם פאה, לא תמצאי אותה בלי פאה ברחוב. זה נראה כמו שיער רגיל, תראי אותה ברחוב ולא תדעי להבדיל.

אשתי לובשת חצאית ופאה כמובן. פאות זאת תעשייה שלמה. יש פאות שהן מאוד טבעיות. אשתי נולדה עם פס כהה בשיער וגם בפאה יש לה פס כזה. עד כדי כך שאחרי החתונה אנשים שאלו איך היא נשואה והולכת בגילוי ראש.

כפי שנאמר, נשות הקבוצה מקפידות על קוד לבוש צנוע אך לא שמרני. חלק מהמרואיינים סימנו את לבוש הנשים כמחווה היכול לסייע בהבחנה בין החרדיות הקלסית למודרנית:

אשתי הולכת צנוע אבל צבעוני. לא דוסי חנוט [...] היא מודרנית, לא רק שחור-לבן או מחויט. היא קונה בקניון, יש לה

טעם משלה. את רוצה להגדיר לכוש? זה בערך "זארה" [...] והיא כמובן עם פאה.

את המורכבות של קוד הלבוש הנשי, וכללי המותר והאסור, הן בהקשר הפנים-קבוצתי הן אל מול החברה החרדית הקלסית הסובבת את הקבוצה, היטיבה לתאר אחת המרואיינות שמצד אחד הציגה קוד לבוש ליברלי יחסית:

בזרם שאני משתייכת אליו, זה מאוד יחסי, אני חושבת שאנחנו מתלבשים מודרני, אבל מי שלא דתי, יחשוב שאנחנו נורא סגורים. ביחס לחרדים, אני לבושה יותר מודרני. פאות יותר ארוכות, אני לובשת חצאית ג'ינס, אני כן לובשת חצאית מעל לברך או חולצה מעל למרפק [...] אני מנסה להתלבש צנוע, לא פרובוקטיבי. צנוע לפי הכללים, אני לא אלבש בכני ברק אדום בוהק, וכשאני במקומות חרדיים אלבש יותר סגור ויותר מכבד וכמובן פאות לפי הכללים המקובלים.

למאפיין החיצוני משמעות רבה, שכן הוא מסמן ומשייך כמעט מיד את בעליו לקבוצה זו או אחרת. כפי שהיעדרה של כיפה היא הצהרה ברורה לכול על אי-השתייכות למחנה הדתי, כך חבישתה של כיפה שחורה, או פאה נוכרית, מציגה בפרהסיה את ההשתייכות הסקטוריאלית של בעליה. בענייננו, חבישת הכיפה השחורה לגברים, והפאה הנוכרית – לנשים, מקטלגת את בני הקבוצה במחנה החרדי, במובחן מהמחנה הדתי-לאומי, שיש לו סימני היכר נבדלים (כיפות סרוגות לגברים, וכיסוי ראש חלקי, באמצעות כובע או מטפחת, או אף היעדר כיסוי ראש – אצל הנשים). צורת הבגדים, צבעם, אורכם ואפילו סוג הבד שהם עשויים, מהווים אינדיקציה מיידית ברחוב החרדי המאפשרת סיווג מדויק על ציר השמרנות.

3.1.3. מאפיינים קהילתיים

מעמד הביניים החרדי המודרני חי בתחושת חיבור לציבור החרדי. חברי הקבוצה מתעניינים במתרחש ברחוב החרדי, ושומרים על קשר עם בני

הקהילה. במקרים רבים חברי שתי הקבוצות פוקדים מוסדות קהילתיים או חינוכיים משותפים, כגון בתי כנסת ובתי ספר (עניין נדיר כשמדובר בחרדים וברדתיים-לאומיים).

בחלק זה נבחן את התנהלותו של הבית החרדי המודרני ושילובו בקהילה ייעודית רלוונטית: בחירת מקום המגורים, תרבות הפנאי, בחירת בית הכנסת וסגנון התפילה, ואף אופן ההצבעה בבחירות.

3.1.3.1. בחירת אזור המגורים

החברה החרדית הקלסית היא חברה מתברלת המעדיפה לנהל את חייה במרחבים ובמובלעות סגורים, בין בשכונות בתוך ערים מעורבות, כגון ירושלים, חיפה ובית שמש, ובין בערים חרדיות הומוגניות כגון בני ברק, אלעד וביתר עילית. מטרת החיים במובלעת החרדית לשמר את אורח החיים המאפיין אותה. כאמור, בעשור האחרון פותחו "מפתחות" המסוגלים לפרוץ את חומות המגן של המובלעת החברתית והגאוגרפית. עמם אפשר למנות את היציאה לעבודה במרחב החילוני, האקדמיזציה החרדית, הגלישה באינטרנט ותרבות הצריכה המתפתחת. חברי מעמד הביניים החרדי מחזיקים בכל אחד מ"המפתחות" שתוארו, וחיים בסמוך למרחב החרדי, אך בצדה החיצוני של החומה.

על פי רוב חברי הקבוצה בוחרים להתיישב באזורי מגורים שאוכלוסייתם מעורבת, חילונית ודתית, הנמצאים על קו התפר הגאוגרפי שבין המרחב החרדי למרחב החילוני בערים המעורבות: רחובות על גבול בני ברק-רמת גן (ראו לוח 2 להלן), שולי שכונת בית וגן ושכונות נוספות מעורבות בירושלים, חלקים משכונת כפר גנים המעורבת בפתח תקוה, רחובות ברמת בית שמש א ואזורים נוספים. באזורים אלה חברי הקבוצה משמרים את הקשר הכפול, עם החרדיות ועם החילוניות. הם נהנים מתשתיות חרדיות הנמצאות בהישג יד: בתי כנסת, מקוואות, חנויות ועוד, אך הם אינם חיים בתוך הקהילה, ואינם חשים את תחושת המחנק העשויה לנבוע מן הסגירות של הרחוב החרדי. במרבית המקרים הבחירה במקום מגורים על קו התפר נעשית בכוונה תחילה, אך לעתים קבוצה זו נדחת על ידי החרדיות הקלסית למגורים בשולי המרחב החרדי בשל תחושת דחייה מן הקהילה בבית הכנסת או באזור המגורים.

התפתחותו של מעמד הביניים החרדי-מודרני

בראיונות עם חברי הקבוצה קיבלנו חיזוק לבחירה באזורי מגורים מעורבים אלה. כך תיאר אחד המרואיינים את אזור מגוריו:

אני חי בסביבה מעורבת. באזור שלנו היו יותר מ-50% חילונים. זה שכונות המזרחי של בני ברק, מה שתמיד צוחקים – "הוא גר בגבול בני ברק-רמת גן, ליד רחוב הרואה".

מרואיין נוסף תיאר אף את הבחירה באזור קו התפר שבין בני ברק לרמת גן כבחירת הוריו למגורים כבר בשנות השבעים:

בשנות השבעים עברנו מתל אביב לבני ברק. עברנו לבני ברק, אזור שהיום הוא יותר חרדי, אבל אז הוא היה יותר מעורב, היו בו גם הרבה דתיים לאומיים.

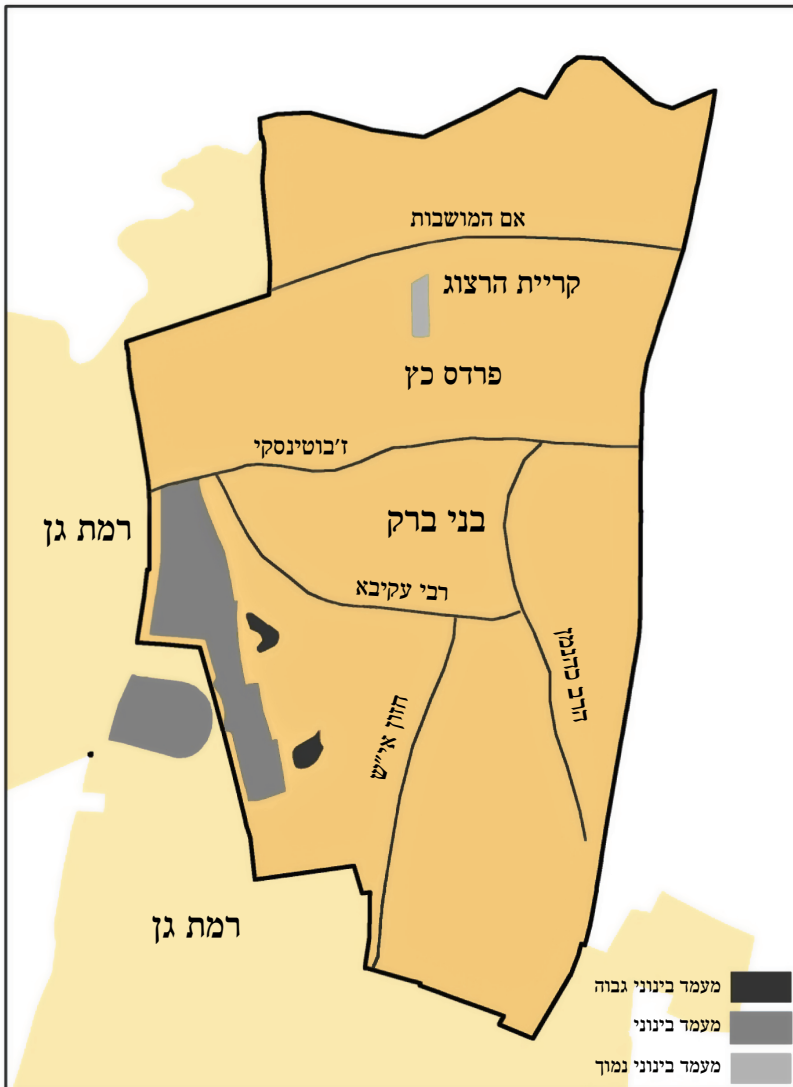
אחד מחברי הקבוצה תיאר את ההתקבצות הקהילתית של חברי מעמד הביניים באזורים מסוימים:

זה לא רק עניין גאוגרפי, זה גם עניין חברתי [...] בגבול בני ברק-רמת גן יש קהילות, בהר נוף, בית וגן, פתח תקוה, גרים אחד ליד השני. הרי בסוף מתקבצים חברים ליד חברים.

מרואיין אחר הצביע על האילוץ להתגורר בסמיכות לאזורים החרדיים:

אין לי הרבה ברירות, אין לי מבחר [...] אני מוגבל מבחינת בחירת מקום מגורים, כי אני צריך תשתיות דתיות. רצינו לעבור ולא מצאנו איפה. הגענו עד מבוא חורון אבל זה דתי-לאומי מדי. בשבילנו וזה לא הסגנון שלנו.

אזורי המגורים לקבוצת הייחוס בסביבות העיר בני ברק

מרחב קו התפר מאפשר לקבוצה החרדית המודרנית לנהל תרבות של "גם וגם". יש בו מוסדות תרבות כללית (בתי קפה, בתי תרבות, מתקני ספורט), ומנגד הוא סמוך לתשתיות הייעודיות הנדרשות לאדם החרדי. מרחב זה מאפשר ללכת על קו התפר שבין תחושת אנונימיות וזרות לבין תחושת ביתיות. מרחבי קו התפר אינם יציבים, ותלויים בתהליכים מרחביים סטיכיים, לרבות זליגתה של החרדיות הקלסית לתוכם ודחיקת החרדיות המודרנית למרחב החילוני.

3.1.3.2. המרחב הקהילתי

הבחירה בבית כנסת מושפעת ממקום המגורים של חברי הקבוצה, אך גם משיקולים של השקפה וקהילה, באופן שיהיה אפשר להשתתף במסגרת חברתית המותאמת לאורחות החיים של החרדיות המודרנית. במרבית המקרים חברי מעמד הביניים, במובחן מבעלי הבתים החרדים, בוחרים שלא לחבור לקהילות החרדיות הקלסיות. הם חשים זרות ואי-שייכות בקרב קהילת האברכים. מאידך גיסא, אף לקהילת בתי הכנסת הדתיים-לאומיים קשה לחברי הקבוצה להסתגל, בשל השוני במנהגי התפילה והאידאולוגיה הציונית המקיפה את הקהילה הציונית-דתית. במובחן מהציונות הדתית, אף סגנון התפילה המקובל בקרב חברי הקבוצה האשכנזים (החסידים והליטאים) הוא תפילה בעגה האשכנזית (לשון הקודש) המזוהה עם החרדים יוצאי ארצות אשכנז.¹⁵³

בשל כך הקבוצה מקיימת לרוב מניין לעצמה, ומקימה קהילות קטנות יחסית בשולי היישובים החרדיים או ביישובים מעורבים. בתי הכנסת "רדזין" ו"הווילה" בבני ברק; בית הכנסת "קהל חסידים" בפתח תקוה; בית הכנסת "שירת נפתלי" באלעד, ובתי כנסת נוספים בירושלים, רמת בית שמש ורמת גן משמשים את חברי הקהילה.

המרואיינים תיארו בסיפוריהם את אופי האנשים המגיעים לבתי הכנסת של הקבוצה:

אני בקהילה שכל בית הכנסת כולו, רובם עם כובעים, כולם עובדים והם רואים את עצמם כחרדים, אני מניח שרובם שוחים

153 במובחן מיוצאי אשכנז, בקרב יוצאי קהילות ספרד אין הבדל בעגת התפילה בין החרדים לדתיים-ציונים.

ב[חוף] מעורב, שלא לדבר על טלוויזיה וקולנוע. תרבות מערבית לכל דבר, למרות האידיאולוגיה החרדית. לגבי בית הכנסת, יש בו סוג של ליברליות [...] והאנשים שם הם חרדים מודרנים.

מאפיינים דומים תיארו שני מרואיינים נוספים. הם הדגישו את הדמיון שבין חברי הקהילה בכך שכולם אנשים עובדים, השולחים את ילדיהם לאותם מוסדות לימוד. כן הודגש מקומו של בית הכנסת כמקום מפגש של בני הקהילה:

בתי הכנסת נבנים באופן גאוגרפי וכולם מאוד דומים, כולנו דומים. כולנו עובדים, כולנו שולחים לאותם מוסדות לימוד, יש שיעורי תורה, יש מפגש חברתי.

מצאתי בית כנסת שמתאים לי. בבית הכנסת שלי רובם עובדים, כמוני. זה התחיל ממשפחה שפתחה אותו. היום אנחנו גם משפחה עם המשפחה הזאת.

אחת המרואיינות העלתה את הקושי וההתלבטות שבבחירת בית כנסת העונה על הצרכים הקהילתיים המיוחדים של המשפחה החרדית המודרנית:

יש עשרות בתי כנסת באזור, כי אנחנו מאוד קרובים לבני ברק. חיפשנו בית כנסת שמתאים לנו, מהפן האקדמי והדתי, ומאוד קשה למצוא את זה. כשעברנו לרמת גן נכנסנו לבעיה, יש המון בתי כנסת של אברכים שלא התאימו לנו ויש בתי כנסת של התגנדרות והתייפייפות, שלא התאים לנו שבאים לראות ולהיראות ולא בשביל להתפלל ולא התחברנו לדבר הזה. בסוף מצאנו בית כנסת דתי לאומי יותר, רובו כיפות סרוגות, האנשים שם ברמה קצת פחות אקדמאיים אבל זה התאים לנו.

3.1.3.3. מאפיינים תרבותיים

מעמד הביניים החרדי המודרני חי בשניות תרבותית וכך הוא גם מנהל את ביתו פנימה, בהליכה על קו התפר וחיבור בין עולמות התוכן השונים כל כך זה מזה.

חברי הקבוצה צורכים את התרבות המערבית על בסיס קבוע. הם ניוונים מכלי התקשורת הכללית ולא מזו החרדית. הם משתמשים באינטרנט, חלקם מחזיק במכשיר טלוויזיה. תרבות הצריכה והפנאי שלהם אף היא מערבית לכל דבר: הם יוצאים לבתי מלון, לחופשות בחו"ל. ניהול חיי משפחה בין שתי מערכות תרבות נבדלות מחייב שימוש אינטנסיבי במנגנוני איזון ערכיים, והליכה על התחום האפור, המאפשר את השילוב בין שני העולמות. על הקושי בניהול בית על קו התפר, סיפר אחד המרואיינים:

אני חי בסביבה מעורבת, הבלבול הזה בין העולמות הוא לא קל [...] אתה נבחן כל היום. אני מחר יכול להכניס טלוויזיה הביתה, אני לא צריך להחביא את האנטנה. אחים שלי, חרדים כיום, במקום מסוים נמאס להם, או שזה תת-מודע והם לא היו מוכנים לגדל את הילדים ללכת בין הטיפות.

סוגיית ההחזקה של הטלוויזיה והאינטרנט בבית המשפחה מדגישה את החיים על קו התפר התרבותי, ואת הדיסוננס הערכי שמעמד הביניים החרדי מתמודד עמו. בקרב חברי הקבוצה מתנהל דיון גלוי בסוגיית החשיפה לטלוויזיה או לאינטרנט בקרב הילדים, כשהדיון עוסק ברמת ההשפעה של חשיפה זו על הילדים וביכולת שלהם להתמודד עם המידע החופשי. בנושא זה יש להבחין בין האינטרנט, שאותו מחזיקים כל חברי הקבוצה בבית המשפחה, בין באמצעות ספק המסנן את התוכן ("אינטרנט כשר"), ובין באמצעות ספק רגיל, לבין הטלוויזיה. האינטרנט נתפס על ידי הקבוצה ככלי עבודה ומקור מידע חיוני, ולכן בקרב חברי הקבוצה אין מתעוררת סוגיית עצם השימוש בו, סוגיה שהנהגת החרדיות הקלסית מתחבטת בה בעשור האחרון. הדיון נסב על שאלת ההגנה על הילדים, או שאר בני המשפחה, מפני חשיפה לתכנים לא הולמים.

הטלוויזיה בבית המגורים מעלה סוגיה אמביוולנטית יותר, משלוש סיבות עיקריות: היא נתפסת כמכשיר פנאי, שתוצריו על פי רוב רדודים ועלולים לפגוע בחינוך הילדים, ובוודאי לא להעשיר אותו; מאז הופעתה של הטלוויזיה ניהלה החרדיות מאבק נחרץ (ומוצלח, להבדיל מהמאבק באינטרנט), כנגד הכנסתה של הטלוויזיה לבית המשפחה; במקרים רבים ההורים נדרשים על ידי מוסדות החינוך לחתום על היעדר טלוויזיה בבית.

על השימוש באינטרנט ובטלוויזיה עמדו כמה מרואיינים:

אחד הלקחים שהפקתי שאסור טלוויזיה. להכניס את הטלוויזיה, מכניס את הילדים לדיסוננס שהוא על גבול הבלתי אפשרי.

בבית שלי לא הייתה לי טלוויזיה מעולם, כי כשהתחננו הגענו למסקנה שאם נכניס, לא נוכל להוציא. מחשב מאז ומעולם היה לי. תמיד הייתה לי סיסמה והילדים ידעו שאני לא מרשה אינטרנט.

שמתי אינטרנט רימון בבית. הם יודעים שאם אני בבית, אפשר לפתוח משהו או לראות סרט במחשב שאני מרשה. יש מחשב אחד בבית וזה מרכז בידור. במודע לא רציתי שיהיה לכל אחד מחשב.

לעומתם העידו אחרים:

הנושא של מחשב, אינטרנט, טלוויזיה? יש. הכול רגיל.

אינטרנט חופשי? לא, יש סינון מסוים. אני סומך עליהם וגם אני מכיר את רשימת החברים שלהם בפייסבוק, בג'מייל. גם טלוויזיה יש לנו, בחדר שינה. הבנות רואות.

בבית הספר רצו להחתים אותנו על כל מיני דברים, בסוף לא חתמנו שאין, חתמנו שזה בפיקוח. כי הטלוויזיה באמת, לא מטעמים של דתיות, זה נמצא בחדר שינה. אשתי לא אוהבת שיש דברים בסלון, גם ספרים לא, היא אוהבת סלון נקי. לא מטעמים של צנעת הטלוויזיה.

תרבות הפנאי של ילדי החרדיות המודרנית מתאפיינת במגוון חוגים ופעילויות לא פורמליות לילדים. מגוון זה הוא תולדה של יכולת כלכלית הנובעת ממעמד החברתי-כלכלי הגבוה יחסית של חברי הקבוצה, ושל אג'נדה חינוכית הדוגלת בפיתוח הילד, בהצטיינות, בחיבורו לעולם הגדול ובצמצום האפשרות להסתובב בחוסר מעש. ההורים דואגים לחוגי העשרה ותגבור הן בתחום התורני הן בתחום העיוני הכללי הן בתחומי ספורט רבים.

בתארו את סדר היום העמוס של ילדיו, הדגיש אחד המרואיינים את חשיבותה של הפעילות הבלתי פורמלית כחינוך למצוינות:

תמיד היה להם חוגים: טניס, כדורסל, גמרא. כולם למדו אנגלית פרטי במשך שלוש שנים אחרי בית הספר כדי שיהיה להם בסיס טוב [...] החוגים זה חינוך למצוינות.

ומרואיין אחר סיפר:

יש להם חוגים נון סטופ. זה מתחלק בין ספורט ללמידה [...] אחר הצהריים הם לומדים טניס, צרפתית – בגלל שאשתי דוברת מהבית, ואנגלית. שלוש פעמים בשבוע הם לומדים לימודי קודש עם מורה פרטי, בנוסף על הנלמד בבית הספר.

תרבות הפנאי של המבוגרים כוללת פעילויות ספורט, יציאה לבתי קפה ומסעדות, סרטי קולנוע, הצגות ומפגשים חברתיים. חברי הקבוצה אינם מנמעים מלהיטמע בתרבות הפנאי החילונית, בגלוי וכעניין נורמטיבי, לפי הקודים החברתיים המקובלים בקבוצה. כך תיארו כמה מרואיינים את הרגלי הביילוי בשעות הפנאי שלהם:

אם ממש יש לי פנאי, אני יוצא עם חברים, הליכה, ג'וגינג. זה מאוד מקובל אצלנו באזור. מסעדות קצת. קולנוע אני פחות הולך, יותר נוח לי בבית. למה לא קולנוע? אני כן מרגיש קצת חוסר נוחות. ל"נאום המלך" הלכנו, אבל יש לי קצת הרגשה לא נוחה. להצגות מדי פעם הולכים אפילו שזה פחות מקובל.

להצגות אני יוצא לפעמים. כשנולד הבן, עשיתי מגוי ל"הבימה" אבל הוא עוד לא מומש. אני לא הולך לסרטים אבל להצגות כן. אז ככה, אני מברר מאוד על הצגה לפני שאני הולך. וגם, הצגה יש בה משהו יותר תרבותי מקולנוע. ובאמת בתחילה היה לי מאוד קשה עם זה, אבל אין הצגות בווידאו.

הפנאי שלי הוא עם בעלי. זה תלוי בתקופות. לפני כמה שנים זה היה הצגות, שנינו מאוד אוהבים סרטים ופעם בשבוע יוצאים לסרט.

היציאה לנופש בארץ או בחו"ל אף היא חלק מהווייתה של החרדיות המודרנית. היציאה לנופש בחו"ל מותנית ביכולת כלכלית, בקשרי משפחה בחו"ל ובמידת מה אף מושפעת מלחץ חברתי. בנושא זה נבדלים חברי מעמד הביניים "החוצניקים", שעלו לארץ מחו"ל, מן הישראלים. בקרב הראשונים מקובל לצאת לנופש כמה פעמים בשנה לתקופות ארוכות יחסית (לאחר נופש בתקופת בין הזמנים, לחופשת סקי בחנוכה, "קמפ" לילדים וגיחות קצרות לחו"ל לביקורי קרובים, שופינג או אירועים משפחתיים), ואילו ה"צברים" יוצאים לחופשה משפחתית בין הזמנים, ולעתים לנופש זוגי קצר במהלך השנה.

3.1.3.4. הצבעה בבחירות

נתון מרשים, המצביע על ההזדהות הקהילתית של חברי הקבוצה עם החרדיות, נמצא דווקא מאחורי הפרגוד, בבחירות למוסדות הייצוגיים. רוב חברי הקבוצה העידו שהם נותנים את קולם למפלגת יהדות התורה (אגודת ישראל – דגל התורה).

מצאנו כמה סיבות להמשך הבחירה במפלגה החרדית. ראשית, כבר עמדנו על ההזדהות האידאולוגית של מעמד הביניים החרדי עם התפיסות החרדיות הקלסיות בכל הנוגע לסוגיות הליבה של יחסי דת ומדינה. זהות זו באה לידי ביטוי בתמיכה במפלגה, לפחות ברשימה לכנסת, המשקפת את היבטי המקרו התרבותיים של האוכלוסייה החרדית. נוספת על כך תחושת החיבור הסקטוריאלית, התומכת בקשר שבין הפרט החרדי המודרני ובין העולם החרדי בכללותו. כשהקשר עומד למבחן, יבחר חבר מעמד הביניים בשימורו. שנית, חברי מעמד הביניים החרדי פוקדים את מוסדות הציבור החרדי, בתי הכנסת ומוסדות הלימוד, ושוהים במרחב הציבורי החרדי. חיזוק כוחן של המפלגות החרדיות, בכנסת וברשימות המוניציפליות, מהווה הכרת הטוב, ועשוי לסייע בסופו של דבר גם למצביעים עצמם. שלישית, קשה להצביע על מפלגה בעלת מצע מתאים יותר לעולם התוכן המורכב של חבר מעמד הביניים החרדי. אכן,

אילו הייתה משתמרת תנועת פועלי אגודת ישראל (ועוד ידובר בה בהמשך פרק זה), ייתכן שרבים מן החרדים המורדנים היו נותנים לה את קולם. רביעית, ההצבעה למפלגה החרדית היא עניין של הרגל מבוסס אצל חברי הקבוצה. על הרגלי ההצבעה עמדו המרואיינים במפורש:

מצביע ג, גם בגלל כוח האינרציה וגם בגלל שבשורה התחתונה אני נמנה על הציבור החרדי והאינטרסים שלו. אבל לא כזה מעניין אותי פוליטיקה, אין לי דרייב ללכת להצביע.

מצביעים ג. כן. לא בגלל שאני מאמינה בכל שיטת הלימוד. אני כן מאמינה שבלי התורה העולם לא יעמוד, [...] וכך אני תורמת ותומכת במוסדות שבאמת כן לומדים. ודבר שני, הם מקיימים את מוסדות החינוך שאנחנו שולחים אליהם.

אני מצביע "יהדות התורה". זה מתחיל בכך שלא הרגשתי צורך להצביע ובסוף הצבעתי "יהדות התורה" לקיים "ככל אשר יורוך" וזה מה שהרבנים מהזרם שלי הורו. מפריע לי שאין לי ייצוג שלי, אבל אני לא רואה בפוליטיקה משהו ש... [...] אם הייתה מפלגה שמייצגת אותי, אולי היה לי יותר חשק להצביע. אבל למשל בבני ברק כשהרבנים קובעים מי יהיה ראש העיר, אפילו אין לי חשק להצביע.

אני הולך לקלפי ובוחר ג בשמחה ובצהלה. אני מרגיש משויך [...]. אף פעם לא הרגשתי צורך, תמיד הרגשתי משויך לזרם הזה ואני לא רוצה ליצור זרם אחר.

3.1.3.5. סיכום

המאפיינים המשפחתיים והקהילתיים של חברי מעמד הביניים החרדי המורני מצביעים על קשר עמוק עם שתי התרבויות – החרדית והמערבית. מחד גיסא הם משלבים בחייהם תכנים מערביים חילוניים מובהקים. מאידך גיסא הם נשענים על קהילות חרדיות, מוסדות חינוך חרדיים, מפלגות חרדיות, ומבחינים עצמם אידאולוגית מהציונות הדתית.

ההליכה על קו התפר ניכרת היטב בבחירת מקום המגורים של חברי מעמד הביניים, במוסדות החינוך הייחודיים, ובמערכת האיזונים והבלמים התמידית העולה מן הראיונות.

3.1.4. מאפיינים פנימיים

להבדיל מאורח החיים המערבי של חברי הקבוצה, שאינו עולה בקנה אחד עם אופייה של הקהילה החרדית הקלסית, מפתיע לגלות שהזיקה החזקה ביותר של חברי הקבוצה לחרדיות הקלסית ניכרת דווקא במאפיינים הפנימיים והאידיאולוגיים.

חברי הקבוצה משמרים זיקה לגדולי התורה החרדים כעמיתיהם מן הקהילה החרדית הקלסית. הם נועצים בהם בצומתי הכרעה מרכזיים בחייהם, ומתברכים מפיהם. השקפת עולמם חרדית קלסית בכל הנוגע ליחסי דת ומדינה. אף שאינם בני תורה, הם מכירים בעליונותם הרתית והרוחנית של חברת הלומדים בכלל ושל לומדי התורה האברכים בפרט (ובתנאי שהם אכן מגשימים את תכליתם ולומדים שם לימוד של ממש). אמנם הם אינם מתבטלים לפני בני התורה (כבעלי הבתים החרדים), ואינם כרוכים בחברתם, אך הם מוקירים אותם, וכמידת היכולת – אף תומכים בהם כלכלית. הם אף מעודדים את ילדיהם להיות מלומדי התורה, בתנאי שזה רצונם הפנימי והאמיתי של הילדים, ולא בחירה עקב אילוף חברתי או תרבותי. עמרו על כך מרואיינים מספר:

בית ערכי, המחנך לתורה ומצוות בשילוב עבודה ופרנסה ומתן כלים לדור הבא להתמודד עם העולם שבחוץ כמו שהיה בכל ההיסטוריה היהודית, אף על פי שהילדים מתחנכים שלימוד תורה הוא ערך עליון ומי שמסוגל צריך להיות חוד חנית. עדיין אנחנו מעלים על נס ומעריכים את החברה הטובים באמת בגמרא. במקרה שלי זה הצליח אבל אם הייתי רואה שהבן שלי לא מסתדר עם זה, הוא היה צריך ללכת ללמוד מקצוע, לקבוע עתים לתורה, באיזשהו פורמט כמו באמריקה, שם זה די לגיטימי. משום מה פה הקצינו את זה בשנים האחרונות.

מרואיין אחר העיד:

יש לי הערכה מאוד גדולה לעולם הישיבות, אני תורם למקומות האלה ומאוד מעריך ואם הייתי יכול, לשם הייתי רוצה לשאוף. לכן, נוח לי שאם הילדים שלי ירצו לשנות, שילכו לשם. אני חושב שיש הרבה יותר אידאל בללמוד כמו אחי, רק אני לא יכול, אני לא מסוגל. הם עושים את הדבר הנכון בשבילם. שבט לוי יש רק שבט אחד. לא כל סטודנט עושה גם דוקטורט, אין הרבה כאלה וזה בכל תחום. יש גם שבט יששכר וזבולון. ואני מאוד מעריך את מה שהם עושים.

3.1.4.1. יחס דו-ערכי לציונות ולמדינה והתבדלות מהציונות הדתית

יחסה של הקבוצה לציונות ולמדינה הוא דו-ערכי. לעומת התפיסה הציונית-דתית, שראתה את מדינת ישראל כ"ראשית צמיחת גאולתנו"¹⁵⁴, תהליך שלוה בשלל טקסים וסמלים כגון תפילה לשלום המדינה שנדפסה בסידורים הציוניים-דתיים כחלק מתפילת השבת, הנפת דגלי המדינה, וסדר יום דתי ייחודי ביום העצמאות וביום ירושלים, התפיסה החרדית, שממנה חברי מעמד הביניים מושפעים, היא אחרת. חברי הקבוצה אינם ציונים. הם לא יניפו בכיתם דגלים ביום העצמאות ולא יישאו תפילה לשלום המדינה בתפילת השבת בבית הכנסת. הם מושפעים מהתפיסה החרדית שאינה רואה בציונות בשורת גאולה. בכל הנוגע לשאלות היחס האידאולוגי לציונות ולמדינה, בני הקבוצה ניזונים מגדולי התורה החרדים. הם יתמכו במאבקייהם על אופייה וצביונה היהודיים של המדינה, וככלל יעמדו לימין הציבור החרדי במאבקיו. סביר להניח שעל פרשת דרכים, אם תתגלה מחלוקת אידאולוגית בין שתי תפיסות העולם, החילונית והחרדית, ייטו חברי מעמד הביניים לצדד בצד החרדי, אם כי הלכה למעשה הם ינסו כדרכם לשלב בין תפיסות העולם המנוגדות.

154 כך למשל, סבור הראי"ה קוק: "מדינה זו היא באמת היותר עליונה בסולם האושר. ומדינה זו היא מדינתנו, מדינת ישראל, יסוד כסא ד' בעולם, שכל חפצה הוא שיהיה ד' אחד ושמו אחד, שזהו באמת האושר היותר עליון" (אורות, עמ' קס).

מנגד, בכל הנוגע להתנהלותם היום-יומית במרחב הישראלי, החרדים המודרנים אינם מקבלים את גישת ה"ניכור" החרדית.¹⁵⁵ חלף זאת, הקבוצה מפתחת גישה פרקטית המטפחת קשרי גומלין בינה ובין המדינה, לרבות נשיאה בנטל השירות ובנטל המס, מעורבות בחיי היום-יום ובתרבות הישראלית, וחריגה מההתבדלות החרדית המסורתית. החרדים המודרנים מעורים בשיח הישראלי ומחשיבים את עצמם ישראלים. להבדיל מן החרדיות הקלסית, הנתונה בעימות רעיוני מתמיד עם המדינה ומאפשרת לציבור החרדי לנהוג בגלותיות נפתלת עם השלטון, חברי מעמד הביניים חיים בשלום עם מוסדות המדינה, כשוויים בין שווים. לפיכך הם אינם חותרים נגד מוסדות המדינה, אינם חיים כנרדפיה ואינם מנסים לרמות אותה. התפיסה הגלותית נעלמה ברמת המעשה. את יחסם למדינה אפשר אפוא להגדיר כ"ציונות פרגמטית".

סוגיית היחס למדינה עולה, למשל, בהקשר של מנהגי התפילה בבתי הכנסת של חברי הקבוצה, המשקפים את הדיסוננס שבין ההתנהגות המודרנית להשקפה החרדית. תיאר זאת אחד המרואיינים כך:

יש הרבה דברים שאני לא כל כך מבין בציבור החרדי המודרני, יש להם "אנטיות". למשל, אצלנו בבית הכנסת יש מחלוקת האם להגיד "מי שברך" לחיילי צה"ל או לא. אני לא מסתדר עם זה, שביום-יום חי באורח חיים מודרני מאוד, רואה חשבון, עורך דין, עסקים פרטיים, ומטייל ביום העצמאות. אבל מצד שני, עושה

155 באחד ממאמריו מצביע ידידיה שטרן על שלוש גישות המאפיינות את שלושת הזרמים היהודיים המרכזיים בישראל. גישת ה"ניכור" שאותה אימצה החברה החרדית כלפי החילונית; גישת ה"מידור" שאותה אימצה החברה הציונית-דתית, באורח החיים הכפול שהיא חיה בו, היונק משתי תרבויות מקבילות: התרבות הדתית במקרים מסוימים ותרבות המערבית במקרים אחרים, בהיעדר סינרגיה והפריה בין שתי מערכות הערכים; גישת ה"ויתור" שהציבור החילוני נוקט משום שוויתר במידה רבה על התרבות היהודית בהסכמתו שבשתיקה שהיא תנוכס על ידי הדתיים והחרדים. ראו ידידיה צ' שטרן, עושר שמור לבעליו לרעתו: מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002, עמ' 11-13. לפי תאוריה זו, מעמד הביניים החרדי מאמץ דווקא את הגישה הציונית-דתית, המאפשרת חיים בשניות תרבותית.

להם כאבי בטן להגיד "מי שברך" לחייל שלנו [גלעד שליט]. וזה עושה לי אנטגוניזם ואני לא מצליח להבין את זה.

ולדבריו של מרואיין נוסף:

בקהילת בית הכנסת שלנו כולם עובדים והם רואים את עצמם כחרדים ומלחמות עצומות יש שם האם לומר תפילה לשלום המדינה, ומהצד השני, רואים טלוויזיה, הולכים לקולנוע. כולם עם כובעים וחליפות, מלחמות עולם שלא להוסיף "מי שברך" לצה"ל.

אי-אמירת ברכת "מי שברך" לחיילי צה"ל לא בהכרח נובעת מן ההתנגדות לצה"ל, שחלק ניכר מחברי מעמד הביניים משרת בו באופן כלשהו. ייתכן שהטעם להתנגדות נובע דווקא מהרצון להתברל מן הציונות הדתית, התברלות המתחייבת מהמשך ההחזקה באידאולוגיית המעטפת החרדית, לפחות בכל הנוגע לסוגיות הליכה. חברי מעמד הביניים החרדי ידחו את מנהגי הציונות הדתית, לרבות נוסח התפילה ואף המנגינות המזוהות עמם, כדי שלא להיות מתויגים כבני הציונות הדתית.

3.1.4.2. בחירת רב

בחירת הרב משפיעה על המשפחה כולה. הרב הוא דמות דומיננטית בשטף החיים החרדי. נעזרים בו לא רק באירועי שמחה ואבל, אלא במעגל החיים כולו. כך למשל, החרדי שואל את הרב שאלות הלכתיות בידי טומאה וטהרה, איסור והיתר או סוגיות ממוניות. הוא אף פונה אל הרב בבקשת ברכה וחיזוק. בדבר עם התפתחותה של דוקטרינת "דעת התורה"¹⁵⁶, הפך הרב ליועץ שהחרדי מתייעץ עמו בנושאים מנושאים שונים, לרבות תחומי השקעה, ענייני שידוכים

156 על דוקטרינת "דעת תורה" ראו, למשל, בראון (לעיל הערה 23). ראו גם אהרן ליכטנשטיין, אם דעת אין, מנהיגות מנין? (דברים שנאמרו בעל פה בישיבת הר עציון, חנוכה תשע"ב): <http://etzion.org.il/vbm/archive/17-sichot/RAL-im-ein-daat-manhigut-minayan.pdf>

ונושאים רפואיים. הרב הוא גם הדמות התורנית החזקה בחיי החרדי: ממנו הוא שומע שיעורים ודולה את תורתו.

מובנת אפוא מרכזיות הרב במשפחה ובקהילה כולה. רב שאיננו מכיר את הליכותיהם של חברי מעמד הביניים החרדי, עשוי להיכשל בתפקידו. כך למשל, כיצד ינהג הרב החרדי באירוע שאין מתקיימת בו הפרדה מגדרית מלאה, ואת מה ידגיש הרב בשיחותיו עם שומעי לקחו?

הקבוצה החרדית המודרנית נתונה במבוכה בסוגיית בחירת הרב. מחד גיסא היא מתקשה לקבל את מרותם של הרבנים החרדים, הנוקטים קו חרדי מחמיר מדי לטעמה. מאידך גיסא, היא מתקשה לקבל את סמכותם של רבני הציונות הדתית, בשל הרקע החרדי שממנו באה, ובשל אי-ההתאמה בין האידאולוגיה החרדית לבין האידאולוגיה הציונית.

על הקשר עם רב, ועל בחירתו, עמדו כמה מהמרוויינים. בסוגיה זו ניתן לזהות חוסר אחידות: כמה מהמרוויינים העידו כי אינם קשורים לדמות רבנית כלשהי, או שהקשר עמה קלוש, ואילו אחרים סיפרו על קשר חזק יותר עם רבנים חרדים – ליטאים, חסידים או "באבות", המקבלים אותם כפי שהם:

אני חסיד השם בלי מתווכים. אם יש לי שאלות אני שואל את רב בית הכנסת של החותן שלי שהוא ויז'ניץ, או שאני שואל את דוד של אשתי שהוא גם חסיד.

אני בשום מקום, אין רב. לא הולך להתייעץ. יש לי חבר טוב פסיכולוג. אני לא מחובר לרבי דוד אבוהצירה וכל זה, אף פעם לא הלכתי. פעם אחת בחיי הלכתי לרב חיים קנייבסקי כי מישהו הכריח אותי, אבל זה לא משהו שאני עושה.

לפני ראש השנה אני הולך לפעמים לרבנים, זה נותן לי תחושה טובה ואני מחזיק מרבנים אבל אני לא אחד שהולך לשאול רב אם לשנות מקום עבודה, אני יכול ללכת לקבל ברכה מרב, אבל לא כדי לשאול.

ומנגד, העידו כמה מרוויינים כי –

אני קרוב לעמדה הליטאית. אם אני צריך לשאול שאלות, מבחינת סמכות רבנית, אני אפנה לרבנים הליטאים בלבד. הם מקבלים אותי.

בעלי מאוד ידען והוא גם למד להסמכה, כך שבכל שאלה יום-יומית, אני שואלת אותו. בדברים יותר מסובכים, תלוי בנושא. אבל תמיד נשאל רב חרדי. אם רוצים ברכה להצלחה לשידוך או ניתוח, צריך ללכת למישהו חסידי. ברכה הולכים לקבל לפני דברים גדולים כשעוברים בית, ניתוח, שידוך. אבל בדרך כלל זה אדמו"רים או "באבות" למיניהם. התייעצות לא תהיה בדרך כלל אצל הרבנים הליטאים כי אין משא ומתן. זה יותר כן, לא, שחור, לבן.

3.1.4.3. קביעת עתים לתורה

מוטיב דומיננטי בחייהם של הגברים חברי מעמד הביניים הוא קביעת עתים לתורה, מתוך קבלת התפיסה החרדית שלימוד התורה הוא ערך עליון בחיי היהודי. עמד על כך אחד מהמרוויינים:

גם אנחנו כחרדים כאלה מסכימים שהעיסוק בלימוד תורה הוא הדבר החשוב ביותר שאדם יכול לעשות. עכשיו, יכול להיות שהוא רופא, עורך דין או לא משנה, אבל אותה דקה ביום שהוא לומד תורה, הוא עושה את הדבר החשוב ביותר. אם הוא רק לומד תורה כל היום, זה כבר עניין אחר. אני חושב שהחרדים האלה, לא יודע עד כמה, בוודאי לא כל כך מהר ישנו את החרדיות, אני תמיד קורא לזה לא "לצאת אל מחוץ לגדר", אלא "להרחיב את הגדר". אז זה אותה גדר וזו אותה חרדיות.

קביעת העתים נעשית בדרכים מגוונות ובתדירות משתנות: לעתים בשיעורים ולעתים בחברותא, בבוקר, לפני היציאה לעבודה או בערב, לאחר סיומה. חלק מחברי הקבוצה לא יוותרו על שיעור או חברותא יומיים, בדרך כלל בלימוד "הדף היומי"¹⁵⁷, ואילו אחרים לומדים בתדירות נמוכה יותר.

¹⁵⁷ "הדף היומי" הוא מפעל שהונהג על ידי הרב מאיר שפירא בשנת 1923. תמצית הרעיון היא לימוד דף גמרא אחד בכל יום, בכל המקומות בעולם. רעיון זה מאפשר לאנשים

בכמה מהקהילות יש אף שיעורים המיועדים לנשות הקהילה, בדרך כלל בעניינים הלכתיים הנוגעים לבית היהודי-דתי, בענייני השקפה או בענייני חינוך ילדים.

תפיסה זו של קביעת עתים ללימוד משתלבת אף ביכולת הלימודית הכללית של הקבוצה, שמרבית חבריה אקדמאים. חלק מן המרואיינים ציינו בסיפוריהם את החשיבות שבהקצאת זמן קבוע ללימוד תורני, על אף סדר היום העמוס של ניהול קריירה ומשפחה:

אני קם ברבע לשש, שש ורבע יוצא להתפלל. בשבע וחצי לוקח את הילדים לבית הספר ואז הולך ללמוד גמרא, דף יומי בשיעור ליד בית הכנסת. בערך ברבע לעשר אני מגיע לעבודה ונמצא שם עד צאת הנשמה.

אני מפנה זמן ללימוד. תלוי בתקופות. יש תקופות שאני הולך לדרך היומי בבית כנסת כל יום. יש לי שיעור קבוע פעם בשבוע שאותו אני לא מפספס.

מרואיין אחר הדגיש את החשיבות שאשתו רואה בלימוד ומתאר את תמיכתה:

היו לי תקופות שהיה לי יותר קשה, היום אני במסגרת של לימוד דף יומי. זה בא מהחינוך של אשתי. היא לחצה עליי שלא ייתכן שלא אלמד. היום אני לומד בערב או בבוקר, יש אצלנו כמה אופציות. אשתי מעצימה את הנושא, גם נותנת לי את הזמן לזה שאני אלמד, ויש לי עוד כמה שיעורים שאני מחפש בעיקר בשביל העניין.

הנוסעים לעסקיהם למקומות מרוחקים להמשיך וללמוד את אותו הדף בשיעור בעיר או במדינה אחרת. כך נוצר מכנה תורני משותף בין יהודים רבים בעולם. רעיון "הדף היומי" השתרש מאוד בקרב יהודים דתיים שאינם נמנים עם חברת הלומדים. בישראל ובעולם יש כיום אלפי שיעורים בקהילות, במשרדים ובמרבית היישובים שבהם מתגוררים יהודים דתיים.

3.1.4.4. ההשקפה

שאלה חשובה היא אם ניתן לזהות אידאולוגיה פנימית המלווה את הקבוצה ומנחה את דרכה, או שמא מדובר בדרך חיים המונעת משיקולי נוחות ורווחה תרבותית, חברתית וכלכלית. בין שתי אפשרויות קוטביות אלו, ייתכן שדפוסי הפעולה של מעמד הביניים החרדי הם תוצאה של פשרה פרגמטית המתחייבת מחיי המעשה הנטועים בין קודש לחול.

נראה שאי-אפשר להכריע בשאלת ההשקפה וסיבותיה. סביר לומר שאורח החיים החרדי המודרני נובע משילוב של שלוש הטענות גם יחד: הרצון לחיות חיי נוחות מביא לאידאולוגיה משלבת, וליצירת מנגנוני איזון שהם פרי של פשרה, הנובעת מכורח המציאות של חיים על קו התפר החרדי והמערכי. נבהיר זאת:

חברי מעמד הביניים חיים כאמור על קו התפר שבין שני העולמות, ויונקים מן ההוויה החרדית והישראלית, אך הם מגדירים את עצמם חרדים. משנתה האידאולוגית של הקבוצה נובעת במידה רבה מן הרצון לחיות חיי נוחות המחייבים פשרה, נעוצה בהבנה שאפשר לשלב את שני העולמות. במובחן מהתפיסה החרדית המסורתית, חברי מעמד הביניים החרדי אינם פוחדים מהמודרנה, אלא מעורים בה. לעומת השיטה הליטאית הרווחת, השקפתם היא ש –

התבדלות מן העולם, ההתרחקות מכל הלימודים, שכל מי שרוצה לעסוק ביישובו של עולם צריך להם, גרמו לכך שהשם "יהדות" נעשה כפי רבים לשם נרדף ל"עניות תרבותית", משום כך ברחו מן היהדות יהודים רבים אחר שטעמו טעם ההשכלה החילונית. הם חשבו כי "יהדות" ותרבות הם דברים שאי אפשר לזווגם יחד, הם בבחינת "דבר והיפוכו".¹⁵⁸

158 יחיאל יעקב וינברג, רש"ר הירש, משנתו ושיטתו, ירושלים: עזרא, תשכ"ב, עמ' 190. וראו אף משה צוריאל, על שיטת "תורה עם דרך ארץ", המעין כט (1) (תשרי תשמ"ט), עמ' 59-70.

ובאשר לחינוך הילדים:

אם נרצה שילדינו יחלו בהצטננות כצאתם החוצה לשאוף בפעם הראשונה, אז עלינו לשמור אותם מכל מגע עם האויר והרוח. אבל אם נרצה שילדינו יהיו חסונים נגד הרוחות והסערות ויוסיפו חסניות גם בהימצאם במזג אויר קשה, עלינו להרגיל אותם בעודם בגיל הרך לצאת החוצה ולהתהלך ברחובות למרות הרוחות העזות ולתת להם להתחסן נגד סערות וגשמי זעף. זהו כלל בתורת בריאות הגוף ולכלל זה יש תוקף יתר בשטח הרוח והמוסר. לא נוכל להסתפק בזה שנלמד את בנינו שיקיימו תורה ומצוות בתוך הבית והמשפחה, בתוך חברה בדוקה של אנשים שווים להם ברעה ובהשקפה. אסור לנו להסתיר מפניהם את הניגודים השוררים בין ישראל לעמים, ובין היהודי שומר התורה לבין הכופר בה, או להימנע מללמד אותם לירא מפני ההתבוללות כמו מפני מחלה מדבקת. הלא בנינו לא יישארו לנצח תחת כנפי החינוך הביתי. הלא יבוא היום, בו יבואו במגע עם בני עמים אחרים, ועם יהודים בעלי השקפות זרות להם.¹⁵⁹

חברי מעמד הביניים אינם מוותרים על השפע החומרי והתרבותי שהחיים המודרניים מציעים. על אף הדמיון לחרדיות הקלסית בכל הנוגע לסוגיות דת ומדינה, הם אינם מקבלים את ההשקפה ש"חדש אסור מן התורה",¹⁶⁰ וכי יש לשמר את הגלותיות והבדלנות כתנאי סף לקיום חיים חרדיים. עם זאת, הם סבורים שהתערות ברשות הרבים הישראלית לא בהכרח מחייבת אותם להיפרד או להיפלט מן הקהילה החרדית.

האידיאולוגיה של מעמד הביניים החרדי מבחינה בין עיקר לטפל. היא קובעת מדרג חשיבות. היא איננה פוסלת דבר על הסף רק בשל מקורו החילוני. חבר מעמד

159 שמשון רפאל הירש, יסודות החינוך (תרגום כתביו), בני ברק: נצח, תשי"ח, חלק א, דף נא-נג.

160 לפי מטבע הלשון שטבע החת"ם סופר במלחמתו לשימור המסורת כפי שהייתה. ראו שו"ת חתם סופר, חלק א (מהדורת ברטיסלבה, 1841), כח, וסימנים נוספים.

הביניים עסוק במיון, שקילה ובחירה. הוא אינו מקבל דבר כמוכן מאליו. במובחן מהגישה החרדית הקלסית המאמצת את ההנהגות הפנימיות והחיצוניות של הדורות הקודמים כחבילה אחת, תוך דחייתה המוחלטת של המודרנה, חבר מעמד הביניים מפרק את החבילה. הוא מבחין בין חובתו העמוקה והמוחלטת לגרעין ההלכתי, לבין הנהגות החשובות לדעתו פחות, כגון קוד הלבוש החרדי המחמיר שמקורו בהמשך שימורה של הגלותיות החרדית, או חובות קהילתיות שמקורן בעסקונה החרדית. הנהגות אלו נדחות על ידיו. במקרים מסוימים ניתן להצביע על היתרים בנושאים הלכתיים, או על רמת דקדוק נמוכה יותר. כך למשל, חברי הקבוצה יוצאים לנפוש בחוץ לארץ על אף האיסור ההלכתי הכרוך בכך;¹⁶¹ הם אינם מקפידים על כללי הצניעות המחמירים, ומתירים לעצמם לשמוע שירת נשים, ללחוץ את ידה של אישה, או לאכול חלב עכו"ם והכשרים שאינם מהודרים.¹⁶²

מאידאולוגיה חד-גונית של "או – או", שהחרדיות הקלסית מבוססת עליה,¹⁶³ מעמד הביניים החרדי פונה לתפיסה אקלקטית של "גם וגם".¹⁶⁴ ניתן לומר שמעמד הביניים החרדי השיב את ה"אפור" אל קשת הגוונים המונוכרומטית החרדית. דרך חיים זו מחייבת את הסרתה של חומת הברלנות. היא מאפשרת דיאלוג שוטף עם הישראליות והחילונית, תוך קיום מערכת איזונים תמידית,

161 על פי ההלכה, אין לצאת מחוץ לארץ אלא לצורך שלושה דברים בלבד: לימוד תורה, נישואים ומסחר. ראו בבלי, עבודה זרה יג, ע"א; משנה תורה להרמב"ם, מלכים ה, ט.

162 לעתים יבנה חבר מעמד הביניים "מדרג נוחות" בנוגע לכשרות המאכלים. כך למשל, יש המקפידים על הכשרים מהודרים בבית, ולפיכך ירכשו אך ורק מוצרי מהדרין, אך לא יקפידו על כך בבילוי בבתי קפה או בנופש מחוץ לארץ. אחרים יבחינו בין מאכלי "בשר" שבעניינם יקפידו על כשרות מהודרת, לעומת מאכלי חלב, שבהם יקפידו פחות.

163 אידאולוגיה זו של צבעי שחור ולבן, בלא גווני ביניים, באה לידי ביטוי בתפילה הנאמרת לאחר לימוד התורה, המיוחסת לתנא רבי נחוניא בן הקנה (המאה הראשונה), המובאת בבבלי, ברכות כה, ע"ב: "מודה אני לפניך ה' אֱלֹהֵי שְׁמַת חַלְקֵי מִיּוֹשְׁבֵי בֵּית הַמִּדְרָשׁ וְלֹא שְׁמַת חַלְקֵי מִיּוֹשְׁבֵי קִרְנֹת, שְׁאֵנִי מְשַׁכְּמִים וְהֵם מְשַׁכְּמִים, אֲנִי מְשַׁכְּמִים לְדַבְרֵי תוֹרָה וְהֵם מְשַׁכְּמִים לְדַבְרֵים בְּטָלִים; אֲנִי עֹמֵל וְהֵם עֹמְלִים, אֲנִי עֹמֵל וּמִקְבֵּל שְׂכָר וְהֵם עֹמְלִים וְאֵינֶם מִקְבָּלִים שְׂכָר; אֲנִי רֵץ וְהֵם רְצִים, אֲנִי רֵץ לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא וְהֵם רְצִים לְבָאָר שַׁחַת".

164 תפיסה זו מתיישבת עם האידאולוגיה הציונית-דתית, הדוגלת בשילוב של חיי התורה וחיי המעשה (תורה ועבודה או תורה ודרך ארץ), ואולם על אף הדמיון לציונות הדתית בנושא זה, אי-אפשר להצביע על חפיפה אידאולוגית כפי שהובהר בפרק זה.

שחבר הקבוצה מחויב לה. לפי המדרג הפנימי ייצור לעצמו כל יחיד מחברי הקבוצה את מערכת האיזונים שלו. זו הסיבה להבדלים בין הפרטים בקבוצה בנוגע להקפדה על שמירת המצוות. את תרבות ה"גם וגם", המחייבת מלאכת איזון מורכבת ומאתגרת, היטיב לתאר אחד המרואיינים:

ללכת בין הטיפות, להיות במבחן כל הזמן. זה מעייף. היום זה פחות מעייף אותי, זה מעייף אצל הילדים כי אני מחנך את הילדים אותו דבר כמו שאני גדלתי ללכת בין הטיפות [...] אני איפשהו באמצע וזאת מלחמה יום-יומית.

ואולם אין להתעלם מן הקולות הסבורים שאין מדובר באידאולוגיה, אלא בחיי נוחות בלבד, משוללי כל יסוד השקפתי. היטיב לנסח זאת אחד המרואיינים:

אי-אפשר לקבוע אידאולוגיה חלופית שבמקרה שהראשונה לא תתפוס, השנייה תבוא תחתיה. זה לא עובד בשום אידאולוגיה. אין אידאולוגיה חלופית לאידאולוגיה, יש אידאולוגיה אחת. או שהיא תופסת או שלא. או מעט או רב, אבל אין אידאולוגיה חלופית לאידאולוגיה. זה אומר שאו שאתה לומד או שאתה כלום. כמו שהיה פעם.

3.2. המגוון הפנים-קבוצתי

מעמד הביניים החרדי-מודרני, שאנו מתחקים על עקבותיו במחקר זה, איננו חרדי-גוני. הוא מורכב מאוסף של פרטים בעלי רקע מעמדי וסוציולוגי מגוון, המשפיע על התנהגותם בהווה. בפרק זה ננסה לדגום ולהציג קווים כלליים למגוון הפנים-קבוצתי של החרדיות המודרנית.

3.2.1. על ציר השמרנות: "פא"ניקים" מבית מול בני תורה מבית

למרואיינים במחקר רקע שמרני מגוון המשפיע לא במעט על אופן התנהלותם. רבים מחברי הקבוצה הם דור שני למעמד הביניים החרדי המודרני, גדלו בבתים מודרניים, והתחנכו במוסדות חרדיים פלורליסטיים יותר. הם ראו את הוריהם

עובדים לפרנסתם, וכך הם עושים אף היום. חרדים אלה, המגדלים כיום משפחה משלהם, אינם חורגים מההשקפה שעליה גדלו. הם ממשיכים אותה. לפיכך ניתן לזהות "מוצקות" אידאולוגית אצלם. הם אינם עסוקים בחיפוש ובגישוש, שכן הם אינם בונים מודל חרדי חדש, אלא מיישמים, בהתאמות הנדרשות, את המודל שעליו גדלו והתחנכו. כך למשל, סיפרו שניים מהמרואינים:

את בית ההורים ניתן להגדיר כפא"י קלסי, למרות שאבא שלי קצת יותר חרדי [...] אני מנהל בית ברוח הבית שגדלתי בו.

אבא שלי למד ב"יישוב". החינוך שלו היה פא"י. לא היה טלוויזיה, היה חינוך חרדי, אבל עבודה לא הייתה מילה גסה. הגרסה שלו שצריך לעבוד בגיל 20 כשיש כוח ובגיל 60 תלמד. יש בזה גם היגיון. בגלל החינוך הזה יצאנו כל אחד צבע אחר. אני בניתי בית ברוח החינוך של אבי.

לעומתם ניתן לתאר את בני התורה מבית. אלה הם חברי מעמד ביניים שגדלו והתחנכו בבתים חרדיים קלסיים. הם התחנכו בישיבות חרדיות ושאפו את האידאולוגיה החרדית במלוא עוזה. כעת, משבגרו, הם משנים את השקפת עולמם. הם אמנם שומרים את המסגרת החרדית, אך מגדירים אותה מחדש. חרדים אלה עסוקים יום-יום באיזון שבין החרדי למערבי, ומגששים את דרכם, לפעמים בהיסוס, עד למציאת שביל הזהב. אצל חרדים אלה בולטים היעדרה של הנהגה רוחנית מכוונת ומחסור במוסדות מתאימים, יותר משהם בולטים אצל בני הדור השני.

3.2.2. על הציר הגלובלי: ישראלים מול חרדיות חו"ל

מעמד הביניים החרדי הישראלי מושפע במידה רבה מחרדיות חו"ל, ובה נעסוק להלן. החרדיות המודרנית הישראלית אינה תופעה מושרשת ורחבה, ואילו בקהילות חרדיות בארצות הברית ובמדינות מערב אירופה היא נפוצה ומבוססת מאוד. את הרוח המודרנית הביאו אתם חרדים עולים, בעיקר מארצות הברית, אנגליה ובלגיה, שהתיישבו בישראל. מהם הגיעו בלי השכלה או עסק, ורכשו אותם בישראל, ומהם המשיכו את עיסוקם ומקצועם מחו"ל. במקרים רבים מדובר

במשפחות מעורבות, כלומר בני זוג שאחד מהם הגיע מחוץ לארץ, ובעקבות נישואיו לבן זוג או לבת זוג ישראלים, החליטו השניים להתיישב בארץ. ברומה להבחנה שבין הדור הראשון להשקפה המודרנית לדור השני, שנדונה זה עתה, אף אצל בני חו"ל שעלו לארץ ניתן לזהות השקפה יציבה יותר. הם בטוחים בחרדותם ובקווי הגבול שלהם. מנגד, חרדים אלה מנותקים לרוב מההוויה החרדית הישראלית, ולכן מרוחקים יותר מן הרחוב החרדי ומשאלות הליבה המעסיקות את העולם החרדי בסוגיות דת ומדינה. באזורים מסוימים התפתחו קהילות של בני חו"ל, ולהן בתי כנסת המותאמים לאופיין המודרני. כך למשל, בבית שמש ובפתח תקוה. על ההשפעה של חרדיות חו"ל על החרדיות המודרנית הישראלית עמד אחד המרואיינים:

הבלגים הביאו תרבות אחרת. הם כל היום סביב הנסיעות. ליישוב הגיעה קהילה בלגית חרדית שזה עולם אחר של חרדים. הם חרדים בנראות החיצונית, אבל זה חרדים של אירופה. כולם כמעט הולכים עם כובע וחליפה והמסורתיות מאוד דומיננטית שם, אתה יכול ביום-יום ללכת לים מעורב שאני בחיים לא אלך לשם, אבל להיראות חרדי זה חשוב [...] הנראות חשובה יותר מהערכים. אני מודה שהחיבור שלי ל"חוצניקים" הולך ומתחזק – קצת עשה הבית כנסת, קצת הגיל עשה את שלו.

3.2.3. על הציר הכלכלי: מעמד חברתי-כלכלי בינוני מול מעמד גבוה

התנהלות מעמד הביניים החרדי המודרני מושפעת מן הרמה החברתית-כלכלית. יסוד זה עשוי להשפיע על בחירת אזור המגורים, על מידת העזרה בבית, על סוגי הבילוי ואופני הצריכה. ככלל, נראה שאפשר להצביע על קשר בין העלייה במעמד החברתי-כלכלי לבין השתייכות לקבוצת המחקר. היכולת הכלכלית עשויה להשפיע על בחירת ההורים לשלוח את ילדיהם למוסדות החינוך המתאימים לחרדיות המודרנית, משום שבתי הספר שעל קו התפר הם לרוב מוסדות פרטיים יקרים. גם בשיבויות התיכוניות-החרדיות, שלחלקן אף יש פנימייה, וכך אף בתיכונים לבנות, ההורים נדרשים לשלם שכר לימוד

בסך של אלפי ש"ח בחודש. ברור אפוא שהמסלול החינוכי החרדי-מודרני דורש משאבים כלכליים, בייחוד כשכמה מילדי המשפחה לומדים במוסדות החינוך. המעמד החברתי-כלכלי קשור לרמת ההשכלה. ואכן, מרבית החרדים המודרנים רכשו השכלה אקדמית במקצועות ישימים, ובמקרים רבים אף שני בני הזוג רכשו השכלה זו. הדבר עשוי לסייע למשפחה המודרנית להימצא ברף הכלכלי העליון של מעמד הביניים.

סוגיית המגוון החברתי-כלכלי והמעמד הפנים-קבוצתי עלתה במפורש בראיונות. ציון המגוון הקבוצתי בהקשר הגאוגרפי הדגיש את ההקשר התרבותי שהפער הכלכלי והמעמדי בין חברי הקבוצה כרוך בו. בסיפורו תיאר אחד המראיינים את ההבדלים בין האזורים הגאוגרפיים שחברי הקבוצה בבני ברק חיים בהם: אזורי צפון העיר שאוכלוסייה המשתייכת למעמד הבינוני הנמוך מתרכזת בהם, לעומת אזורים שעל גבול בני ברק-רמת גן שאוכלוסייה בעלת יכולת כלכלית גבוהה יותר מתגוררת בהם (ראו לעיל לוח 2). בדבריו הדגיש המראיין את המשמעות התרבותית של ההבדלים המעמדיים, הבאה לידי ביטוי בהקצנת תרבות הצריכה והמותגים ושמה אותה במרכז ההווה. זו משאירה מאחור את הרוחניות, הדתיות והפשטות החרדית:

בסביבת המגורים שלי אני די אינדיווידואל [...] יש כמה כמוני בשכונה. עכשיו, למשל, כשנולד הבן הקטן שלי, השווער [חותן] שלי קנה לי רכב גדול. התביישתי להיכנס אתו לשכונה שלא ינקר עיניים. אם הייתי גר במערב העיר, על גבול רמת גן-בני ברק, הייתי מצחצח אותו כל יום, ואם הייתי מגיע עם הסווקי הישן שלי, היו זורקים אותי מהשכונה. אחות של אשתי שגרה שם, בשביל לרדת למכולת שמה פאה ומתאפרת. לכן, אני ממשך לגור בצפון בני ברק.

המראיינים דנו בפער באפשרויות הכלכליות בין חברי הקבוצה והצביעו על מעמד בינוני גבוה ומעמד בינוני נמוך יותר, שההבדלים ביניהם התחדדו בעיקר בעקבות השתלבותם של עולים ממדינות ארצות הברית ומערב אירופה, שחלקם מבוססים יותר.

3.2.4. על הציר הקהילתי: ליטאים, חסידים וספרדים

הקבוצה שמחקר זה עוסק בה, מרביתה – מבית היוצר של החוג הליטאי (ראו על כך לעיל בפרק המבוא). השאר הם חסידים וספרדים, מחצרות וקהילות רבות, ומאפייניהם שונים מעט מאלה של הליטאים בהיבטים המתוארים במחקר זה. החרדיות הספרדית מביאה אתה קווים מודרניים מבית, וההיסגרות בחברת הלומדים אינה מודגשת בה. גם יחסה של החרדיות הספרדית, אף התורנית, למדינה ולציונות, הוא יחס אוהד יותר. לפיכך היציאה לעבודה והשלת חלק מן הסממנים החרדיים הקלאסיים אינה מתייגת את הספרדי המודרני, מחוץ לקהילתו. הוא לא ייחשב ל"סוג ב'" בבית הכנסת הספרדי, שבו ממילא רוב המתפללים עוברים לפרנסתם. בשל כך חבר מעמד הביניים הספרדי לא יחוש צורך להשתלב בקהילה מיוחדת לו. ממילא נדיר למצוא קהילות ספרדיות הומוגניות בעלות המאפיינים המודרניים המתוארים.

אף לחרדיות החסידית מאפיינים מיוחדים. מקורם במבנה הייחודי של החצר החסידית כחברה סגורה המחזיקה את בניה, השמרנים יותר והמודרנים יותר, בתוך "גדרות החצר". החסיד המודרני ימשיך במרבית המקרים להתנהל בתוך החצר החסידית, וישמור על המאפיינים החיצוניים הנדרשים כגון הבגדים החסידיים והזקן. הוא אף ישמור על קשר הדוק עם החצר החסידית ועם הארמו"ר, ישתתף באירועים ובכינוסים, וככלל לא יסטה ממדיניות החצר. בשל ההבדל החזותי בין החסיד המודרני ובין הליטאי המודרני, יתקשה יותר החסיד להיטמע בקהילת מעמד ביניים. מנגד, היציאה לעבודה, ואפילו ללימודים אקדמיים, אינה נחשבת לפריצת הגדר בציבור החסידי, ובשל כך היא אינה מנציחה פער מעמדי (לרעת העובד) בין החסיד העובד לחסיד הלומד. על היכולת לנהל שתי אישיותות נפרדות, מודרנית וחרדית, ועדיין להישאר חלק מהקהילה החסידית הקלאסית, סיפר אחד המרואיינים, בעל השקפה ליטאית דווקא:

חסיד שרוצה ללכת לעבודה, יוצא לעבודה בתמיכת הרב. בכלל, המילה "עבודה" לא דורשת בציבור החסידי שינוי חברתי. שם המילה "עבודה" כן קיימת, לא פרנסה. וזה הבדל משמעותי מאוד בטרמינולוגיה. גם האחריות הקהילתית כלפיו נשארת, הוא מתפלל בשטיבל, יקבלו את הילדים שלו לבית הספר. לחסיד יש

את היכולת להתפצל לשתי אישיות שקיימת ברחוב החסידי ולא קיימת ברחוב הליטאי. כלומר הוא מתפתח באופן אישי ומשאייר את המשפחה אחורה. הוא נשאר עם הלבוש, והילד מספיק חשוב מבחינתו כדי שהוא לא יערכב אותו בתוך עולם המושגים שלו. הוא לא מערכב אותו בתוך עולם המושגים שלו בכלל כי המסגרת למעשה היא החמצן היחידי שהוא מכיר שדרכו ניתן לנשום. הוא לא מכיר סוג אחר של יכולת להתקיים.

3.3. אל מול הקבוצות האחרות

עמדנו עד עתה על מאפייניו של מעמד הביניים החרדי המודרני ועל היחס בינו ובין החרדיות הקלסית. הצגנו גם את המגוון הפנים-קבוצתי. נעבור עתה לבחינת היחס בין קבוצה זו ובין קבוצות אחרות במרחב החברתי החרדי ונשאל אם ניתן להשוות את מאפייניה של החרדיות המודרנית למאפיינים של קבוצות מוגדרות אחרות.

3.3.1. בעלי הבתים ומעמד הביניים החרדי-מודרני

במבוא לעבודה זו עמדנו על אפיונם של בעלי הבתים. כאמור, "בעל בית" הוא כינוי למי שאינם משקיעים את ראשם ורובם ביגיעה בתורה. הם עובדים לפרנסתם, לצד קביעת עתים לתורה בתדירות משתנה.

אף שבעלי הבתים עזבו בשלב כלשהו את ספסלי הכולל, בעיקר בשל קושי כלכלי או בשל תחושת מיצוי, הם מסתופפים כל חייהם בצלה של חברת הלומדים. הם מחנכים את ילדיהם במוסדות שילדי האברכים לומדים בהם, והם מתפללים בבתי הכנסת החרדיים. הם מחשיבים את עצמם לחלק מן החרדיות, אף שמעמדם הפנים-חרדי נמוך יותר. אף שהם עשויים להיות חברי מעמד הביניים במבחן הכלכלי, הם אינם רואים בעצמם "חרדים מודרנים".

מנגד, החרדים המודרנים, אף שהם מודים בעליונות לימוד התורה ומכירים בחשיבותו, אינם מתנצלים על כך שאינם נמנים עם חברת הלומדים ואינם חשים "סוג ב'", ובכך עיקר השוני בינם ובין בעלי הבתים. המודרנים רואים לנגד עיניהם את החרדים המתגוררים בלונדון ובניו יורק, העובדים במשרות

מכובדות וקובעים עתים לתורה, כמודל לחיקוי. שלא כמו בעלי הבתים, החיים בתוך הקהילה החרדית ומבקשים להקנות לילדיהם חינוך חרדי קלסי, הם חיים בקצה הקהילה, מטפחים בתי כנסת משלהם בקהילות קטנות וצעירות שפורחות בעיקר באזורים שבהם מרוכזת אוכלוסייה חרדית צעירה. על תחושתם כלפי בני התורה, עמדו חלק מן המרואיינים:

אני לא מרגיש מולם סוג ב'. כל אחד עושה מה שהוא יכול. לגבי לימוד [...] אני חושב שאנשים צריכים להיות מאוד אמיתיים עם עצמם ולדעת האם הם יכולים להישאר שם. יש כל מיני אנשים שנולדו עם כישרונות מסוימים ועדיין הם צריכים לעבוד קשה כדי להתברג בצמרת, כמו כדורגלנים. מי שמוכשר ולומד באמת, גם אם הוא עובד קשה בשביל זה, זה מצוין. אבל אנשים שבאים כדי להעביר כרטיס ובשביל כל ההווי והבידור, נראה לי שכדאי שיתפסו את עצמם ויעשו עם עצמם משהו, צבא או כל דבר אחר.

אני לא מרגישה סוג ב' מול חברת הלומדים החרדית [...] אנחנו מרגישים זבולון ויששכר.

המודרנים אינם מקבלים את פסיקת ההנהגה החרדית כמובנת מאליה ואינם נשמעים לתכתיביה בבחינת "כזה ראה וקדש". הם מסתייגים מ"ציות עיוור", ולומדים לברור עיקר מטפל. הם כאמור אינם מחזיקים טלפונים כשרים וצורכים אינטרנט וכלי תקשורת חילוניים שלא יימצאו אצל בעלי הבתים, הן בשל חששם מהאופן שבו יראו בקהילה (וההשפעה שיש לכך על קבלת הילדים למוסדות החינוך), הן בשל ציות פנימי לקודים החרדיים.

ההבדלים בין בעלי הבתים ובין הקבוצה הנחקרת ניכרים אף באופי העבודה. בעלי הבתים עוסקים בסוגי מלאכות שאינן דורשות מעורבות יום-יומית בחילוניות, ואילו החרדים המודרנים מושפעים מהחינוך היום-יומי עם החילוניות. החרדים המודרנים הם בדרך כלל בעלי השכלה וקריירה מקצועית. לרוב הם עובדים במשרדים שאינם בעלי אופי חרדי. ההתחככות היום-יומית עם החילוניות מביאה להתחזקותה של המודרניזציה ולשוני בינם ובין בעלי הבתים הנשארים בד' אמותיה של הקהילה.

3.3.2. חרדיות חו"ל

חברת הלומדים, שהחלה את דרכה ביישוב הישן בארץ ישראל, סחפה אחריה בהצלחה אדירה את המון הציבור הליטאי. ההנהגה הליטאית הכריזמטית, ובראשה החזון איש, הרב מבריסק, ולאחר מכן הרב שך, ביססה אידאולוגיה קשיחה ובלתי מתפשרת המתמקדת כולה בחווייה הטוטלית של לימוד התורה. בן הישיבה הליטאי נקרא ללמוד תורה כיעד המרכזי בחייו, בישיבה ולאחר מכן בכולל, עד קבלתו למשרה תורנית של הרבצת תורה, שאז הוא יכול ללמוד וללמד. לנוכח אידאולוגיה זו, התנגדו המנהיגים החרדים בישראל לכל יוזמה הסוטה מן הדרך. ניסיונות להקים ישיבות שבהן יונהגו אף לימודי חול נתקלו בתגובות חריפות מצד ההנהגה הליטאית, עד כדי החרמת העומדים בראש אותם מוסדות.

תהליך זה שעבר על החברה החרדית-ליטאית, והשפיע אף על זרמים חרדיים אחרים בישראל, לא קרה מחוץ לארץ באותה עוצמה.

גדולי תורה ליטאים רבים בארצות הברית, במערב אירופה, בקנדה ובמדינות נוספות עודדו את קהל שומעיהם להתערות בחיי המעשה. בה בעת הוקמו ישיבות רבות שהנחילו לתלמידיהן מקצועות והשכלה בסיסית. לפיכך התערו חרדים אלה בכל שדרות העבודה המורדנית, אף מחוץ לתחומי הקהילה היהודית. כיום חרדים רבים במדינות אלו עוסקים בענפי תעסוקה מגוונים ובהם בנקאות, רפואה, עריכת דין וראיית חשבון, לצד עצמאים, בעלי עסקים ומלאכות. חרדים אלה ממשיכים את חייהם כשוויים בין שוויים בתוככי הקהילה שבה גדלו בילדותם, לצד אותם יחידים שהמשיכו במסלול חיים תורני.

בדומה לתהליך שעובר על החברה החרדית המורדנית כיום בישראל, במידה רבה בהשפעתה של האקדמיזציה והיציאה אל שוק העבודה החילוני, הביאה ההתערות החברתית של חרדי חו"ל לאימוץ נורמות מערביות רווחות כגון חיי שפע והתנהגות צרכנית מורדנית, חשיפה לתרבות ולתקשורת המערבית.

כך התפתחה חרדיות "רכה" יותר בקרב בני חוץ לארץ. החזקת טלוויזיה בבית המשפחה, למשל, הליכה לקולנוע ולתאטרון, לחיצת יד אישה, שחייה מעורבת, הנחשבות ל"טאבו" בחרדיות הישראלית, אינן נחשבות לחריגות כלל מחוץ לארץ, בקרב החרדיות הליטאית העובדת.

גונן, במאמריו העוסקים בחרדיות חו"ל, מציג חרדים ליטאים רבים (כמובחן מן החרדים החסידיים¹⁶⁵) בארצות הברית ובלונדון, המתפרנסים למחייתם במגוון מקצועות חופשיים, שלא בתוך הקהילה.¹⁶⁶ כן רווחת התופעה של "החזקת תורה" בקרב חרדים אלה, באמצעות מימון אברכים הנשארים באוהלה של תורה. תופעת החזקת התורה מעניקה לחרדים שעזבו את הכולל ממד רוחני. התמיכה הכלכלית בלומדי התורה נחשבת מהיבטים רבים לחשובה לא פחות מהלימוד עצמו,¹⁶⁷ כל שכן שמחזיקי התורה זוכים בקרב קהילתם ליוקרה רבה. השילוב של חרדיות, אקדמיה ועבודה הוא עניין שבשגרה בקהילות הליטאיות בחו"ל. רב אפוא הדומה בין החרדיות המודרנית בישראל ובין החרדיות הליטאית הרווחת בחו"ל.

יתרה מזו, כאמור לעיל תופעת החרדיות המודרנית בישראל קיבלה תנופה מעליית חרדים מארצות הברית וממערב אירופה. ניתן להצביע על קהילות המזוהות עם הזרם הישראלי ההולך ומתגבש, שבמקורן היו קהילות של בני חוץ לארץ. כך למשל, התפתחו כמה משכונות ירושלים, רמת בית שמש ופתח תקוה. במקרים רבים אף רבני הקהילות באים ממדינות ארצות הברית ואירופה, ומביאים אתם עמדות חרדיות פשרניות יותר.

3.3.3. פועלי אגודת ישראל ומעמד הביניים החרדי-מודרני

מאפייניו הייחודיים של מעמד הביניים החרדי עשויים להזכיר לקורא את תנועת פועלי אגודת ישראל שנעלמה מן המפה הפוליטית בשנות התשעים. האם אכן מדובר בהתעוררותה ובתחייתה המחודשת של התנועה ההיסטורית?

165 ראו, למשל, גונן, מהישיבה לעבודה (לעיל הערה 6), עמ' 87.

166 ראו שם; גונן, בין לימוד תורה לפרנסה (לעיל הערה 6).

167 ראו, למשל, בפירושו רש"י לדברים לג, יח, המבאר (על פי מדרש בראשית רבה צט, ט) מדוע הקדים משה ברכתו של זבולון לברכתו של יששכר הגדול ממנו: "זבולון ויששכר עשו שותפות – זבולון לחוף ימים ישכון ויוצא לפרמקטיה בספינות ומשתכר ונותן לתוך פיו של יששכר, והם יושבים ועוסקים בתורה. לפיכך הקדים זבולון ליששכר, שתורתו של יששכר על ידי זבולון הייתה".

כשקמה מדינת ישראל, ניכרו שלושה זרמים אידאולוגיים בפוליטיקה החרדית.¹⁶⁸ את הזרם הראשון, הקיצוני ביותר, הובילו נטורי קרתא ("שומרי החומות") המזוהים בין השאר עם חסידות סאטמר. קבוצה זו, שרוב חבריה אנשי היישוב הישן, ראתה בהקמת המדינה חטא דתי ואקט של כפירה באמונה היהודית. לדידם, אי-אפשר להקים מדינה יהודית לפני הגאולה, שכן פעולה זו סותרת את שלוש השבועות שהתנה הקדוש ברוך הוא עם ישראל¹⁶⁹, ולפיהן אין למרוד באומות ולרחוק את קץ הגאולה. הזרם השני הוא הקו החרדי הקלסי המובל על ידי אגודת ישראל. יחסה של תנועה זו למדינה הוא דו-ערכי ואינסטרומנטלי. מחד גיסא, יש לפסול את האידאולוגיה הציונית שהביאה להקמתה של מדינה חילונית וחופשית בארץ ישראל, ולהתנגד לה, ובכך אין זרם זה שונה בהרבה מן הזרם הקודם. מאידך גיסא, יש להשלים עם קיומה של המדינה, ולשתף פעולה באופן כמעט מלא עם מוסדותיה, כדי לקדם את האינטרסים הכלל-חרדיים, ולפעול להשגת מרב התנאים לחיי תורה בגלות הישראלית.¹⁷⁰

168 לדיון בזרמים הנ"ל ראו, למשל, משה מונק, "אחוד של כל העמלים למען מדינה תורתית", **המעין** ה (1) (תשכ"ה), עמ' 32; מנשה בן חיים, "אחוד של היהדות החרדית", **המעין** ה (1) (תשכ"ה), עמ' 38; יחיאל יעקב ויינברג, "דת ומדינה בישראל", **המעין** ו, ג (תשכ"ו), עמ' 1; יהודה לוי, "מהו הקיטוב ביהדות התורתית", **המעין** יד (2) (תשל"ד), עמ' 9.

169 מדרש "שלוש השבועות" מבוסס על מגילת שיר השירים ובה מופיעה שלוש פעמים ההתניה שאין להעיר את האהבה – עד שתבוא מאליה, ופירושן של התניות אלה הוא שאין לרחוק את הקץ. נוסח השבועות מופיע במסכת כתובות קיא: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה, ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע הקב"ה את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי" (ראו גם מדרש רבה על שיר השירים ב, ז). ראו גם ויואל משה לרב יואל טייטלבוים, מאמר ראשון.

170 ראו את תיאורו הנוגע ללב של אדם ברוך, המתאר את יחס החרדים למדינה: "החרדים הליטאים, בראשות הרב אלישיב, אינם מתרשמים מהפינוי ומההתנתקות ואינם מעורבים בזה. הם בשלהם, כלומר הם ברעתם: הציונות הפוליטית נוסח העבודה, הליכוד, ואף נוסח המפד"ל, הינה מהות חילונית המעמידה במרכזה את האדם ואת תבונתו, ומבקשת לדחוק את אלוקים מהעולם. והתנתקות הינה עניין פנים ציוני. השמועות על כביכול התקרבות בין החרדים לישראלים, שמועות שנפוצו ביתר שאת בשעת הפולמוס על משאל עם בעניין ההתנתקות, היו דבר בטל מעיקרו, כיתתי ותעמולתי בלבד. ובכך, יחס החרדים למדינה כשהיה: יחס תועלתי אינסטרומנטלי (מכשירי)" (אדם ברוך, "הליטאים בשלהם (תועלת)", **ידיעות אחרונות**, שישי, 19.8.2005).

הזרם השלישי, אף הוא חרדי, הובל על ידי תנועת פועלי אגודת ישראל. קבוצה זו, שפרשה מאגודת ישראל, פיתחה יחס אוהד לצינונות וסייעה להעלאתם של יהודים רבים ארצה מתוך הכרה בחשיבותה הגשמית והרוחנית של מדינת ישראל כמרכזו של העם היהודי לאחר השואה. זרם זה הכיר בתקומתו של עם ישראל בארצו כאירוע חיובי מכונן בתולדות האומה, וכצעד לקראת הגאולה הקרבה. עם זאת, המדינה אינה מטרה אלא מסגרת ואמצעי לתקומתו הרוחנית של עם ישראל בארצו, ובלעדיה אין כל ערך למדינה והיא מסגרת חלולה בלבד. ומכיוון שלימוד התורה בארץ ישראל אינו דומה ללימודה מחוץ לארץ, פנתה תנועת פועלי אגודת ישראל להקמת יישובים חקלאיים חרדיים, ששילבו עשייה ציונית והפרחת השממה בקיום המצוות התלויות בארץ, שלא התאפשר לעם ישראל לקיימן בגולה.¹⁷¹ לדעתה, מדינת ישראל איננה גלות אלא מסגרת לתחייה רוחנית של האומה.¹⁷²

לאור השקפה אידאולוגית נבדלת זו הרבתה התנועה לשתף פעולה עם מוסדות המדינה, לא רק לסיפוק מאווייה הפנימיים, אלא אף לצורך קיבוץ גלויות, חיזוק המוסדות המדינתיים, הקמת יישובים ותעשייה, גיוס מלוות ותרומות למדינה וכדומה. עם זאת הקפידו אנשי פועלי אגודת ישראל להעניק חינוך חרדי לילדיהם ונמנעו מלהשתלב בתרבות הישראלית החילונית. על הציר הערכי-אידאולוגי, תנועת פועלי אגודת ישראל ניצבת במרכז, מגלה יחס אידאולוגי אוהד למדינה בתנאי שהמסגרת המדינית מתמלאת בתוכן דתי רוחני. בלעדיו – המדינה אינה אלא גוף בלא נשמה, אדמה בלבד. בפן המעשי, פנו חברי התנועה למלאכה. הם עדרו את האדמה והקימו יישובים, ובהם קיבוץ חפץ חיים, בית חלקיה, בני רא"ם, יסודות ויד בנימין.¹⁷³

171 המצוות התלויות בארץ הן הלכות שהוטלו על אדמת ארץ ישראל ועל הגידולים הגדלים בארץ ישראל בלבד. עם חובות אלה נמנות הפרשת תרומות ומעשרות ומצוות השמיטה.

172 זו, למשל, השקפתו של הרב שמשון רפאל הירש, אגרות צפון, מכתב ה: "ישראל רכש לו אמנם ארץ והקים לו ממלכה, אבל אלה לא עמדו כמטרה לנגד עיניו, אלא כאמצעים הדרושים לו כדי לקיים את מצוות התורה; ועל כן פריחת ארצו וקיום ממלכתו תלויים רק בשמירת התורה". בדרך זו הלך אף הרב רפאל קצנלבוגן (1894–1972), ממנהיגי התנועה.

173 רבה של חפץ חיים, הרב קלמן כהנא (1910–1991), היה מרבני התנועה.

הם שילכו תורה ומלאכה לפי סיסמתם: "תורה עם דרך ארץ". עם זאת הם שמרו על אורח חיים חרדי, כמנהג בעלי הבתים: קבעו עתים לתורה, חינכו את ילדיהם על ברכי ההשקפה החרדית, והקפידו על קיום המצוות.¹⁷⁴

בפן הפוליטי, התנהלה התנועה כיחידה פוליטית נפרדת, ובחלק מן הכנסות רצה ברשימה נפרדת, ולפעמים – עם אגודת ישראל. בשיאה, בשנות החמישים, מנתה התנועה שלושה חברי כנסת.¹⁷⁵ משנות השבעים ואילך דעך קרנה, ובכנסת התשיעית, בשנת 1977, ייצג את התנועה, שרצה בנפרד, חבר כנסת אחד בלבד. בכנסת העשירית לא עברה המפלגה את אחוז החסימה. מהכנסת האחת עשרה ועד הכנסת השלוש עשרה היה לתנועה נציג אחד בכנסת, בשילוב תנועת מורשה, ולאחר מכן אגודת ישראל.¹⁷⁶ מן הכנסת הארבע עשרה (1996), לאחר שפרש חבר הכנסת אברהם ורדיגר מן הכנסת, לא כיהן שוב נציג התנועה בכנסת.¹⁷⁷

האם ניתן לומר שהתפתחותו של מעמד הביניים החרדי המודרני אינו אלא תחייה מחודשת של תנועת פא"י ההיסטורית? ניתן לזהות קווי דמיון בין שתי הקבוצות. ראשית – שימור הזהות החרדית. כחברי התנועה הוותיקה, אף חברי מעמד הביניים החרדי משמרים את הזהות החרדית. הם אינם מבקשים – כבני תנועות המזרחי – להיטמע ולהשיל מעליהם את חזותם המתברלת. הם משמרים זהות חיצונית, פנימית וקהילתית, אף ברשות הרבים הישראלית. שנית – שימור האידאל "תורה עם דרך ארץ". מעמד הביניים החרדי המודרני אף הוא משלב תורה ומלאכה. אכן, המעדר הוחלף במקלדת והטורייה בעכבר, אך אלה כאלה עובדים ומתפרנסים אך גם קובעים עתים לתורה לפי תפיסת החרדיות המתונה.

174 ראו, למשל, את דבריו של הרב קלמן כהנא: "אם 'תורה עם דרך ארץ' אכן פירושה עיצוב החיים על ידי התורה, חיי הפרט וחיי הכלל, הכרת אחריות לאומית ומדינית, הכרח אחריות לישונו של עולם – הרי שהכרחית היא ועלינו לחפש הדרך אליה", קלמן כהנא, "לדרכה של יהדות התורה באשכנז", המעיין ד (2) (תשכ"ד), עמ' 2.

175 בכנסת השלישית והרביעית (1955-1961). חברי הכנסת היו יעקב כץ, בנימין מינץ והרב קלמן כהנא.

176 בכנסת השלוש עשרה ישב נציג התנועה מחצית מהקדנציה, בהסכם רוטציה עם אגודת ישראל.

177 לסקירת עמדותיה העכשוויות של התנועה ראו "שולחן עגול עם ראשי התנועה", **שערים**, ניסן תשס"ה: <http://muni.tik-tak.co.il/web/news/luchot1.asp?modul=9&code=Client=1365&CodeSubWeb=0&id=42462&kategory=1200>

שלישית – ציונות פרגמטית. בדומה לפועלי אגודת ישראל בעבר, לחרדיות המודרנית קשרי גומלין הדוקים ודו-צדדיים עם המדינה ומוסדותיה. חברה תורמים למדינה, מרצון ולא מאונס, ונוטשים את התפיסה החרדית הגלותית המשמרת את אתוס "הפריץ העריץ". על הדמיון בין פא"י ההיסטורית לבין מעמד הביניים עמד אחד מהמרוויינים:

אנחנו סוג של "בעלי הבתים" של העולם החרדי. כן. קצת אחר. ככה אני רואה את הדברים האלה. סוג של פא"י שהייתה בזמנו.

אך ישנם גם הבדלים בין שתי הקבוצות. כך למשל, ניתן לזהות פתיחות רבה יותר בקרב מעמד הביניים החרדי המודרני והסתגלות לאורח חיים חומרני ומערבי. תנועת פועלי אגודת ישראל נבנתה על עבודת כפיים וצניעות מושבית, ושמרה על סגירות קהילתית, ואילו החרדים המודרנים נמנים דווקא יותר עם בעלי ההכנסה הבינונית-גבוהה, ומתגוררים בערים המעורבות. נגזרת מכך אף פשרנות דתית גבוהה יותר מצד החרדים המודרנים, המתחייבת מאורח החיים המערבי.

זאת ועוד, חברי מעמד הביניים החרדי מעורים יותר בתרבות ישראלית, תולדה של עבודה במקומות חילוניים, השכלה אקדמית ואופקים רחבים. תופעות אלה היו לצנינים בעיני פועלי אגודת ישראל אז, והן שהרחיקו את התנועה מן המזרחי:

ומה מאוד שונה דרך חייהם של חברי פועלי אגודת ישראל. רובם אנשי תורה ועמל. אין עיניהם להשכלה גבוהה בידעם כי מסיבות בלתי תלויות שולטת במוסדות הללו הכפירה שלטון בלי מצרים. דאגתם להקניית תורה ודעת ד' בישיבות רגילות ומסתפקים בהקניית מקצוע לבניהם למען הרוויח לחמם.¹⁷⁸

178 בן חיים (לעיל הערה 168). אך ראו דעה מעט אחרת ברבריו של הרב משה מונק זצ"ל, "הסכנות הכרוכות בלימודים כלליים", המעין יא (4) (תשל"א), עמ' 45.

3.4. סיכום: האם מדובר בחרדים?

תופעת מעמד הביניים החרדי-מודרני מרתקת וראויה לבחינה מיוחדת משום שאיננה נמצאת על הרצף החרדי הקלסי. היא מנפצת מוסכמות יסוד חרדיות כגון הברלנות והציות העיוור, וחותרת תחת הליטאות החרדית בהתנערותה המעשית, אף אם לא האידאולוגית, מקונספציית "בן התורה".

החרדים המודרנים חיים על קו תפר דתי, חברתי ותרבותי. הם שכללו ועיבו את האפור, עסוקים באיזון פנימי, מפנימים את הישראליות, זונחים את האתוס הגלותי וחיים בשניות תרבותית, להבדיל מהחרדיות הקלסית.

את ההתייסרות המתמדת, תוצאה של המתח הפנימי בין קודש לחול ובין הדתי למערבי, הם מעבירים לילדיהם. הם חושפים אותם לתכנים מערביים וליברליים, ולפשרנות הלכתית. הם חושפים את ילדיהם לחילוניות, אך מחנכים אותם להשקפה ולאידאולוגיה חרדית, ובמקרים רבים, בהיעדר מוסדות אחרים, שולחים אותם לשיבות ולסמינרים חרדיים.

שאלה מרכזית, שאתה אף פתחנו את הפרק, היא אם חברי הקבוצה הנחקרת הם אכן חרדים. רבים יאמרו שהם נשארים בחברה החרדית מטעמי נוחות וחשש להחליף את המסגרת שגדלו בה. יש שיטענו כי מדובר בתהליך של "פיחות זוחל", ואף אם כיום עדיין יש בו קווים חרדיים, סופו היפלטות מוחלטת מן החברה החרדית. כך למשל, התבטא יו"ר משמרת הקודש והחינוך, הרב מרדכי בלוי, המזוהה עם הנהגת תנועת דגל התורה: "מי שיש לו חשבון פייסבוק הוא לא חרדי, הוא חרדון".¹⁷⁹

באין הגדרה חדה לחרדיות, ברי שהיא ניתנת לכמה כמה עיצובים, איש איש לפי השקפתו. עם זאת אנו סבורים שהחרדיות המודרנית היא חרדית במהותה משלושה טעמים: ראשית – ההגדרה העצמית. חברי מעמד הביניים החרדי מגדירים את עצמם חרדים. הם עוטים עליהם מרצון סממנים חרדיים חיצוניים המבחינים אותם מן הסביבה הקרובה, והם משלמים מחיר חברתי יומם-יומי על השתייכותם לזרם החרדי בגלל ה"זרות" הטבועה המשודרת מחזותם. שנית – החזקה באידאולוגיית המעטפת החרדית. רוב האנשים שראינו מחזיקים בראיית עולם חרדית בנוגע לסוגיות הליכה החברתיות. הם מתנגדים לאידאולוגיה הציונית, מזדהים עם העמדה החרדית בענייני דת ומדינה, והרוב המכריע נותן

179 ראו יוני גבאי, "מי שיש לו פייסבוק, הוא לא חרדי, הוא חרדון", כיכר השבת, 1.2.2011: <http://tinyurl.com/kikarhashabat1-2-2011>

את קולו בבחירות לכנסת למפלגות החרדיות. שלישית – קיום קשר רצוף עם הקהילה החרדית. חברי מעמד הביניים החרדי חיים את רשות הרבים החרדית. הם מתעניינים בנעשה ברחוב החרדי וכפופים, אף אם חלקית, לגדולי התורה החרדים. נראה שדי במאפיינים אלה כדי להשתכנע שאין מדובר ב"תחפושת", או ב"תחנת ביניים" בדרך לפריקת העול. זוהי עמדה מוצקה ויציבה של רבים מחברי הציבור החרדי, הבוחרים להישאר חלק מן הקהל והקהילה החרדיים בלי להתנתק מן המערביות החילונית.

אך סוגיות השייכות והזהות מעסיקות לא מעט את חברי הקבוצה:

שאלת הזהות העצמית היא מורכבת. היותי סוג של "זאב בורד". היה גיל שהפריע לי יותר, היום אין לי בעיה עם זה. שאלת הזהות העצמית קיימת אצלי כל הזמן. בסוף היום, אני אגיד שאני חרדי אך שאלת הזהות מטרידה אותי, כי כלפי חרדים מהליכה אני לא, אך אני גם לא מזדהה עם חברות אחרות [...] מפריע לי הנושא של הגדרה עצמית, ואני מקווה שלילדים שלי יהיה קצת יותר קל וזה יהיה כמו בארה"ב שלאנשים שם יותר קל.

את סוגיית ההשתייכות לקהילה החרדית סיכם אחד מן המרואיינים, שאינו נמנה עם חברי הקבוצה, במילים האלה:

מי שמגדיר את עצמו כחרדי, אני מניח שזו קבוצת ההשתייכות שהוא רוצה להשתייך אליה, אחרת מדוע שיגדיר עצמו ככזה? [...] אם הוא רואה את עצמו עדיין כשייך למסגרת הזו לא משנה אם בגלל חוסר אלטרנטיבה, נוחות, לא מכיר משהו אחר, ויכול להיות גם מורכבות של סיבות, סימן שזו קבוצת ההשתייכות שלו.

החרדים המודרנים הם אוסף של יחידים הנעים במרחב החברתי והתרבותי הישראלי. האם יוכלו הפרטים כולם להתאחד וליצור מסגרת משותפת ומאורגנת? האם הם בכלל רוצים בכך? ומה תהיה השפעתה של מסגרת זו? בכך נעסוק בפרק הבא, הן בהיבט הפנים-קבוצתי, הן בהשפעתה של הקבוצה על החרדיות ועל הישראליות בכללותה.

4. מיחידים לקבוצה

4.1. מבוא

כבר עמדנו על כך שהתגבשותו של מעמד הביניים החרדי-מודרני איננה תופעה מאורגנת ומוסדרת. זו התגבשות יחידים, חסרי הנהגה רבנית והכוונה פוליטית, הנעים בשוליה של המסגרת החרדית. קשה להצביע על זהות מלאה ביניהם. אדרבה, השוני היחסי בולט, למשל, במידת ההקפדה ההלכתית, ברמת הקרבה לרבנים החרדים, באופן חינוך הילדים ובמצב הכלכלי. השוני הזה הוא תוצאה הכרחית של מלאכת האיזון שעושה כל אחד ואחד מהם בינו לבין עצמו, בין שתי התרבויות – החרדית והמערבית.

4.2. היעדר מוקדי כוח

ניתוח על ציר הזמן של שתי קבוצות חברתיות, אחת שהצליחה ואחת שנכשלה, עשוי להועיל לענייננו. מחד גיסא ניתן לבחון את תנועת ש"ס, שהוקמה בשנת 1984 ומאגדת מאז את הספרדים החרדים (ולא רק אותם) בקבוצה חברתית משמעותית ועצמאית. מאידך גיסא, ניתן לבחון את תנועת פועלי אגודת ישראל, שאיגדה רבים בחרדיות הישראלית, אך לא הצליחה לעמוד במבחן הזמן. מדוע הצליחה תנועת ש"ס במה שנכשלה תנועת פא"י? נראה שלתנועת פא"י חסרו שלושה מוקדי כוח הנדרשים ליציבותה של תנועה חברתית חרדית בתנאים הפוליטיים בישראל: האחד – מוסדות חינוך. תנועת פא"י לא הקימה מוסדות חינוך משל עצמה ונשענה על המוסדות הקיימים של החינוך העצמאי שחינכו בקו החרדי הקלסי; השני – הנהגה רוחנית. לאורך שנותיה, ובעיקר בשנות השבעים והשמונים, לא הצליחה התנועה להעמיד רבנים בעלי שיעור קומה שיוכלו לעמוד אל מול הנהגתו הליטאית הכריזמטית של הרב שך; השלישי – הנהגה פוליטית. ברבות השנים, לאחר פטירתם ופרישתם של מנהיגי הכריזמטיים של התנועה, הרבנים בנימין מיניץ וקלמן כהנא, לא הצליחה התנועה להעמיד בראשה מנהיגים פוליטיים בעלי שיעור קומה.

לעומת זאת תנועת ש"ס נהנתה משלושת מוקדי הכוח הללו. התנועה הוקמה בהנהגתם הרוחנית של הרב עובדיה יוסף והרב יצחק כדורי, שהיו באותה תקופה שניים מהמנהיגים הבולטים ביותר של הציבור הספרדי בישראל; התנועה הובלה על ידי מנהיגותם הכריזמטית של הרב יצחק פרץ ואריה דרעי, שאיזנו זה את זה והיוו צוות פוליטי מוצלח; ומיד לאחר הקמת התנועה פעלו מייסדיה להקמת רשת מוסדות "אל המעיין" שיפעלו ברוחה ויחנכו את הדור הבא של מצביעייה ותומכיה.

כמו לתנועת פא"י בשעתה, גם למעמד הביניים החרדי המודרני חסרים שלושת מוקדי הכוח שהוזכרו לעיל: מוסדות חינוך משלו בכל המסלול החינוכי, הנהגה רוחנית כריזמטית והנהגה פוליטית משפיעה.

היעדרם של מוסדות חינוכיים מתאימים. עמדנו לעיל על מסלול החיים החינוכי של חבר מעמד הביניים. הצגנו את הקושי וההתלבטות הנובעים מהיעדרם של מוסדות חינוך המתאימים לרוח הקבוצה. משפחות מעמד הביניים נדרשות לבחור בין בתי ספר חרדיים (ואף זאת רק אם התקבלו אליהם), המחייבים אותן לשנות את אורחות חייהן שינוי של ממש, ולהתפשר על איכות לימודי החול, ובין בתי ספר המסונפים לזרם הדתי-לאומי, המחנכים לערכים שאינם עולים בקנה אחד עם ערכי הבית החרדי המודרני. ציינו לעיל שלרוב יעדיפו המשפחות החרדיות המודרניות, בין מרצונן ובין בליט בררה, לשלוח את ילדיהן למסגרות שאינן חרדיות. אכן, בשלב החינוך התיכוני יש מסגרות מתאימות להן, כלומר ישיבות חרדיות המשלבות לימודי חול בלימודי קודש, או תיכונים חרדיים לבנות המכינים לבחינות הבגרות, ואולם בתום שלב זה התלמידים פונים אל הישיבות הגדולות הקדושות ולומדים בהן עד נישואיהם.

היעדר מוסדות ייחודיים לציבור מעמד הביניים החרדי המודרני לאורך כל שלושת שלבי החינוך עלול לגרום לבלבול השקפות אצל ילדיו, שכן בכל אחד משלבי החינוך הם מושפעים ממערכת ערכים אחרת: בחינוך היסודי – ממערכת הערכים הציונית-דתית; בתיכון – מישיבה חרדית תיכונית התואמת פחות או יותר את ההשקפה הקבוצתית; ובשלב השלישי, העל-תיכוני, בישיבות הגבוהות – מההשקפה החרדית הקלסית. היעדרם של מוסדות חינוך לאורך כל הציר החינוכי אינו מאפשר גיבוש השקפה בת-קיימא אצל הדור הצעיר, שתמשיך את תפיסת העולם של החרדיות המודרנית.

היעדר הנהגה תורנית. תופעה בולטת אחרת היא היעדרה של רבנות כריזמטית המסוגלת לשאת על כתפיה את המשא ההנהגתי-הלכתי של חברי הקבוצה. אכן, היה אפשר לומר שתופעת היעדר הרבנות אינה ייחודית למעמד הביניים החרדי דווקא, והיא נחלת הכלל. אף הציבור החרדי לגווניו, והציבור הדתי-לאומי, סובלים מהיחלשותה של הנהגה איכותית. ניתן להפליג ולומר שאין זו תופעה דתית דווקא, ויש בדורנו "ליקוי מאורות". התפוררות ההנהגה היא תופעה כלל-עולמית, חוצה מדינות, תרבויות ודתות.¹⁸⁰

ואולם נראה שבענייננו מדובר בקושי רב יותר. ראשית, הצורך המיוחד בהנהגה רבנית נובע דווקא ממלאכת האיזון המורכבת שהחרדי המודרני נדרש להתמודד עמה. נדרש "כוח דהיתרא" (פסיקה מקילה על פי ההלכה) שיעניק לגיטימציה רוחנית לקבוצה המתגבשת – מחד גיסא, ויציב לה קווים אדומים הלכתיים והנהגתיים – מאידך גיסא. והלוא אין כל סיבה דתית שלא תינתן לגיטימציה זו, שכן אף הדתיות הלאומית, שבמובנים רבים היא שמרנית פחות מהחרדיות המודרנית, זוכה ללגיטימציה רבנית. שנית, נראה שבהיעדר הנהגה רבנית משפיעה וכריזמטית, לא תוכל הקבוצה בשלב מאוחר יותר לעמוד בפני התקפה אפשרית מצד החרדיות הקלסית.

היעדר הנהגה פוליטית. הציבור החרדי מונהג על ידי שלוש תנועות פוליטיות עיקריות: תנועת ש"ס המנהיגה את הציבור הספרדי, תנועת אגודת ישראל המנהיגה את הציבור החסידי בכללותו (בהובלתה העיקרית של חסידות גור) ותנועת דגל התורה המנהיגה את הציבור הליטאי. תנועות אגודת ישראל ודגל התורה רצות לכנסת משנת 1992 ברשימה משותפת.

הנהגה החרדית היא סקטוריאלית. קברניטיה דואגים בראש ובראשונה לקהל בוחריהם. מעמד הביניים החרדי איננו נמצא במרכז האידאולוגי של אף אחת מהתנועות ולכן הוא איננו מיוצג, אף שכאמור מרבית חבריו נותנים

180 על היעדרה של הנהגה ראו, למשל, גדי טאוב, "ומלחיה נרדמו כולם: על העדר הנהגה", ידיעות אחרונות, 15.6.2010. לתחושת היעדר המנהיגות בישראל שותפים אנשי ציבור רבים. כך למשל, סבורים משה (בוגי) יעלון, "אין מנהיגות במדינה", אתר דתי לי, 18.1.2007 (www.datili.co.il/index.php?id=11636), עמרם מצנע, "אין מנהיגות" (www.youtube.com/watch?v=-vfsiLeDH5M) ושלמה ינאי, "אין מנהיגות בישראל, איפה הדאגה לאזרח?", גלובס, 7.1.2012 (www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000713369).

את קולם למפלגות החרדיות. אף תנועת פועלי אגודת ישראל, שהייתה יכולה להנהיג את מעמד הביניים החרדי, אינה קיימת עוד.

לכאורה היה אפשר לומר שקבוצת מעמד הביניים החרדי מסתנפת לתנועת דגל התורה, מעצם היותה מהמחנה הליטאי. חברי הקבוצה התחנכו במוסדות הליטאיים, ואף מזדהים אידאולוגית עם התפיסה הליטאית. ואולם הפוליטיקה הליטאית כיום, המודרכת על ידי ההנהגה הרוחנית, איננה מכירה במעמד הביניים החרדי כמגזר נבדל הדורש מוסדות קהילתיים ייחודיים ויחס מיוחד. עם זאת יש לציין שלאחרונה חלה תמורה בגישת ההנהגה הליטאית הפוליטית לציבור "החרדים העובדים"¹⁸¹.

בהיעדר כוח וארגון פוליטי, בין באמצעות המפלגות החרדיות הקיימות ובין בהקמתה של מסגרת פוליטית נפרדת, יקשה על הקבוצה להתאגד ולהתפתח. כך למשל, קשה יותר להשיג תקציבים חברתיים ולקבל קרקעות למוסדות ציבור ייעודיים באין כוח פוליטי תומך. עמד על כך אחד המרואיינים כשתיאר את בית הכנסת של הקבוצה:

בית הכנסת שלנו לא יקבל מבנה כי אנחנו לא משתייכים לשום מגזר [...] לשום תת-קבוצה [...] אין לנו לובי.

אמנם אין לקבוצה מוסדות כלל-ארציים, אך נעשו ניסיונות להקים מסגרות ארגוניות מקומיות. כך למשל, הוקמה תנועת "טוב", שהתמודדה במישור המוניציפלי בביתר עילית ובבית שמש, וזכתה במושב אחד במועצת העיר בכל אחד מן היישובים.¹⁸² על פי התחזיות, בבחירות המוניציפליות הבאות התנועה מתכננת להריץ רשימות בערים נוספות כגון ירושלים ואלעד. ואולם הנהגה זו – על אף חשיבותה שתידון בהמשך פרק זה – יש לה כיום השפעה מקומית בלבד ומרבית חברי הקבוצה שרואיניו במחקר אף העידו שהתנועה איננה מוכרת להם.

181 ראו אבי בלוס, "בברכת הרבנים: נציגי 'דגל' ייפגשו עם 'החרדים העובדים'", קו עיתונות דתית, 26.4.2012.

182 ראו, למשל, יאיר אטינגר, "ארץ השמש העולה: האופוזיציה החרדית לשלטון העסקנים והחצרות קמה בבית שמש", הארץ, 27.8.2010: www.haaretz.co.il/hasite/pages/1186466.html

מלבד הצורך הטכני, המעשי, בהנהגה פוליטית שתסייע בהקמת מוסדות הנדרשים לתפקוד הקהילתי, הנהגה פוליטית מסייעת בגיבוש קבוצה. היא מציעה מצע חברתי וסביבו ניתן להתלכד. היא מסייעת ברקימת הזהות הקבוצתית. היעדרה של מסגרת פוליטית, רוחנית וחינוכית עלול להותיר את חברי מעמד הביניים החרדי המודרני כפרטים חסרי זהות שאינם חלק מקבוצה בעלת סדר יום עצמאי.

שלושה מהמוראיינים הציגו שלוש דעות באשר לצורך להקים מוסדות ייחודיים לחברי הקבוצה. האחד הדגיש את הצורך במוסדות שיהפכו את הפרטים לקבוצה מוגדרת:

בעצם חסרה חוליה, חוליה מוסדית, אנחנו בתקופת תפר. בשביל להפוך את הפרטים לקבוצה צריך הנהגה רבנית, פוליטית ומוסדות. אני מדבר על מגמה של התגבשות הקבוצה. מדובר באוסף פרטים המגלים פתאום שהם לא לבר ואם אני לא לבר, אני חלק מקבוצה. אז קבוצה כבר יש, עכשיו צריך להגדיר אותה. צריך לאפיין אותה, צריך אחרי שמגדירים מאפיין לבחון את מערך היחסים בינה לבין הקבוצות האחרות, צריך להנהיג אותה וצריך לראות האם יש ואיזו השפעה תהיה לה על החרדיות האחרת או שהיא תהפוך להיות עוד זרם חוץ חרדי.

מנגד עלה בראיונות גם קול אחר ומובהק הנשמע בדבריו של מרואיין שטען שהקבוצה מטבעה היא קבוצה מגוונת של יחידים ואין לה כמיהה להקים מוסדות ייחודיים:

לא תהיה לקבוצה מנהיגות פוליטית או רבנית, זאת קבוצה של בורדים. מה שמאפיין את הקבוצה הזו שקשה להגדיר אותה. כל אחד זאב בורד כזה, ומזה קשה לייצר קבוצה [...] גם חשוב להבין שלקבוצה אין דרייב ליצור הנהגה או מוסדות וגם לא יהיה. יהיה קצת קשה להכניס את זה למסגרת כי מדובר בציבור מאד מגוון ואני לא בטוח שכולם ירצו את המסגרת. חלק מן הקבוצה נוח

להם ב"אין מסגרת". זה נוח מבחינה פוליטית וגם מבחינה דתית זה נוח. אנשים שהולכים בלי ומרגישים עם.

דעה שלישית הביע מרואיין נוסף, ולפיה תחושת השייכות והנאמנות שלו היא לחברה החרדית-ליטאית, ומשום כך אין לו כל צורך בייצוג מוסדי אחר:

אני ליטאי ואני מרגיש מיוצג, ולא צריך הנהגה אחרת [...] אני מנסה לצייר את כל החברים שלי, נראה לי שכל אחד יכול לשייך את עצמו לאן שהוא שייך במקור, וזה הייצוג שלו.

4.3. היקף התופעה

לעומת החסר בייצוג לקבוצה, בשטח ניכרים ניצנים נוספים – בתי כנסת בערים חרדיות וחילוניות, המוקמים בעיקר על ידי אוכלוסייה צעירה המזוהה עם מעמד הביניים החרדי המודרני. בחלק מהם מכהן רב בעל צביון חרדי מודרני. תופעות אלה עשויות להתברר כסנוניות ראשונות להתארגנות בקבוצה מלוכדת. חשוב לברר את היקף הקבוצה. הוא עשוי להבהיר אם מדובר בשוליים זניחים או בתופעה חשובה שאין להתעלם ממנה. הוא עשוי גם להבהיר למנהיגות הליטאית הקיימת שיש להכיר בייחוד של חברי הקבוצה, ולחלופין להשפיע על המנהיגים הפוטנציאליים להוציא לפועל יוזמות הנהגה נפרדות. נבחן להלן שני היבטים: הראשון – גודלה של הקבוצה כיום; השני – מגמת הצמיחה של הקבוצה.

4.3.1. גודל הקבוצה

קשה לקבוע את ממדיה של קבוצת החרדים המודרנים. מדובר באוכלוסייה פזורה ביישובים רבים, ילדיה מתחנכים במוסדות שאינם מאפיינים את התפיסה הקבוצתית דווקא, ואי-אפשר להצביע על דפוסי התנהגות ייחודיים שיאפשרו את מנייתה.

עם זאת, בשני מקרים בא כוחה של הקבוצה לידי ביטוי ברור: בכחירות המוניציפליות בעיר החרדית ביתר עילית ובעיר בית שמש, שבהן תפסה תנועת "טוב" מקום במועצת העיר.

תנועת "טוב" מייצגת במידה רבה את מעמד הביניים החרדי. היא גורסת ש"חרדי עובד הוא חרדי טוב", ואין לראות בו "חרדי סוג ב'", היא נלחמת בקיפוחם של החרדים העובדים בכל הנוגע לקבלה למוסדות החינוך. התנועה נמצאת בעימות חזיתי עם העסקונה החרדית, בעיקר הליטאית. התנועה ומנהיגיה מותקפים בשיטתיות על ידי עורכי העיתון "יתד נאמן", ביטאונם של הליטאים.¹⁸³ ברי שבמציאות זו, תומכי התנועה אינם האברכים העובדים, וככל הנראה – אף לא בעלי הבתים, הרואים בעצמם חלק מן החרדיות הקלסית.¹⁸⁴ דווקא בשל כך נראה שתומכי התנועה הם חרדים מודרנים, שאינם מסתופפים בצלה של חברת הלומדים הליטאית, ואינם מכפיפים עצמם מניה וביה לדעה המורה על הצבעה למפלגות החרדיות המסורתיות.

בשני הניסיונות המוניציפליים שעשתה התנועה – היא נחלה הצלחה. בעיר ביתר עילית כבשה התנועה מקום אחד מתוך ארבעה עשר מושבים. ניתן לומר אפוא שכוחה האלקטורלי של התנועה בעיר ביתר עילית הוא לפחות 1/14, שכן העיר בעלת צביון חרדי מובהק.

בעיר בית שמש זכתה התנועה למושב אחד מתוך תשעה עשר מושבי מועצת העיר. ואולם סך המושבים החרדיים במועצה הוא תשעה (חמישה מושבים ליהדות התורה, שלושה מושבים לש"ס ואחד לתנועת "טוב"). ניתן להסיק אפוא שבעיר בית שמש כוחה של התנועה חזק יותר, והוא מייצג 1/9 מהציבור החרדי. קשה להעריך מה יהיה כוחה של התנועה ביישובים אחרים, ואולם הצלחתה של תנועת "טוב" תלויה גם בהתייחסות ההנהגה החרדית הקלסית אל החרדים המודרנים.

בפרק המבוא לעבודה זו עמדנו על חשיבותו של מחקר המשך כמותי למחקר גישוש זה. מחקר כזה עשוי בין השאר להבהיר טוב יותר את גודל הקבוצה הנחקרת ולאסוף נתונים נוספים על מאפייניה.

183 י' גפן, "טוב בחסות פא"י: 'חרדים חדשים' באחרות אינטרסים עם מורדים ותיקים", יתד נאמן, 5.1.2012. ראו על כך באתר בחדרי חרדים: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2936271&forum_id=771

184 על ההגדרות הפנים-חרדיות ראו לעיל פרק המבוא.

4.3.2. מגמת צמיחתו של מעמד הביניים החרדי-מודרני

אף שמדובר באוסף של פרטים, ולא בקבוצה מגובשת ומאורגנת, העיסוק בתופעת התגבשותו של מעמד הביניים החרדי המודרני חשוב לדעתנו בשל צמיחתו העקיבה, בהתאמה לגידולה הדמוגרפי של החברה החרדית כולה. מעמד הביניים החרדי המודרני ניוון מן החשיפה של החרדיות לישראליות החילונית. ככל שהחיבור בין החרדיות לחילוניות גדל, נקודות השקה רבות יותר, והן גורמות במקרים רבים לשינוי תודעתי, בין במודע ובין ב"פחות זוחל". פתיחת שערי חומות הבדלנות מסייעת לחרדים להכיר את הישראליות האחרת, לא כפי שחוו אותה בתוך הקהילה החרדית. במקרים רבים היטמעות בשוק עבודה חילוני ובסביבת מגורים חילונית מחייבת סובלנות והפנמה של התרבות החילונית. תהליך זה עשוי להשפיע על החרדיות המשפחתית כולה, הן ברמה האידאולוגית של תהליך שינוי תפיסתי, הן ברמה הפרקטית בשל הדרת הילדים ממוסדות חינוך חרדיים.

נתונים רבים מראים שעוד ועוד חרדים מצטרפים בשנים האחרונות למסגרות שיש בהן מפגש תרבותי וחברתי עם הציבוריות הישראלית. נזכיר את העיקריות שבהן: האקדמיה והשירות הצבאי והאזרחי.

אקדמיה. על תופעת האקדמיזציה בקרב הציבור החרדי עמדנו בהרחבה בפרק 3 לעיל. הצגנו נתונים על כך שבתוך כחמש שנים הגדילו המוסדות האקדמיים החרדיים את מספרם של הסטודנטים פי 2.5 (מאלפיים סטודנטים בשנת 2005, לכחמשת אלפים בשנת 2010).

החרדים צובאים על דלתות האקדמיה. אלפי חרדים, מכל הקהילות, גברים ונשים, במגוון גילאים, מהמרכז ומהפריפריה, פונים ללימודים אקדמיים ומקצועיים במגוון תחומים: מנהל עסקים, עבודה סוציאלית, מקצועות היי-טק, משפטים, פסיכולוגיה, הנדסה ועוד. בקריה האקדמית אונו בלבד, שבה לומדים שניים מהמקצועות (משפטים ומנהל עסקים), לומדים כיום כאלפיים סטודנטים בקמפוס ייעודי לחרדים, שמונהגים בו ימי לימוד נפרדים לגברים ולנשים, ועוד יותר מאלפיים בוגרים כבר סיימו את מסלול הלימודים וקיבלו תואר אקדמי.

אינדיקציה נוספת להיקף החרדים הלומדים לימודים אקדמיים ומקצועיים ניתן למצוא בנתוני קרן קמ"ח העוסקת במתן מלגות לחרדים הפונים ללימודי

מקצוע. על פי נתוני הקרן, מ-13 במרץ 2011, פנו אליה יותר מ-8,000 מועמדים, ומתוכם 7,600 נמצאו מתאימים לקבלת מלגה. אם כן, אין מדובר ביחידים בעלי כישורים סגוליים, אלא באלפי חרדים היוצאים מדי שנה ללימודי מקצוע המאפשר פרנסה בכבוד, והמגמה מתחזקת בעשור האחרון ומגיעה לממדים של שיטפון.

שירות צבאי ואזרחי. אף בנושא השירות הצבאי והאזרחי ניתן להיווכח בשינוי עצום. על פי דוח הביניים של הצוות לבחינת יישום חוק טל, בשנת 2010 התגייסו כ-1,900 חרדים לצה"ל או לשירות האזרחי (הנתון הסופי הינו 2,109 מתגייסים בשנת 2010). בשנת 2011 התגייסו לצה"ל ולשירות האזרחי 2,372 חרדים. מדובר בעלייה ניכרת במספר המצטרפים למסלולים אלה, במגמה הולכת וגוברת.

האקדמיה והשירות מפגישים את החרדים עם כור ההיתוך הישראלי. אמנם מרבית הסטודנטים החרדים לומדים בפקולטות ייעודיות והומוגניות, שבהן לומדים חרדים בלבד, ואולם המסגרת האקדמית כוללת לימודים חיצוניים ומערכת של מבחנים ומטלות, לצד מרצים בעלי אוריינטציה חילונית, והיא חושפת אותם לחוויה תרבותית אחרת. הוא הדין ביחידות הצבאיות הייחודיות לחרדים. על ההשפעה של מסלולים אלה על החרדיות עמדו כמה מן המרואיינים:

אני מאמינה שנהיה עוד דור אחד קבוצה הרכה יותר גדולה, גם בגלל מספר הסטודנטים האקדמאים וגם בגלל שהקבוצה של דור הביניים תהיה בעתיד יותר ערכית מההורים. עוד ממד שיגביר את המספרים, זה גדל בגלל הקיצוץ בקצבאות ובשל הצורך בידע מקצועי. בעבר חרדי שרצה לעבוד, עבד במקצועות פנים-חרדיים: שוחט, מוהל. היום הם הולכים ללמוד מקצוע בחוץ, נחשפים לעולם שבחוץ וכל עולם המושגים משתנה. זה שאתה חי בחוץ משפיע על המושגים, על עולם הערכים.

התעבות מעמד הביניים החרדי המודרני נובעת גם מהתחזקותם של האקדמיזציה והשירות הצבאי והאזרחי, המאיצים תהליכי "ישראליות" בקרב החרדים הפונים למסלולים אלה. כאמור, אין הטענה שכל הפונים לאחד ממסלולים אלה

הם חברי מעמד הביניים החרדי, אולם הצירוף של השירות הצבאי והאזרחי הפותח פתח לשוק העבודה הישראלי, ושל המסלול האקדמי המאפשר השתלבות בקריירה מקצועית המחייבת התערות תרבותית מינימלית בתרבות הישראלית החילונית, יחד עם מוסדות חינוך ייחודיים לקבוצה המעניקים לילדים לימודי ליבה ותעודות בגרות, מהווה את הגרעין של קבוצת מעמד הביניים החרדי המודרני. ניתן לסרטט את הגרעין הקבוצתי כך:

מגמות הצמיחה המוזכרות, לצד שרשרת פעולות שהממשלה מבצעת עם גורמים נוספים להגברת שילובם של החרדים בחברה הישראלית, מביאות להערכה שמעמד הביניים המודרני יצמח מאוד בשנים הבאות. ניתן להניח ברמת סבירות גבוהה שבישראל תתפתח בשנים הבאות חרדיות דומה במאפייניה לחרדיות המערב-אירופית והאמריקנית, לצד חברת לומדים שתיוותר בעוצמתה האיכותית במתכונתה הנוכחית.

4.4. דרוש מנהיג!

הפיכתו של מעמד הביניים החרדי המודרני מתופעה של יחידים לקבוצה מאורגנת מחייבת שינוי בשלושת המישורים שהוזכרו לעיל: הנהגה רוחנית; הנהגה פוליטית ומוסדות חינוך. שלושתם רכיבים הכרחיים: בהיעדר הנהגה

רוחנית – התופעה תוכנע בקלות יחסית על ידי החרדיות הקלסית; בהיעדר הנהגה פוליטית – היא תיוותר חסרת הגדרה וחסרת משמעות מעשית; בהיעדר מוסדות חינוך – היא תהיה אפיזודה חולפת משום שלא יהיה לה דור המשך.

האם ניתן לראות בתנועת "טוב" מועמדת להיות מנהיגתו של מעמד הביניים החרדי אם ההנהגה הפוליטית החרדית הקיימת לא תקבל עליה משימה זו? מנהיגי התנועה כבר הכריזו כמה פעמים שיסרכו להשתתף בכחירות הארציות אל מול המפלגות החרדיות הקיימות, ושהתנועה תפעל במישור המוניציפלי בלבד.¹⁸⁵ התנועה צמצמה בכך את יכולתה להציב חלופה ממשית שתאחד את החרדיות המודרנית. עם זאת, ייתכן שהנהגה ברמה ארצית אינה חיונית. הנהגה מקומית חזקה במספר רב של יישובים עשויה להספיק לצורך יצירת זהות חברתית חדשה. יתרה מזו, הצלחה מוניציפלית של התנועה, לצד הדרת רגליה מן הפוליטיקה הארצית, תשרת את זהותו של מעמד הביניים החרדי המודרני. היא תאפשר לחברי הקבוצה להמשיך ולתמוך, בפן הארצי, במפלגות החרדיות הקלסיות כגון יהדות התורה, ובכך לתמוך באידאולוגיה החרדית בנושאי דת ומדינה, ולצד זאת לטפח הנהגה מקומית מתאימה ומשפיעה שתאפשר הקמת קהילות מקומיות.

סביר שמוסדות חינוך לקהל החרדי המודרני יקומו במרוצת הזמן. כבר כיום ישנם מוסדות חינוך, שהוקמו בשנים האחרונות, לבנים ולבנות, כדי לתת מענה לצורכי אוכלוסייה זו. אף שאין מדובר ברשת חינוכית, אלא ביוזמות מקוטעות, השוק עשוי לתת מענה לדרישה הגוברת, בין בחסותה של רשת החינוך החרדית – "החינוך העצמאי", ובין לאו. התחזקותה של התנועה הפוליטית המקומית עשויה להאיץ את הקמת המוסדות.

ומה באשר למנהיגות רבנית מתאימה? קשה להשיב על כך, ואולם נראה שיהיה אפשר לטפח מנהיגות חרדית צעירה וכריזמטית, שתוכל לצמוח עם הקבוצה. לא מן הנמנע שרבנים אלה ייאלצו לשלם מחיר פנים-חרדי, לפחות לזמן מה, על תמיכתם בתהליך התגבשותו של מעמד הביניים החרדי המודרני. אולם דווקא היעדרה של מנהיגות ליטאית בולטת בתקופה זו עשוי להחליש

185 ראו "האם תנועת טוב תרוץ בכחירות לכנסת?" רדיו קול ברמה, ט"ו אייר התשע"ב:

www.kol-barama.co.il/live/11162/

ולמתן את הביקורת כלפי הנהגתה הרוחנית של הקבוצה המודרנית, שסביר שתצמח מקרב רבנים שמקורם במדינות חו"ל. חלק מהמוראיינים עמדו על הקושי בבחירת הנהגה ובהקמת מוסדות חינוך, הנובע מהפחד שבתשלום מחיר אישי גבוה מצד מי מהאנשים אשר יחליטו לקחת את המושכות לידיהם ולהנהיג את הקבוצה:

ייצוג פוליטי או רוחני של הקבוצה, אולי עוד עשר שנים. לחברה החרדית יש המון כוח, אף אחד לא רוצה לעמוד מולם ולחטוף בראש [...] אף אחד לא רוצה להתמודד עם ההנהגה. חוטפים אש ולפעמים האש הזאת, זה החיים של הילדים. הכי קל זה לשים על מישהו תווית. ומה יעשה הרב שייבחר כאשר בישיבות יוקיעו אותו [...] אנחנו בשלב בו עדיין מפחדים מהקבוצה החזקה, אבל עוד דור או שניים זה כבר לא יהיה כך.

אני לא חושב שמישהו ירצה להיכנס למלחמה. לא להיכנס לעימותים. ולכן גם חסרים לנו מוסדות וייצוג, כיוון שאנחנו מעדיפים לצוף על זה ולחיות בשקט. המיינסטרים החרדי יצטרך לטפח אותו [את הרב] ואז יהיה קשה לקעקע אותו כשהוא יהיה באמת תלמיד חכם ולא איזו פיקציה פוליטית.

אני פוגשת חרדים רבים רציניים שמשוועים לשינוי. זאת אומרת שיהיה משהו כמו אמריקה. אני מאמינה ברעיון של "טוב", מבחינה רעיונית, אני רוצה את זה. צריך הרבה אומץ להיות מנהיג, דרך ההקמה תהיה קשה למקיימים מבחינת מוסדות הלימוד לילדים שלהם ומבחינת הממסד הוותיק והקנאי השומר על כוחו, הוא יעשה הכול לעצור כל חידוש. אנשים רבים לא ירצו להקריב את הילדים שלהם על המזבח הזה.

"ראבעס", שיקומו "ראבעס". שיקום. בינתיים הם לא קמים והרבנים של היום מדברים באידאולוגיה הליטאית. זה מה שגורם לאלפים של בודדים לחיות בלי מודל. אבל זה תהליך. אלו לא דברים שנוצרים בלחיצת כפתור. אז אין סיכוי שמישהו ייקח

את המושכות לידיים כי המחיר הוא כבד מנשוא של לקחת את המושכות לידיים. הוא אומר שמי שעושה את זה הולך למסור את חייו לנושא מסוים. כשימצא אותו אדם שיסכים למסור את חייו לנושא, זה יקרה. כל זמן שלא ימצאו אותם אנשים, ולא משנה מאיזה סיבות, זה לא יקרה. זאת מהפכה. עד עכשיו אנחנו לא עוסקים במהפכה. ברגע שיימצא אותו אדם שיחליט שהוא רוצה לעשות מהפכה, אותו אדם יהפוך לדמות. בקיצור דרוש מנהיג. אפשר לפרסם את זה ב"גלובס".

מאידך גיסא, יש הסוברים שקל הרבה יותר יהיה להביא את השינוי בלי שיחושו בו, בלי שתהיה יד מכוונת ובלי להקים מוסדות ייעודיים. ההנחה היא שזה תהליך חברתי טבעי והתערבות מוסדית עשויה להזיק לו ולפגוע בו. דרך חשיבה זו הציע מרואיין שאתו שוחחנו:

גם כי צריך תעוזה וכי הרבה יותר קל לעשות שינוי בלי לחוש בשינוי מאשר לעשות שינוי ולהיות מודע לו. עדיף להתייחס לשינוי כאל משהו טכני. לכן, לא מדברים בטרמינולוגיה על עבודה, מדברים על פרנסה. לא מדברים על השכלה, מדברים על מקצוע. הדברים האלה לא נובעים מאוצר מילים מוגבל, הם נובעים בגלל שזו הדרך שבה כל אחד מסוגל לקבל החלטה לעשות את הצעד, כאשר הוא צריך לעבור מסלול של חברה משפחתית וחברתית שמאפשרת לו לפחות ברמה של אי-ההתנגדות לעשות את הצעד הזה. כשהוא לא מדבר על השכלה, הוא לא מדבר על עבודה, הוא עובר את זה יותר בקלות, אבל יחד עם זאת זה מתקבע אצלו באותו זמן כפרנסה ומקצוע ולא כעבודה והשכלה [...] השינוי נעשה.

הציבור גדל, ומהשטח יקרה שתהיה חברה כזו [...] מודרנית [...] יש תהליכים של הכשרה, "הכשר" של מוסדות לימוד אקדמאיים. מתפתחת חברה חדשה אחרת. זה תהליך טבעי שיקרה ואם ינסה לקום איזה ארגון זה יכול רק לפגוע בתהליך ולמעט אותו.

4.5. סיכום

המעבר מאפיזודה פרטית לתופעה חברתית מחייב התבססות על שלוש צלעות: רוחנית, פוליטית ומוסדית. כיום, מעמד הביניים החרדי המודרני נעדר מסגרות אלה, אולם יש התארגנויות מקומיות: רוחניות (בבתי כנסת בכמה מהיישובים), פוליטיות (בביתר עילית ובבית שמש) ומוסדיות (בהקמתם לאחרונה של מוסדות חינוך נוספים ברוח הקבוצה).

ייתכן שהתנועות הפוליטיות הקיימות יתאמצו להכיל את החרדיות המודרנית. כך או כך, הנהגה כלל-ארצית לחרדים המודרנים אינה נראית באופק בשלב זה, וככל הנראה אף תעורר התנגדות עזה אם תקום. ואולם התרחבות ההנהגה המוניציפלית של החרדיות המודרנית, ופריסתה על פני יישובים רבים, עשויה להביא להקמתן של מסגרות מקומיות חזקות וחשובות, בעלות מכנה משותף, שישמשו תחליף מניח את הדעת להנהגה ארצית נפרדת, וישמרו את החרדיות המודרנית ברמה הארצית בתוך הפוליטיקה החרדית הקלסית. בדרך זו תהפוך הקבוצה לתופעה שאינה תלויה בהנהגה החרדית הקלסית המקומית, אך קשורה לה בפוליטיקה הארצית, וחבריה ימשיכו להיות נאמנים למפלגות החרדיות ומזוהים עם האידאולוגיה החרדית בכל הנוגע לסוגיות הליבה.

5. משמעותה החברתית של קבוצת החרדיות המודרנית

מעמד הביניים החרדי המודרני מציע חלופה תרבותית פנים-חרדית שאינה מחייבת דחייה חברתית של ה"אחר" הישראלי. קיומו והתרחבותו יצמיחו חברה חרדית סובלנית ופתוחה יותר, המקיימת דיאלוג שוטף עם המדינה והחברה הישראלית כולה.

נראה שחזוקת הקבוצה עשוי להביא לשינוי חיובי של ממש בחברה החרדית והחילונית כאחת.

5.1. דיון בהגדרת המושג "מעמד ביניים"

לפי הנתונים שיוצגו להלן, שיעור החרדים הנמנים עם מעמד הביניים נמוך מאוד ביחס לחלקו של מעמד הביניים בכלל האוכלוסייה בישראל ובעולם המערבי. ואולם סוציולוגים וכלכלנים מעניקים משמעות חברתית וכלכלית רבה לקיומו ולהתעבותו של מעמד זה ורואים בו ציר חברתי מרכזי. לפיכך השורות הבאות יוקדשו להגדרת המושג "מעמד ביניים" ואפיונו בהקשרו הכלכלי, החברתי, התרבותי והפוליטי וייבחן הפוטנציאל שבהגדרת קבוצת הייחוס הנחקרת "קבוצת מעמד הביניים" בציבור החרדי.

5.1.1. מעמד הביניים: בראי הכלכלי

ההתרחבות הנמשכת של הפערים הכלכליים והחברתיים בישראל, בצירוף שינויים פוליטיים וכלכליים בארצות העולם, הציפו בקיץ 2011 את תחושת חוסר שביעות הרצון מתנאי החיים של ליבת החברה והמשק הישראלי – מעמד הביניים.¹⁸⁶ נהוג לומר על חברי מעמד הביניים שהם נושאים בעיקר הנטל –

186 מילון אבן שושן מגדיר "מעמד" "חוג רחב של אנשים הנתונים בתנאים סוציאליים וכלכליים דומים (כגון מעמד בינוני, מעמד פועלים)". להגדרתו, מעמד בינוני הוא שכבת אוכלוסייה הנמצאת לפי מצבה הכלכלי בין הפרולטריון (מעמד הפועלים) ובין בעלי ההון. הגדרה זו מיושנת במקצת וסוציולוגים הרחיבו אותה: מעמד הביניים הוא

החברתי, הכלכלי והביטחוני, אך הם חשים שרמת החיים שלהם ואיכות השירותים שהם מקבלים מהמדינה אינן עולות בקנה אחד עם מידת השקעתם בעבודה ונשיאתם בנטל והן הולכות ויורדות.¹⁸⁷

המחאה החברתית בקיץ 2011 העלתה לדיון ציבורי את קשייו של מעמד הביניים, ואולם עד העת האחרונה לא היו בישראל זיהוי ואפיון ברורים של מעמד זה, וממילא גם לא נבחנה השאלה כיצד השתנה מצבו במרוצת הזמן. במרץ 2012 פורסם נייר עבודה של בנק ישראל ובו אפיון מפורט וקווים לדמותו של מעמד הביניים בישראל, והוא מתאר גם כיצד השתנה מצבו הכלכלי של מעמד זה ב-15 השנים האחרונות.¹⁸⁸

שאלת זיהויו של מעמד הביניים פרנסה ספרות מחקר תיאורטית ענפה בארץ ובעולם, הן בכלכלה הן בתחומים אחרים של מדעי החברה, ובעיקר סוציולוגיה ומדעי המדינה.¹⁸⁹ בספרות המקצועית אין הגדרה כלכלית אחידה לסיווג האוכלוסייה למעמדות. עם זאת נהוג לחלק את החברה לשלושה מעמדות על פי רמת ההכנסה. בשנות השמונים של המאה הקודמת בחן הכלכלן האמריקני לסטר ת'זרו את השינויים בממדיו של מעמד הביניים ובעושרו בעקבות המשבר

המעמד שעליו מתבססת החברה המערבית. התושבים במעמד זה הם עובדים המאיישים את מרבית המערכות במגזר העסקי והציבורי, והם גם הצרכנים העיקריים של מוצרי הצריכה בשוק. בסוציולוגיה המרקסיסטית הביטוי "מעמד הביניים" משמש כינוי למעמד בעלי הרכוש, הבורגנים, המתפרנסים מבעלות על עסקים, מניהול וממקצועות חופשיים. "middle class" מייצג בשיח כיום את עובדי הצווארון הלבן, את העובדים המאורגנים בתעשייה ואת בעלי העסקים הקטנים, בעלי רכוש והשכלה. סוציולוגים מצביעים על חיוניותו של מעמד זה לקיומה של הדמוקרטיה. ראו למשל John Scott, "Middle Class," *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford: Oxford University Press, p. 221

187 דיון רחב בקווים לדמותו של מעמד הביניים בישראל ניתן למצוא אצל קרנית פלוג, המשנה לנגיד בנק ישראל, בהרצאתה במכון הישראלי לדמוקרטיה: "קווים לדמותו של מעמד הביניים", 21.3.2012. ראו גם הודעה לעיתונות של מחלקת דוברות והסברה בבנק ישראל: "בנק ישראל מפרסם קטע מתוך דו"ח בנק ישראל שיפורסם בסוף החודש: מעמד הביניים בישראל", 13.3.2012.

188 דיון רחב בנושא ניתן למצוא בדוח בנק ישראל (לעיל הערה 119), עמ' 306-314.
 189 אילנית בר, מאפייני מעמד הביניים בישראל וניתוח השינויים שחלו בו בשנים האחרונות, ירושלים: מרכז המחקר והמידע המחלקה לפיקוח תקציבי, 2010.

הכלכלי של 1973.¹⁹⁰ לצורך הבדיקה הגדיר ת'ורו את מעמד הביניים: משקי בית שהכנסתם בשיעור 75%-125 מן ההכנסה החציונית (כלומר הסכום אשר למחצית ממשקי הבית יש הכנסה גבוהה ממנו, ולמחצית ממשקי הבית יש הכנסה נמוכה ממנו). את המעמד הבינוני-גבוה הגדיר: משקי בית שהכנסתם בין 100% ל-200 מהחציון. נקודת המוצא בהקשר הכלכלי הייתה שמעמד ביניים רחב מבחינת מספר משקי הבית המשתייכים אליו ומשקלם בעוגת ההכנסות יכול להעיד על חברה שוויונית יחסית, ולעומתו מעמד ביניים צר מבחינת גודל האוכלוסייה וחלקה בעוגת ההכנסות יכול להעיד על חברה מקוטבת, אשר מצד אחד יש בה עניים רבים ומצד אחר עשירים רבים.

במחקרים שעסקו בשנים האחרונות בניתוח מעמד הביניים בישראל, בחרו החוקרים להשתמש בהגדרתו היחסית של ת'ורו. השימוש ברמת ההכנסה כפרמטר יחיד לקביעת ההשתייכות למעמדות נועד לפשט את החישובים ואת הניתוח. בהמשך הדיון נבחן היבטים נוספים באשר לאופיו ולהשפעתו של מעמד הביניים בהקשרים פוליטיים, חברתיים, אתניים ותרבותיים.

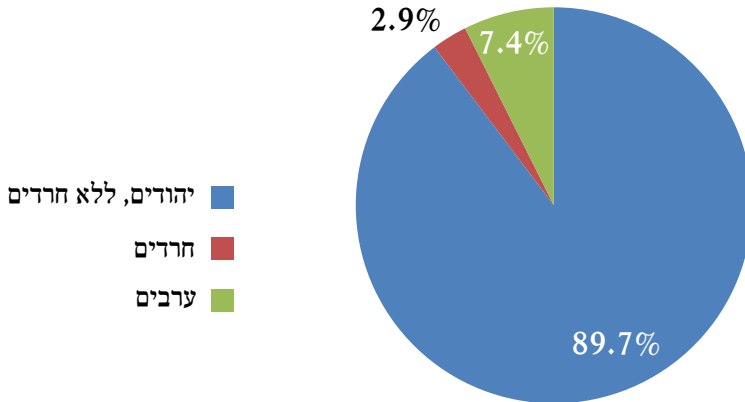
על פי ההגדרה שהובאה לעיל קבע דוח בנק ישראל 2012 שמעמד הביניים בישראל מהווה כ-27% ממשקי הבית, בדומה לחלקו באוכלוסייה ב-1997. משקלו של המעמד הנמוך התרחב מעט, ל-41%, ואילו משקלו של המעמד הבינוני-גבוה נשאר כשהיה, 21%, ושל המעמד הגבוה ירד מעט, ל-11%.

אפיון מעמד הביניים בישראל מבחינה דמוגרפית מראה שהרוב המכריע של הנמנים עמו, וכן עם המעמד הבינוני-גבוה, הם יהודים לא חרדים: 88% ממשקי הבית ממעמד הביניים הם יהודים שאינם חרדים, כ-9% ערבים, ופחות מ-3% הם חרדים. הפילוח בתוך האוכלוסייה החרדית הוא כדלהלן: 81% הם מהמעמד הנמוך ורק כ-13% הם מהמעמד הבינוני. על ציר הזמן ניתן לזהות ירידה בשיעור החרדים הנמנים עם חברי מעמד הביניים. את התפלגות מעמד הביניים ניתן לראות בתרשים הבא:

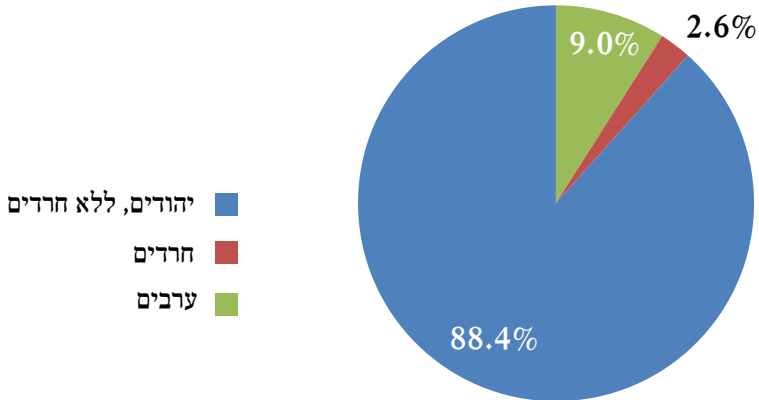
190 ראו דיון במאמרו של פרופ' לסטר ת'ורו "The Disappearance of the Middle Class," *The New York Times*, February 1984

תרשים 1: התפלגות מעמד הביניים בישראל

1997

2010/2011

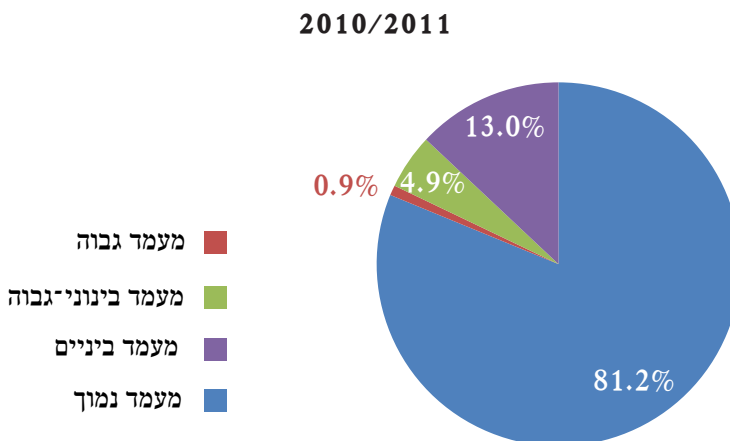
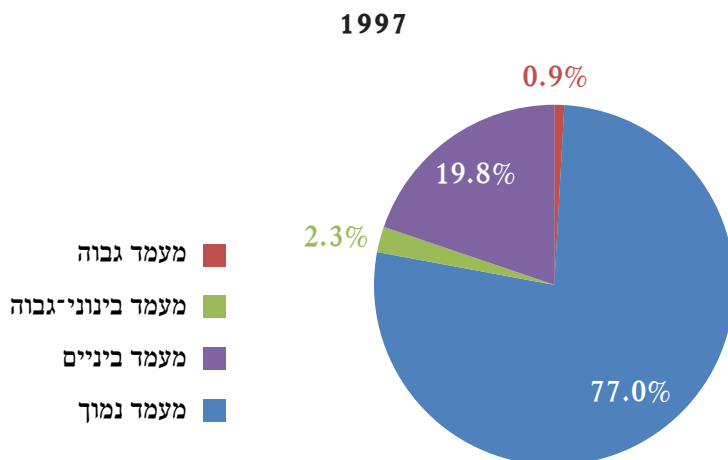

מקור: עיבודי המחברים לנתוני בנק ישראל.

משמעותה החברתית של קבוצת החרדיות המודרנית

התרשים הבא מציג ירידה ניכרת, על ציר הזמן, של מעמד הביניים בקרב האוכלוסייה החרדית ועלייה במעמד הנמוך, לצד התחזקות המעמד הבינוני-גבוה.

תרשים 2: התפלגות מעמד הביניים בציבור החרדי בישראל

מקור: עיבודי המחברים לנתוני בנק ישראל.

שחיקת ההכנסה והעלייה הניכרת בהוצאות הביאו לצמצומה ולעצירת צמיחתה של שכבת מעמד הביניים בישראל. הנתונים מעידים ששיעור המשפחות העניות בישראל גבוה במידה ניכרת מן השיעור הממוצע במדינות המפותחות וכי חלקו של המעמד הבינוני קטן מחלקו במדינות המפותחות. לטענת החוקרים, להבדלים בין ישראל למדינות אירופה בפער החברתי ובהתחלקות ההכנסות בין משקי הבית יש סיבות רבות, מהן דמוגרפיות מהן כלכליות.¹⁹¹

השאלה כיצד השפיעו הגלובליזציה ותהליכים כלכליים וחברתיים אחרים על מעמד הביניים מעסיקה חוקרים במדינות המערב זה שני עשורים ויותר. נמצא שהצטמקות מעמד הביניים היא תופעה נפוצה אבל לא אוניברסלית: באנגליה, טאיוואן והולנד מעמד הביניים התכווץ, ואילו בקנדה, שבדיה ונורבגיה הוא התרחב. החוקרים סבורים שהגורם המשפיע ביותר על גודלו של מעמד הביניים הוא מדיניות הממשלה: בארצות שבהן ישנה מדיניות פעילה, בין ברמה גבוהה של ביטחון סוציאלי ובין בשמירה על רמות שכו, הפגיעה ברובד הביניים קטנה יותר.¹⁹²

הדיון הכלכלי בהגדרת מעמד הביניים בכלל ובהגדרת מעמד הביניים בישראל בפרט מאפשר להגדיר ולאפיין את אוכלוסיית המחקר הנדונה במחקר זה משני היבטים: ההיבט הראשון, שיעורו היחסי של מעמד הביניים החרדי כקבוצת אוכלוסייה המהווה כיום כ-13% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל, וההיבט השני, אפיון התכונות הדמוגרפיות והחברתיות-כלכליות של הקבוצה לפי ההגדרה הכללית של "מעמד הביניים", הכוללת תא משפחתי ובו ראשי המשפחה (גבר ואישה) עובדים, בעלי השכלה רחבה, המתמודדים עם סל הוצאות גבוה. מספר הילדים בקבוצת מעמד הביניים החרדי גבוה יותר מהממוצע בקבוצה המקבילה לו במגזר הכללי.

אכן, אין לטעון שמעמד הביניים החרדי כולו משתייך לאוכלוסיית המחקר, שכן מחקרנו התמקד בקבוצה בעלת מרכיב תרבותי מודרני, מלבד המרכיב הכלכלי, באופן המצמצם את הקבוצה. עם זאת, ראוי לציין שחלק ניכר

191 בר (לעיל הערה 189).

192 ראו דיון אצל שלמה סברסקי ואתי קונור-אטיאס, הצטמקותו של המעמד הבינוני בישראל 1988-2002, תל אביב: מרכז אדווה, 2004. ראו גם בר (לעיל הערה 189).

מאוכלוסיית המחקר משתייך למעמד הבינוני-גבוה בשל רמת הכנסה גבוהה, או בשל רקע משפחתי אמיד בעיקר ממדינות חו"ל.

5.1.2. מעמד הביניים: בראי החברתי, התרבותי והפוליטי

עד כה אפיינו את מעמד הביניים בהקשרו הכלכלי, אך יש מקום להרחיב את היריעה ולדון בהיבטיו החברתיים והפוליטיים כרקע לדיון במעמד הביניים החרדי-מודרני.

מעמד הביניים נתפס כהבטחה גדולה בכל חברה. בארצות המערב המעמד הבינוני נחשב לעמוד התווך של הכלכלה, בין כספק של עובדים המאיישים את רוב המערכות במגזר העסקי והציבורי ובין כצרכן עיקרי של מוצרי המשק. עוד מן העת העתיקה מעמד הביניים נחשב לעמוד התווך של המשטר הדמוקרטי.¹⁹³ הניסיון לחלץ את מעמד הביניים מהאנונימיות שנכפתה עליו בשיח הביקורתי הביא בשני העשורים האחרונים את חוקרי החברה הישראלית לדון בפירוט רב בעולמו החברתי ובתנאי חייו,¹⁹⁴ אך הדיון במשמעות הנודעת לעולם חברתי זה בנוגע לפעולה הפוליטית שבה הוא מעורב, במישורין או בעקיפין, עדיין חסר. הרחבה בסוגיה זו ניתן למצוא במאמרם של כהן וליאון אודות המעמד הבינוני המזרחי,¹⁹⁵ ובמאמרו של ליאון העוסק במעמד הבינוני בציונות הדתית.¹⁹⁶ הדיון החברתי והפוליטי בהגדרת מעמד הביניים בחלק זה יתבסס על מאמריהם.

מעמד ככלל – ומעמד הביניים בפרט – מפתח מערכי רעיונות, אינטרסים וסגנונות חיים המתגבשים לכדי תודעה משותפת לעומת אינטרסים ורעיונות של קבוצות אחרות. מיקומים מעמדיים נובעים לא רק מסביבת חיים ייחודית אלא גם ממוטיבציה אפשרית לפעולה פוליטית. מחקר הסוציולוגיה הפוליטית מעיד

193 ראו Scott (לעיל הערה 186).

194 ראו אמיר בן פורת, היכן גרים הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים: מאגנס, 1999; דפנה בירנבוים-כרמלי, צפוניים: על מעמד בינוני בישראל, ירושלים: מאגנס, 2000.

195 אורי כהן ונסים ליאון, "לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל", אלפיים 32 (2008), עמ' 83-101.

196 נסים ליאון, "דת, מעמד ופעולה פוליטית בציונות הדתית בישראל", תרבות דמוקרטית 12 (2010), עמ' 105-144.

כי לאדישותו של מעמד הביניים או לפעלתנותו הפוליטית שמור מקום נכבד בשינויים חברתיים.¹⁹⁷ אחד השינויים המעניינים בהרכבו של המעמד הבינוני לאורך המאה העשרים הוא הופעתו של המעמד הבינוני החדש (New Middle Classes), מונח המציין קטגוריה של אנשים בעלי השכלה גבוהה וביטחון כלכלי יחסי המועסקים על פי רוב בסקטור הציבורי או הפרטי. כוחה של קבוצה זו נסמך לא על אחיזה באמצעי הייצור, אלא על היותה נושאת הון של מידע, ידע ומומחיות.¹⁹⁸ כך קבוצה זו נבדלת מן המעמד הבינוני הישן, שהוא שם נרדף לבעלי עסקים קטנים, סוחרים ובעלי מלאכה עצמאים.¹⁹⁹

מחקר הפעולה הפוליטית מעיד על כך שלמעמד הבינוני החדש יש מקום בולט בהתגבשותן של "תנועות חברתיות חדשות". התנועות החברתיות הישנות

197 ראו ליאון, שם. ראו גם Simon Gunn and Rachel Bell, *Middle Classes: Their Rise and Sprawl*, London: Cassel & Co., 1996, pp. 122-141; Stanley Aronowitz, *How Class Works: Power and Social Movement*, New Haven: Yale University Press, 2003, pp. 141-171

198 דיון אצל ליאון, שם, על אודות מאמרו של אורי רם מעלה את הטענה שאחד ממרכיבי השינוי הוא המעבר מכלכלה תעשייתית לכלכלה פוסט-תעשייתית ונאו-ליברלית המעוגנת בחליפין של ידע ומידע ובתהליכים מוצאים של הפרטה. לתהליכים אלה השפעה מובהקת על אופי ההתגבשות והניעות של המעמד הבינוני. כך למשל, הם מביאים לצמצום מעגלי המקצועות המסורתיים, לרבות בעלי מלאכה זעיר בורגניים, על חשבון ההישענות על מקצועות חופשיים וטכנולוגיים התלויים בחינוך מתאים. במעקב אחר מגמות בחברה הישראלית מוצאים שינוי בתחומי העיסוק בקרב המעמד הבינוני: מקצועות אקדמיים ומדעיים, מקצועות חופשיים ומקצועות טכניים ומנהליים. את הסיבות לשינוי החוקרים תולים בהתרחבות ענפי הידע והמומחיות. כך, בד בבד עם תהליכי הגלובליזציה של ישראל, ניתן לזהות את התפתחותו של המעמד הבינוני החדש בעיקר בענפי תעסוקה כגון מחשבים ושירותים עתירי ידע ומומחיות. יש להדגיש שאין מדובר במעמד המעוגן בסביבה הכלכלית הישנה, שנקשרה בדפוסים של קביעות ומסורת תעסוקה. מדובר בסביבה דינמית מאוד. ראו אורי רם, הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, ג'האד בירושלים, תל אביב: רסלינג, 2006.

199 הגדרה זו ניתנה אצל Alvin W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modern Era*, New York: Seabury Press, 1979

התמקרו בבעיות שהייתה להן נגיעה לסדר החברתי הכולל הרצוי, ואילו התנועות החברתיות החדשות מתמקדות בשאלות של איכות חיים בתנאי הסדר הקיים. בתנועות החברתיות הישנות היה מקום בולט לסוגיה המעמדית כגורם מתסיס ורדיקלי הנוגע לסדר החברתי, ואילו בתנועות החברתיות החדשות המעמד הבינוני מוצא את קולו הפוליטי בתוך סביבה שסדריה כבר ממוסדים.²⁰⁰ הפעולה הפוליטית של המעמד הבינוני החדש – ככל שתהא חתרנית וככל שתנסה לטלטל את המערכת החברתית – אחוזה בקשרי החיים שבהם היא לכודה.²⁰¹ דפוס הפעולה של המעמד הבינוני החדש באים לידי ביטוי בהקמתם של עמותות ואיגודים חברתיים ובגילוי יוזמות חברתיות לשם עיצוב סגנון חיים חדש ומתן תרומה לאיכות החיים בחברה.²⁰²

במחקרו, ליאון דן בקושי שבהתברגות אל מעמד הביניים, אך הוא מציין כמה קל להחליק ממנו.²⁰³ הכלכלה החדשה, שמעמד הביניים צמח בזכותה, היא בכחינת "חרכ פיפיות" לפחות ככל הנוגע למגזר הפרטי שתנודתיות בו רבה בתנאי שוק תעסוקה דינמי שבו קצר המרחק בין מובטל למועסק. התנודות בשוק זה מעצבות קבוצה שאיננה סטטית אלא ניידת ועל כן זו קבוצה שבה נמצא יסוד אישי יותר וקולקטיבי פחות, אינטרסנטי יותר ואידאולוגי פחות.²⁰⁴ כפי שהוצג בתחילה, נותר המונח "המעמד הבינוני" יותר כתחום סטטיסטי-כלכלי מתוך ניתוח כושרי שכר במחקרים כלכליים או סוציולוגיים העוסקים בחברה הישראלית ופחות כהווייה חברתית נמרצת ובעלת נוכחות פוליטית. שאלת המעמד נידונה בעיקר בהשראת המסורת המרקסיסטית המבקשת להשתמש במונח "מעמד" לחדוד הזירות של מחלוקת חברתית על בסיס כלכלי. מחקריהם

200 ראו אורנה ששון לוי, מודעות של מהפכנים – זהות של קונפורמים: תנועת המחאה שנת ה-21, ירושלים: מאגנס, 1995.

201 ראו דיון בנושא אצל William Gamson, *The Strategy of Social Protest*, Balmont: Badsworth, 1994

202 לדיון בנקודה זו ראו אורי בן אליעזר, "האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות חדשות", *סוציולוגיה ישראלית* ב (1) (1999), עמ' 51-71.

203 שם.

204 מאפיין "האינדיבידואליות" ניכר מאוד בשיח עם חברי מעמד הביניים החרדי שרואיניו לצורך עבודה זו.

של ליאון וכהן חשובים לדיון במחקר זה כיוון שהם עוסקים בפוטנציאל של מעמד הביניים ליצור אינטגרציה ואקלים חברתי ממתן בין קבוצות באוכלוסייה ובתוך הקבוצות השונות פנימה.

התזה שהציגו ליאון וכהן מתארת את המעמד הבינוני המזרחי כאחראי לצמצום הקיטוב המעמדי והקונפליקט האתני תוך מניעת אקלים חברתי של מלחמת תרבות. מעמד הביניים מכיל את הפוטנציאל של מאבק ואינטגרציה ובו בזמן של זיכרון העבר ורחיקתו, של שעתוק תרבות אתנית הפתוחה לשילוב של קשרים עם התרבות הדומיננטית של העבר.

האמור בפרק זה עשוי להדגיש את הפוטנציאל החברתי הטמון בקבוצת המחקר, הן בתוך הבית פנימה, בשיח הפנים-חרדי, הן במערכת היחסים עם החברה החילונית, כקבוצה המשרה "אקלים ממתן" של שיח, אינטגרציה, זהות וסולידריות.

5.1.3. מעמד הביניים החרדי: הפוטנציאל בראי ההגדרה

מעמד הביניים החרדי-מודרני, הנבחן במחקר זה, מיוחד לא רק בהיבט הכלכלי, אלא אף בהיבטים חברתיים ותרבותיים מודרניים. סביר שישנה חפיפה רבה בין ההגדרה הכלכלית לזו התרבותית: עלייה ברמת ההכנסה לרוב תביא לשינויים באורח החיים, בתרבות הצריכה, ולעתים אף באופן החינוך ובתפיסות האידאולוגיות.

התפתחותו מסקרנת לנוכח השינויים הפנים-חרדיים שתוארו בפרק 2 לעיל, ולנוכח המתח הרב שהקבוצה נתונה בו: בין השמרני למתעדכן; בין היהודי למערבי; בין המסורת למודרנה. התפתחות זו אינה מנותקת מחיי החברה החרדית גופא, אלא היא סימן נוסף לתמורות מבניות העוברות על החברה הישראלית בעידן הגלובליזציה. אין זו תופעה ייחודית לחברה החרדית. כפי שראינו לעיל, המעמד הבינוני בישראל מעורב בניסוחו מחדש של חוזה חברתי של הצטרפות חברתית לישראליות. זהו בעצם "קו התפר": תופעת המעמד הבינוני מצטרפת לתופעות נוספות של ניידות חברתית המחברות בין עולם שהיה לעולם שיהיה, שעדיין נתון למשא ומתן, לתרבות של "גם וגם", להליכה על "קו תפר" – כלכלי, חברתי ותרבותי. בחברה כולה זהו המעבר מהשלב שבו הכלכלה מתארגנת לפי התפתחויות אידאולוגיות לשלב שבו אידאולוגיות

מתגבשות לפי הכלכלה.²⁰⁵ מעבר זה כרוך בשאלות זהות רבות בקשר למרחב הביתי, לבחירה במקום מגורים, לבחירה הפוליטית, לתחום החינוך ולתחומים נוספים. אולם לצדן עדיין מתקיים הבסיס שבאמצעותו בני אדם הופכים את בחירתם האינדיווידואלית לחומר שממנו יוצרים חברה, מוסדות ובעיקר המשכיות – ומגבשים קבוצה בעלת שם משלה.

בחירת שם הקבוצה איננה מקרית: מצאנו אותה מתאימה להגדרות הכלכליות של מעמד הביניים (אוכלוסייה משכילה, שני בני הזוג מפרנסים, מקצועות חופשיים, פרנסה ממוצעת וסל הוצאות גבוה) ולהגדרות שעלו בדיון החברתי והפוליטי – קבוצה שהיא אוסף של פרטים שיש בה יסוד אישי ואינדיווידואלי וגם אינטרסנטי יותר ואידאולוגי פחות ואתוס דומה למאפיינים שנמצאו בהגדרות החברתיות-תרבותיות למעמד הביניים בחברה הכללית. הקבוצה הנחקרת בעלת מאפיינים חברתיים-כלכליים ותרבותיים זהים והיא משרה כאמור "אקלים ממתן" נושא פוטנציאל לשיח אינטגרטיבי של זהות וסולידריות בתוך החברה החרדית פנימה ובינה לבין החברה הכללית.

גישה חרדית דמוקרטית יותר אל החיים הציבוריים הישראליים עשויה להתוות שדרה שתוביל לפתרונות ממשיים ל"חיים בחדר" של הקבוצות בחברה הישראלית.

5.2. השפעת מעמד הביניים החרדי על הקהילה החרדית

קיומה של המסגרת המודרנית יסייע לחברה החרדית, בעיקר הליטאית, לתת מקום וזהות למי שאינם ממשיכים ללמוד בחברת הלומדים, בלא תחושת דחייה שתרחיק אותם מן הקהילה. כבר היום, עם פריחתם של מוסדות הלימוד האקדמיים והמקצועיים המיועדים לציבור החרדי, אלפי חרדים לומדים מקצוע יישומי במטרה להתפרנס מחוץ לחברת הלומדים. דחייתם של רבים מחרדים אלו, ואי-הכרה בהם, עלולות לדחוק אותם אל מחוץ למחנה החרדי.

205 ראו דברי הפתיחה של ניסים ליאון במושב בנושא "חינוך, אידאולוגיה וקהילה – האם מדובר בחרדים?", בכנס שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא: חרדיות מודרנית: התפתחותו של מעמד הביניים החרדי, 8.2.2012 (פרוטוקול הכנס):

www.idi.org.il/events1/NonfictionDays/Pages/116.aspx

אבל אימוצה של הקבוצה אל תוך החברה החרדית עשוי לא רק לסייע לתדמית החרדית, אלא אף לשמש עוגן כלכלי לחברת הלומדים. מעמד הביניים החרדי המודרני יוכל לתרום ולסייע להמשך החזקתה של העילית החרדית – חברת הלומדים, כמקובל בקרב הציבור החרדי בארצות הברית ובאנגליה, המחזיק את לומדי התורה מתוך הסכמה לאידאולוגיה החרדית ש"תלמוד תורה כנגד כולם"²⁰⁶.

החזקת התורה איננה משפיעה רק על רווחתם הכלכלית של לומדי התורה. היא תורמת למעמד הביניים עצמו. היא מצדיקה את קיומו ונותנת ממד של שליחות רוחנית לפועלו הגשמי. תחושת ההחמצה שחש החרדי שנשט את ספסלי הישיבה והכולל עשויה למצוא מזור בהיותו "מחזיק תורה", לפי יכולתו הכלכלית.

5.3. השפעת מעמד הביניים החרדי על החברה הישראלית

מעמד הביניים החרדי המודרני, כחלק מהציבוריות החרדית, יועיל לקשר עם החברה הישראלית בכללותה. תפתח חברה חרדית מאוזנת, לא תוקפנית כלפי הציבור החילוני, המקיימת חברת לומדים איכותית, לצד קבוצה מערבית פנים-חרדית המקיימת דיאלוג שוטף עם המדינה ומוסדותיה. היא תסייע לאיזון פנים-חרדי, בין "חברת הלומדים" ל"חברת העובדים", ולא פחות חשוב מזה – תסייע לתדמית של החברה החרדית בעיניים החילוניות. החברה החילונית מונעת מתחושות פחד ורתיעה מהחברה החרדית, ולמעמד הביניים החרדי פוטנציאל מאזן ומקרב בין הקטבים בשל מעורבותו והיטמעותו ברשות הרבים הישראלית, חרף הסממנים החרדיים, ובזכות התנהלותו הסובלנית המתחייבת מתרבות "הגם וגם". עמדה על כך אחת מהמרואיניות:

אנחנו תמיד גרנו באזורים לא דתיים ככוונה. אני דוגלת ב"חיה ותן לחיות", תן לאחרים לחיות כמו שהם רוצים אבל תחיה עם אמת פנימית. הבן שלי ירד בשבת וראה את השכן רוחץ את האוטו, הוא עלה לשאול אותי אם הוא גוי, אמרתי: "לא". אז הוא לא יודע ששבת? הוא יודע. ככה הם למדו מגיל אפס. אתה לא

206 על הדומה והשונה בפרק ההשקפה, ראו לעיל פרק 3.1.4.

צריך להיות אפטרופוס לכולם, תהיה אדם לעצמך ואל תחנך את האחרים, אף אחד לא יודע אם מה שהוא עושה לא יותר גרוע.

מעמד הביניים החרדי יקטין את ממדי העוני של החברה החרדית ויקים חברה חרדית משולבת בשוק העבודה הישראלי, במגוון מקצועות ותחומים.²⁰⁷ טיפוח הקבוצה ואי-הדרתה מן החרדיות הקלסית יביאו בעת ובעונה אחת לממשק הולך וגדל בין החרדיות לחילוניות, מתוך שמירה על האידאולוגיה ואורח החיים החרדיים, אף אם מודרניים יותר.

מאפייניה של קבוצת מעמד הביניים החרדי המודרני נושאים פוטנציאל להפיכתה לקבוצת "ראש חץ" לשילוב האוכלוסייה החרדית בחברה ובכלכלה הישראליות. בסדרת הראיונות השיבו חלק מהמראיינים על השאלה אם הקבוצה יכולה לשמש גשר לשילוב בין שתי החברות. יש לציין שהקול שהושמע לא היה אחיד. אחדים טענו שהקבוצה עדיין נמצאת בתהליך של גיבוש וצבירת כוח בתוך העולם החרדי, ולכן היא אינה יכולה לשמש לגישור, ואילו אחרים סברו שיש בקבוצה פוטנציאל רב ליצירת גשר בין החברות:

החברה החרדית עדיין לא בנויה לשילוב ולגשר. היא בתהליכים. עד שלא יהיה פה שינוי, זה לא יקרה. המצב השולט כיום בעולם החרדי, כל קבוצה כזו תקבל בעיטה. במקום גשר, יוציאו אותה [את הקבוצה המודרנית] והיא תקבל בעיטה. כך שהיא גם לא יכולה להוות אלטרנטיבה, אבל היא גדלה כל הזמן ובכך היא מתחזקת.

ומאידך גיסא:

זאת קבוצה שיכולה להוות גשר לשילוב אבל בתנאי שיהיו שם אנשים אמיתיים שייצגו את החיבור הזה באמת בין העולם החילוני לעולם החרדי.

207 טיפוח החרדיות המודרנית יאפשר להתקרב לקראת יישום המטרה הממשלתית של 63% תעסוקה בקרב הגברים החרדים, בדומה לשיעור בקרב החרדים בחו"ל. ראו דוח טרכטנברג (לעיל הערה 18), עמ' 8.

5.4. קשרי הגומלין בין החברה החרדית למעמד הביניים החרדי

התפתחותו של מעמד הביניים החרדי לכדי קבוצה חשובה ומשפיעה תחייב תגובה מצד הקהילה החרדית הקלסית. מה יהיה יחס החברה החרדית לתופעה? ניתן לדעתנו להציג כמה תרחישים אפשריים:

5.4.1. התרחיש הראשון: דחייה

על פי תרחיש זה ההנהגה החרדית הקיימת לא תיתן מקום לחרדיות המודרנית. להפך, היא תוביל מאבק עיקש במנהיגי קבוצה זו, הרוחניים והפוליטיים. חשש מסחף והידרדרות של הציבור החרדי, שיביאו להיחלשותה, לפחות הכמותית, של חברת הלומדים עלול ללכות התנגדות זו. קבוצת מעמד הביניים החרדי תודר מן הציבור החרדי ותוצא מבית המדרש, דווקא משום שרגלה האחת בתוך חמישים אמה, ורגלה האחרת מחוץ לה, אידאולוגיה שהציבור החרדי אינו מקבל.²⁰⁸ כיום ניתן לראות את תחילתה של המלחמה שהכריזו מנהיגי הקהילה הליטאית, באמצעות העיתון "יתד נאמן", בתופעת האקדמיזציה בקרב הציבור החרדי,²⁰⁹ ובמי שמסומנים כמנהיגי הציבור החרדי-מודרני.²¹⁰

דחיית החרדיות המודרנית עשויה להביא דווקא לתגובת נגד שתתבטא בהקצנה חרדית ובקיבוע קו השקפה נוקשה כדי לעצור את הסחף. לפיכך ככל שיתחזק מעמד הביניים החרדי, תחריף אף הריאקציה כלפיו.

208 ביטוי זה מושאל מן הגמרא, בבא בתרא כג, ע"ב. ההלכה היא שגזול שנמצא בתוך חמישים אמה משוכך, יש להשיבו לבעל השוכך, ואם נמצא מחוץ לחמישים אמה מן השוכך, הריהו של מוצאו. שאל רבי ירמיה: מה הדין של גזול שנמצא כשרגלו האחת בתוך חמישים אמה ורגלו השנייה מחוץ לחמישים אמה? והגמרא מסיימת: "על דא אפקוהו לרבי ירמיה מבי מדרשא" ועל שאלה זו, הוציאו את רבי ירמיה מבית המדרש].

209 ראו, למשל, יאיר אטינגר, "הרב אלישיב לחרדים: החרימו מסגרות חרדיות בצבא ובאקדמיה", **הארץ**, 28.12.2011: www.haaretz.co.il/news/education/1.1602838

210 כך למשל, פרסם העיתון "יתד נאמן" כתבה נרחבת נגד תנועת "טוב", והעומדים בראשה. ראו באתר **בחדרי חרדים**, 8.1.2012: www.bhol.co.il/forums/topic.asp?topic_id=2936561&forum_id=18119

חשש נוסף עלול להיות פוליטי. הקמתה של תנועה נושמת, בעלת מוסדות פוליטיים, עשויה לאיים על המבנה הפוליטי החרדי הקיים. כדי לנטרל את האיום, ההנהגה החרדית עשויה להתלכד נגד התגבשותה של הקבוצה. דחייה נוספת עשויה לבוא לידי ביטוי גם במוסדות החרדיים, שכיום עדיין מקבלים לשורותיהם את חברי הקבוצה. כך למשל, ישיבות חרדיות שנערים ממשפחות מודרניות לומדים בהן, עשויות להדיר משורותיהן את התלמידים המודרנים, או שלא לקבל יותר את הנמנים עם הקבוצה. דחייה חברתית ממושכת מן הקהילה החרדית, מבתי הכנסת וממוסדות הלימוד עלולה להביא להקמת זרם חדש ונפרד של מעמד ביניים חרדי, שינותק מהקהילה ואידיאולוגית מן החברה החרדית.

5.4.2. התרחיש השני: התעלמות

על פי תרחיש זה ההנהגה החרדית תעדיף להתעלם מתופעת התגבשותו של מעמד הביניים החרדי ולאמץ גישה מעשית שלפיה המאבק בתופעה לא ינחל הצלחה. יש לזכור שההנהגה החרדית לא יצאה עד עתה למלחמה בשתי המגמות המחזקות את תופעת התגבשותו של מעמד הביניים החרדי, כלומר האקדמיזציה החרדית והשירות הצבאי והאזרחי.²¹¹ להפך, רבים סבורים שההנהגה החרדית מאפשרת את קיומם, בהסכמה שבשתיקה, ומבינה את הצורך בחלופה מעשית לחברת הלומדים ובשחרור הלחץ, הכלכלי והחברתי, בחברה החרדית. בנושא זה נהוג לומר שהרב אהרון שטיינמן מוביל קו פרגמטי ומתון יחסית המאפשר, ואולי אף מעודד, את התופעות הללו.²¹²

5.4.3. התרחיש השלישי: הכלה

תרחיש זה, האופטימי ביותר, צופה שהחרדיות תטפח את הקשר עם מעמד הביניים החרדי ותבין שהזנה הדדית עשויה לתרום לשתי הקבוצות. הזנה זו

211 אמנם מפעם לפעם מתפרסמים מכתבים בחתימתם של מנהיגי הציבור הליטאי, הקוראים לציבור שלא לפנות למסלולים אלה, ואולם אין מדובר במלחמה של ההנהגה החרדית בתופעה, כפי שנהגה במקרים אחרים.

212 ראו בראון (לעיל הערה 23), עמ' 12.

עשויה להיות מושתתת על בסיס כלכלי: ככל שיתעבה מעמד הביניים החרדי, יהיה קל יותר להחזיק את חברת הלומדים ולתמוך בה כלכלית. התרומות לאברכי הכוללים יוכלו להתבסס על חרדים בני הארץ, ולאוו דווקא על נדיבים מחו"ל. מודל "יששכר וזבולון" בין חברת הלומדים למעמד הביניים החרדי יביא תועלת לשני הצדדים. הוא יקל את המצוקה של חברת הלומדים מחד גיסא, ויקל על מצפונם של החרדים המודרנים מאידך גיסא.

על פי מודל זה, החברה החרדית תראה את המודרניות כחלק מן החרדיות, בדומה למודל שבקהילות ארצות הברית ומערב אירופה, שאוכלוסיית חרדים מודרנים מתגוררת בהן לצד אברכים ובני תורה, וקשרים חברתיים הדוקים נטווים בין שתי הקבוצות. שיתוף הפעולה עשוי להיות אף פוליטי: ההנהגה הפוליטית הליטאית תקבל לשורותיה את הציבור המודרני ותכיל אותו בתוכה, ואף תקצה משאבים ראויים לצרכיו הייחודיים.

המשך עידוד של מגמת האקדמיזציה החרדית, ולו בשתיקה, יבטא למעשה את ההכלה של מעמד הביניים החרדי. שליחת אברך ללמוד תואר אקדמי עשויה להיות שליחתו למחוזות החרדיות המודרנית.

5.4.4. הצפי הריאלי: התממשותם של שלושת התרחישים על ציר הזמן

לא מופרך לחזות ששלושת התרחישים יבואו לידי ביטוי בסדר כרונוולוגי. עיבוייה של המסגרת הפוליטית, ככל הנראה בסמוך לבחירות המוניציפליות באמצעות כניסה ליישובים נוספים, ובהם יישובים חשובים כגון ירושלים, יעורר מחלוקת של ממש שתביא לעצירה זמנית של התרחבות תופעת מעמד הביניים החרדי. ואולם לאחר שתהיה המסגרת החדשה עובדה מוגמרת ועומדת, הדחייה תפנה את מקומה להתעלמות חרדית מן התופעה, כמנהגה של העיתונות החרדית כיום, למשל, שאינה מדווחת דבר על הנעשה בתנועת "טוב"²¹³. בחלוף הזמן תתחלף מגמת ההתעלמות בהכרה ואולי אף בהכלה של מעמד הביניים המודרני, כציבור חשוב התומך בחברת הלומדים.

213 כך למשל, העיתון יתד נאמן, שתוכנו נשלט על ידי ועדת רבנים, אינו מזכיר את התנועה כלל בדיעות עיתונאיות, ואף לא במודעות ממומנות בתשלום.

מעניין לציין שתופעה זו של שינויי תגובות על ציר הזמן מאפיינת את הציבור החרדי אף במאבקים אחרים, כגון בנושא הטלפונים הניידים בישיבות או היחס לאינטרנט. היהדות החרדית מנהלת במקרים רבים "קרבות בלימה" כנגד תופעות המשקפות קדמה ומודרנה. בתחילה ניתן לראות בתקשורת החרדית מאבק נחוש בתופעה. במרוצת הזמן המאבק שוכך והנושא נוחל התעלמות הפגנתית. התעלמות זו עשויה לעתים להתפרש אף כהסכמה שבשתיקה, כשלב לקראת הסדרת הנושא והכלתו ביהדות החרדית. כך נראה, למשל, כי תופעת האינטרנט בציבור החרדי, שנוהל נגדה מאבק ציבורי עיקש,²¹⁴ מצויה כיום בשלב שבין דחייה להתעלמות. בה בעת יזמים רבים מבקשים לקבל "הכשר" לגלישה באינטרנט מסונן,²¹⁵ באופן שיסדיר ויכיל את הגישה החרדית לאינטרנט. אנו סבורים שדפוס התייחסות זה עשוי להינקט גם בענייננו.

5.5. סיכום

ימים יגידו אם החברה החרדית הקלסית, שישודותיה הם חברת הלומדים ובני התורה, תקבל את מעמד הביניים המודרני. ייתכן שהתגובה שלה למעמד זה, ההולך וגדל, לא תהיה אחידה ותשתנה מזרם לזרם ומקהילה לקהילה. כך למשל, ייתכן שלקהילות החסידיות הבנויות לפי הייררכיה ברורה שבראשה האדמו"ר, שבדרך כלל אף מכיר את כל חברי הקהילה היכרות אישית, יהיה קל יותר לעכל את הישארותם של חברי מעמד הביניים בתוך הקהילה. בקרב הציבור הליטאי התגובה עשויה להיות אחרת: מרכזיותו של לימוד התורה בעיני הציבור הליטאי עלולה לגרום לדחיקתו של מעמד הביניים המודרני לשולי המחנה, או אף אל מחוצה לו. מקומו של מעמד הביניים החרדי-מודרני בתוך הקהילה החרדית עשוי אף להיגזר מכוחה הפוליטי, החברתי והכלכלי המצטבר של הקהילה הנרקמת. אנו סבורים ששתי הקבוצות-הפנים חרדיות – מעמד העילית הלמדני (חברת הלומדים) ומעמד הביניים החרדי המודרני – יכולות בהחלט להזין ולהשלים זו את זו בעתיד, הן כלפי פנים הן כלפי חוץ.

214 כך למשל, בריכוזים החרדיים נתלו כרזות רבות בגנות האינטרנט, וחלקן נשאו את הסיסמה: "אינטרנט מביא סרטן".

215 על אינטרנט כשר ראו לעיל הערה 133.

Conclusion

Time will tell whether the traditional Haredi society, which is founded upon a society of learners and Torah scholars, will accept the existence of the Haredi middle class. It is possible that this growing class will also undergo changes and may shift from one stream and community to another. This may result in the Haredi middle class being pushed to the margins of the camp or even beyond it. Conversely, the growing economic, social, and political clout of the Haredi middle class may, in time, change its status within the Haredi community for the better.

The development of the Haredi middle class within the Haredi community may even serve as a financial anchor for the “society of learners.” The modern Haredi middle class could contribute to the continuity of this traditional elite group, as is the case in ultra-Orthodox communities in the United States and England, in which the ultra-Orthodox who work support Torah scholars because they share the ideology that “Torah study is equal in importance to all other commandments.” Supporting Torah studies will not only benefit the economic welfare of the Torah scholars, but it will contribute equally to the members of the Haredi middle class by providing them with justification for their existence and giving their material success a spiritual purpose. The sense of failure felt by a Haredi man who abandons yeshiva and “Kollel” studies could be relieved by becoming a “Torah supporter,” who supports Torah study to the best of his financial abilities.

- 2. The impact of the Haredi middle class on Israeli society.** The Haredi middle class, as part of the larger Haredi public, could facilitate a connection between the ultra-Orthodox community in Israel and Israeli society by displaying a balanced, non-aggressive approach toward the broader public. Through its daily contact with broader Israeli society in the workplace, this group has the potential to decrease the polarization between Israel’s secular and Haredi communities, by serving as a model of a Haredi who is involved in and contributes to Israeli civil society. A Haredi middle class that is integrated into the Israeli work force in a variety of areas and professions would form a significant tax base that contributes to the municipal coffers that would benefit residents of the municipality, not only the ultra-Orthodox.

The Haredi middle class thus has the potential to spearhead integration of the larger Haredi population into Israeli society and the Israeli economy. The rate of its development and its ability to accumulate power at present, however, renders discussion of the above scenario somewhat premature.

institutions. While national institutions are lacking, an attempt has been made to establish local frameworks. Nevertheless, a political leadership that can facilitate the establishment of institutions is important for communal functioning and is vital for the forging of this group, as it would provide a social platform around which the group members could unite and consolidate their group identity. The absence of political, spiritual, and educational frameworks may render the members of the Haredi middle class as unidentified individuals, who are not considered part of any separate group.

The Socioeconomic Impact of a Haredi Middle Class

The Haredi middle class creates an alternative to the traditional ultra-Orthodox model, but one that does not call for rejection of the “other” in the broader Israeli society. The expansion of this group will bring about a more tolerant and open Haredi society, which will be engaged in ongoing contact with Israeli society as a whole. Strengthening the Haredi middle class could lead to a significant, positive change for both Haredi society and Israeli society, in the following ways:

- 1. The impact of the Haredi middle class on the Haredi community.** Acceptance of the modern Haredi framework will encourage Haredi society, predominantly the Lithuanian community, to accept individuals who have dropped out of the “society of learners,” so that those individuals no longer feel rejected or distanced from the larger community. The flourishing of academic and vocational institutions designated for the Haredi public is already allowing thousands of Haredi men and women to acquire a practical profession that will enable them to earn a living outside the society of learners. Rejection and lack of recognition of these thousands would push them out of the Haredi camp altogether.

- 1. The absence of suitable educational institutions.** Haredi middle class families must choose between Haredi schools (if their children are even accepted to them), which require them to introduce considerable changes to their life style and to compromise on the quality of the general studies education, and between state-sponsored public schools from the national-religious stream, which impart religious values that are not consistent with the values of a modern Haredi home. The lack of suitable educational institutions that fulfill their need for a thorough religious education and for a comprehensive general studies curriculum prevents the creation of a viable ideological framework among the younger generation that will enable them to perpetuate their modern ultra-Orthodox worldview.
- 2. The absence of rabbinic leadership.** Another prominent factor is the absence of a charismatic modern Haredi rabbinate capable of shouldering the burden of halakhic leadership for the group's members, which, for them, is a vital need. First, the particular need for rabbinic leadership derives from the complex set of balances faced by the Haredi middle class; there is need for an authority for lenient rulings that will provide the evolving group with spiritual legitimization while at the same time setting halakhic limitations. Second, it seems that the group is in need of an influential and charismatic rabbinic leadership in order to withstand attack by traditional ultra-Orthodoxy further down the line.
- 3. The absence of political leadership.** At present, the Haredi political parties, guided by the spiritual leadership of the community, do not recognize the Haredi middle class as a relevant sector that requires special attention or has need for its own community institutions beyond the established Haredi ones. In the absence of political organization and power, whether within the existing Haredi parties or in a separate political framework, this group will find it hard to unite for purposes such as obtaining funds for social issues and land allocations for building their own

result of the inherent strangeness of their appearance. Secondly, most members of the Haredi middle class have a Haredi worldview on core social issues. They object to the Zionist ideology; they identify with Haredi positions on matters of religion and state, and the vast majority of them vote for Haredi political parties in the Knesset elections. Thirdly, they have ongoing contact with the Haredi community. The Haredi middle class live in the Haredi public sphere. They are interested in the events on the Haredi street and are subordinate—if only partially—to Haredi rabbinic leaders.

These characteristics seem sufficient to establish that this group is not trying to mask its deep affiliation with the traditional Haredi camp and is not taking a “half-way stand” on the way to becoming non-religious. Rather, this is a position held by many members of the Haredi community who choose to remain part of the Haredi world but are not willing to give up their connection to Israeli society.

From Individuals to Group

The rise of a Haredi middle class was not an organized, consolidated phenomenon; rather, it was a slow process, undertaken by individuals, without rabbinic or political guidance, on the periphery of Haredi society. The individuals comprising this group are not at all homogeneous. Noticeable differences can be found between them, for example, in the strictness of their halakhic observance, their connection to Haredi rabbis, the type of education they provide for their children, and their financial situation. These differences are the result of the balance that each individual strikes between the two cultures—Haredi and Israeli—in establishing a platform for his or her life. Yet, the Haredi middle class lacks three major parameters: 1) their own educational institutions for the various stages of the educational track; 2) a charismatic spiritual leadership; and 3) an influential political leadership.

of the Haredi sector to state institutions, and in their attitude toward Zionism. Though they themselves are not Torah scholars, they recognize the religious and spiritual supremacy of the “society of learners.” While they do not try to ingratiate themselves with these learners (as do Haredi laymen, known as “*ba’alei battim*”) and do not seek their company, they nevertheless hold them in esteem and to a certain extent even support them financially. Correspondingly, they encourage their own children to become Torah scholars, on condition that this choice is of their own volition, and not a result of social or cultural coercion.

But Are They Haredi?

The modern lifestyle of this group, which entails greater integration into the Israeli public sphere, is very different from the traditional Haredi lifestyle in Israel, where members separate themselves from the broad Israeli public and inhabit separate and clearly defined geographic and cultural spheres. The distinct cultural difference between the Haredi middle class and traditional ultra-Orthodoxy raises a question as to whether the former are indeed Haredi, or whether these individuals are leaving the Haredi camp and therefore should not be included in its numbers. Many claim that members of this group refer to themselves as Haredi for reasons of convenience, mainly due to their lack of courage to change the framework of their lives. Some claim that the modernization of this community is actually a process of “gradual devaluation,” as while some Haredi traits can still be identified at present, ultimately, there will be a complete departure from the Haredi framework.

The authors have identified three traits that define this group as Haredi in essence: Firstly, its members define themselves as Haredi. They willingly don Haredi attire in the workplace: men wear black yarmulkes, women wear wigs, which distinguish them from their non-Haredi colleagues, and they pay a considerable social price as a

modernity, members of the Haredi middle class are integrated into it. Yet, they believe that integration within the Israeli public sphere does not necessarily obligate them to be separated, physically or ideologically, from the Haredi community. Nevertheless, they do lead a unique existence, which is most clearly expressed in their choice of schooling for their children. Rather than enrolling them in traditional Haredi institutions, members of this group tend to provide their children with a broader education, which consists of core studies and culminates in a state-certified high school diploma, complete with matriculation exams.

Examination of the traits of this community shows that the modern Haredi resides in a home that is often situated on the geographical border between Haredi and secular communities. Both husband and wife are career-minded and keen to pursue professional advancement. They enjoy certain aspects of “secular” leisure, such as sports, theater, movies, and fine literature but they also adhere to the traditional Haredi communal lifestyle, attending Haredi synagogues and maintaining the Haredi style of prayer. Their voting patterns point to allegiance to Haredi parties, which places them squarely in the traditional ultra-Orthodox cohort. Indeed, their position on the seam requires a continuous system of checks and balances and a conscious effort to walk the “golden path” between forbidden and permissible.

Despite their Western lifestyle, the modern Haredi group remains closely connected to the internal ideological traits of traditional ultra-Orthodoxy. This is most clearly demonstrated in their desire to maintain an affinity with the community’s revered rabbinic leaders. They consult with these rabbis at significant crossroads in their lives and seek their blessings. They also hold traditional Haredi worldviews on issues of religion and state, specifically on matters of conversion, Sabbath observance in the public sphere, the relationship

- 2. Cultural affiliation:** This group maintains constant and reciprocal ties with the Israeli public sphere and its Western culture, while still remaining fully within the ultra-Orthodox community. Unlike the classic Haredi sector, this group does not isolate itself from secular culture and does not fear integration into contemporary Israeli society. Some members of the modern Haredi middle class serve in the Israeli Defense Forces in one of the specialized tracks designated for graduates of Haredi yeshivot. Others are able to seek employment after performing national civil service, an arrangement that has been possible in the last few years, following the passage of the Tal Law.

The modern Haredi indeed inhabits two completely different cultural spheres. While identifying with the Haredi community and feeling part of it, the members of this group have distinct Western characteristics: They are regular consumers of Western culture, are exposed to the general—rather than the Haredi—media, and are avid users of the Internet. Women in this community have thriving careers, and a greater awareness of the need for self-nurturing and leisure time. A decrease in birth rates is also evident. These characteristics are all part of a conceptual revolution among a significant segment of the Haredi population, and are maintained even while the members of the group preserve strict guidelines on modesty and separation between the sexes.

From the unvaried “either-or” ideology that is at the base of classic ultra-Orthodoxy, the Haredi middle class has turned to an eclectic view of “this and that.” This group lives on the seam between two worlds, and partakes of both the Haredi and Israeli lifestyles, but at the same time, its members define themselves as Haredi and view themselves as part and parcel of ultra-Orthodox society. In distinction from the traditional Haredi outlook, rather than being wary of

Abstract

Characteristics of the Haredi Middle Class

Over the last decade in Israel, cultural and economic developments and changes in leadership have been weakening the “society of learners”—in which ultra-Orthodox Jews devote themselves to full-time study rather than joining the workforce—and strengthening the individual Haredi. At the same time, however, a significant sub-group has begun to emerge: a Haredi middle class. While the practices of this group are essentially similar to the ultra-Orthodoxy practiced in other places in the world, such as in the United States, Canada, and Western Europe, they diverge noticeably from the classic model of Israeli ultra-Orthodoxy. The Haredi middle class in Israel comprises men, most of whom studied in ultra-Orthodox yeshivot, and women, who work and earn a good living as compared to the rest of the Haredi community and often compared to the general population as well. Most members of this group have earned an academic degree or have a vocational education and currently work in the high-tech and financial industries, or in a variety of professional capacities.

The group is distinguished by their economic status and cultural affiliation:

- 1. Economic status:** The group is made up of Haredi men and women with either an academic degree or vocational education who earn wages (generally both spouses) that are on par with that of the general population, and are defined in economic surveys as middle class, occasionally even middle-to-high.

Text Editor (Hebrew): Daphna Schweppe
English Abstract Translation: Elisheva Blusetejn
Series Design: Tartakover Design, Tal Harda
Cover Design: Yossi Arza
On the cover: *Tel-Aviv Skyline*, Photograph by: Slidezero (dreamstime.com)
Hole in the Wall, Photograph by: Tsiumpa (dreamstime.com)

Typesetting: Nadav Shtechman, Irit Nachum
Printed by Graphos Print, Jerusalem

ISBN 978-965-519-114-1

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optic, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express permission in writing of the publisher is strictly forbidden.

To order books and policy papers published by The Israel Democracy Institute:
Tel: 1-800-20-2222, (972)-2-5300-800; Fax: (972)-2-5300-867
E-mail: orders@idi.org.il
Website: www.idi.org.il
The Israel Democracy Institute, P.O.B. 4482, Jerusalem 91044

Copyright © 2012 by The Israel Democracy Institute (R. A.)
Printed in Israel

The Israel Democracy Institute is the recipient of the 2009 Israel Prize for Lifetime Achievement – Special Contribution to Society and State.

All policy papers and a selected chapter of every book may be downloaded for free at www.idi.org.il

Modern Ultra-Orthodoxy

The Emerging Haredi Middle Class in Israel

Haim Zicherman, Lee Cahaner

THE ISRAEL
DEMOCRACY
INSTITUTE